T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
KLASİK ARKEOLOJİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

URUK KÜLTÜRÜNÜN YAYILIM TEORİLERİ

Emrullah KALKAN

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Ahmet UHRİ

İZMİR – 2014

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum "**Uruk Kültürünün Yayılım Teorileri**" adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih
21/04/2014
Emrullah KALKAN

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Uruk Kültürünün Yayılım Teorileri

Emrullah KALKAN

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Arkeoloji Anabilim Dalı

Klasik Arkeoloji Programı

MÖ 4.binyılın başlangıcında Uruk adı verilen erken bir Mezopotamya Kültürü ortaya çıkar ve kısa sürede Kuzey Mezopotamya'ya yayılıp yerleşimler kurmaya başlar. Bu yayılım dünyanın bilinen en erken kolonizasyon hareketidir.

Uruk Kültürü insanlığın kültür tarihine çok önemli yenilikler ve gelişmeler kazandırmıştır. İlk kez Mezopotamya'nın verimli ovalarında ortaya çıkan "devlet mekanizması", yine ilk kez Mezopotamya'da kurulmaya başlanan "kentler", bu gelişmelerin hem nedeni hem sonucu olarak görülen "yazının icadı", "ilk kolonizasyon faaliyetleri", bölgeler arası etkileşimin önemli kollarından biri olan "ticaret" bunların başında gelir.

Uruk Kültürü üzerine yapılan araştırmalar hem Kuzey hem de Güney Mezopotamya'da arkeoloji biliminin kendi gelişim süreci içerisinde uzun yıllardır yürütülmektedir. Özellikle ülkemizde baraj projeleri kapsamında kalan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki birçok arkeolojik yerleşimde tespit edilen bu kültür genel olarak Geç Kalkolitik dönem içerisinde yer almaktadır.

Geç Kalkolitik dönem kronolojisi Kuzey ve Güney Mezopotamya'da bölgeler arası farklılıklar nedeniyle uzun yıllardır tartışılmaktadır. Son dönemlerde yapılan araştırmalar sonucunda yeni bir kronolojik dizin elde edilmiş ve bu kültürün ortaya çıkışı, etkileşim gösterdiği bölgeler ve kültür tarihimizde kapsadığı aralık ve önemi netleşmeye başlamıştır.

Uruk Kültürü araştırmaları ilk zamanlar sadece yapılan arkeolojik kazılarda bu kültürün maddi kalıntılarının tespit edilmesiyle başlasa da son dönemlerde kuramsal çatılar altında araştırılmaya açılmış ve önemli sonuçlar elde edilmiştir. Bu kültür hakkında ilk sistematik çalışmayı yapmış olan Guillermo Algaze, ünlü sosyolog Immanuel Wallerstein'ın Modern Dünya Sistemi adlı eserinde ilan ettiği 16-19.yüzyıllar arasında bugünkü modern dünya sisteminin başlangıcı olarak nitelendirdiği Dünya Sistemi Teorisi'ni Uruk Kültürü üzerine uygulamış ve bu kuramın getirisi olarak Uruk'un Mezopotamya'nın merkezinde güçlü bir devlet olarak ortaya çıktığını ve ihtiyacı olan hammadde için çevre bölgeler ve Kuzey Mezopotamya'yı sömürgeleştirmeye çalıştığını iddia etmiştir. Ancak buna karşı çıkan araştırmacılar yapmış oldukları kazılar ve diğer çalışmalarla hem bu kuramın doğru olup olmadığını tartışmış hem de yeni kuramlar ortaya atmışlardır.

Bu kuramsal çalışmanın da asıl amacı bu kültürün araştırılmasında anahtar olan kuramların ne olduğu, var olan kuramların doğru ve yanlışları, yine son araştırmaların ürünü olan yeni kuramların nasıl şekillendiği ve bunların da doğru ve yanlışlarını incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Uruk Kültürü, Mezopotamya, Kolonizasyon, Geç Kalkolitik dönem, Kuramsal Arkeoloji.

ABSTRACT

Master's Thesis

The Expansion Theories of the Uruk Culture

Emrullah KALKAN

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Archaeology

Classical Archaeology Program

The Uruk Culture emerges as an early Mesopotamian culture in early 4th millenium B.C. and expands throughout northern Mesopotamia and settles. This expansion is as known earliest colonialism activity of the world.

The Uruk Culture procured important developments and innovations for human history. This developments and innovations are "state mechanism" that emerging firstly in Mesopotamia alluvial, "cities" that be constituted firstly in Mesopotamia like state mechanism, "archaic texts" which is both reason and result of this developments, "earliest colonialism activity", "trade" which is an important method of interregional interaction.

The Uruk Culture Researchs continues for a long while in southern and northern Mesopotamia and this culture especially seems in Great Mesopotamia in addition to this culture seems in southern Turkey due to dam salvage excavations and dates to Late Chalholithic Period.

Late Chalholithic chronology be argued because of interregional differents in southern and northern Mesopotamia for long years. The current researchs created a new chronology table and so we can better understand the emerging of this culture, its interaction regions and its important developments for human history.

The Uruk Culture be studied in early years just to survey and excavate on mounds that have deposits about sequence of Uruk period but now researchers changed their viewpoints so then this cultere be researched with

some theorical frameworks. First systematic theoritical study about Uruk Culture made by Guillermo Algaze. Algaze adapted sociologist Immanuel Wallerstein's world-system theory which is suggest present system be formed in 16-19.century and genarated himself Uruk world-system theory. Algaze suggests that Uruk emerged as powerful core state in Mesopotamian and expanded throughout northern Mesopotamia for to resolve lack of raw materials sources in Mesopotamian heartland. But some researchers refuse to Uruk world-system theory, instead of suggests new alternative theory with their new researchs.

This Master's Thesis is analysing this theoritical studies about Uruk Culture and questions "which one proper ?

Keywords: Uruk Culture, Mesopotamia, Colonialism, Late Chalcolithic Period, Theoretical Archaeology.

URUK KÜLTÜRÜ YAYILIM TEORİLERİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ii
YEMİN METNİ iii
ÖZET iv
ABSTRACT vi
İÇİNDEKİLER viii
KISALTMALAR xi
EKLER LİSTESİ xiii

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
ERKEN VE ORTA KALKOLİTİK DÖNEM

1.1. ERKEN KALKOLİTİK DÖNEM: HALAF KÜLTÜRÜ 5
1.2. ORTA KALKOLİTİK DÖNEM: UBAİD KÜLTÜRÜ 10

İKİNCİ BÖLÜM
GEÇ KALKOLİTİK DÖNEM

2.1. KUZEY MEZOPOTAMYA YEREL GEÇ KALKOLİTİK DÖNEMLERİ 16

2.1.1. Yerel Geç Kalkolitik 1 Dönemi (Terminal Ubaid) 18
2.1.2. Yerel Geç Kalkolitik 2 Dönemi 21
2.1.3. Yerel Geç Kalkolitik 3 Dönemi 22

2.2. GÜNEY MEZOPOTAMYA GEÇ KALKOLİTİK DÖNEMLERİ 24

2.2.1. Geç Kalkolitik 4 Dönemi (Güney Orta Uruk) 27
2.2.2. Geç Kalkolitik 5 Dönemi (Güney Geç Uruk) 32

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
URUK YAYILIMI VE URUK KOLONİ YERLEŞİMLERİ

3.1. URUK YAYILIMI 43
3.2. KOLONİ NEDİR? 45
3.3. URUK KOLONİ YERLEŞİMLERİ 48
3.3.1. Sheik Hassan Yerleşimi 49
3.3.2. Tell Brak Yerleşimi 49
3.3.3. Habuba Kabira Yerleşimi 50
3.3.4. Jebel Aruda Yerleşimi 51

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
URUK DÜNYA SİSTEMİ
(İLK KURAM)

4.1. MODERN DÜNYA SİSTEMİ 52
4.2. URUK DÜNYA SİSTEMİ VE ANALİZİ 57

BEŞİNCİ BÖLÜM
URUK YAYILIMI İLE İLGİLİ
DİĞER KURAMLAR

5.1. AKÜLTÜRASYON / BENİMSEME / ÖYKÜNME 70
5.1.1. Akültürasyon İzleri Taşıyan Geç Kalkolitik Yerleşimler 73
5.1.1.1. Arslantepe Yerleşimi 75
5.1.1.2. Hammam Et-Turkman Yerleşimi 83
5.1.1.3. Godin Tepe Yerleşimi 84

5.1.1.4. Diğer Yerleşimler (Hama, Hacınebi ve Tepe Gawra) 87

5.2. MELEZLEŞME / HİBRİDİZASYON (MELEZ KÜLTÜRLERİN OLUŞUMU) 89

5.2.1. Hibridizasyon İzleri Taşıyan Geç Kalkolitik Yerleşimler 90

5.2.1.1. Hassek Höyük Yerleşimi 90

ALTINCI BÖLÜM
MESAFE-EŞİTLİK VE TİCARET-DİASPORA
(YENİ KURAM)

6.1. MESAFE-EŞİTLİK VE TİCARET-DİASPORA 93

6.2. MESAFE-EŞİTLİK VE TİCARET-DİASPORA KURAMININ ANALİZİ - HACINEBİ TEPE KAZILARI 95

6.2.1. Hacınebi Yerleşimi 96

6.2.2. Hacınebi Yerel Geç Kalkolitik Toplumları Ve Güney Mezopotamya Kökenli Kolonici Toplumları Arasındaki İlişkiler 102

SONUÇ 105

KAYNAKÇA 108

EKLER

KISALTMALAR

GK	Geç Kalkolitik
MÖ/BC	Milattan Önce
MS/AC	Milattan Sonra
YGK	Yerel Geç Kalkolitik

EKLER LİSTESİ

Ek 1: Tablolar

Tablo 1: Santa-Fe Kronolojisi. ek s.1

Ek 2: Şekiller

Şekil 1: Geç Kalkolitik Dönem Kuzey Mezopotamya Yerleşimlerini Gösteren Harita. ek s.2
Şekil 2: Geç Kalkolitik Dönem Güney ve Kuzey Mezopotamya Yerleşimlerini Gösteren Harita. ek s.3
Şekil 3: Tholos Adı Verilen Halaf Dönemi Konutları. ek s.4
Şekil 4: Halaf Dönemi (a) Damga Mühürleri ve (b) Bulla Buluntusu. ek s.4
Şekil 5: Halaf Dönemi Boyalı Kap Örneği. ek s.5
Şekil 6: Beylik Tipi Yönetim Biçiminin Nasıl İşlediğini Gösteren Bir Şema. ek s.5
Şekil 7: Ubaid Dönemi Dörtgen Planlı Konutları. ek s.6
Şekil 8: Eridu'daki Anu Zigguratını Gösteren Bir Rekonstrüksiyon. ek s.6
Şekil 9: Ubaid Dönemi Boyalı Kap Örneği. ek s.7
Şekil 10: Tripartit Mimari Örneği. ek s.7
Şekil 11: Tell Zeidan Yerleşiminden YGK 1 Çanak Çömlek Örnekleri. ek s.8
Şekil 12: "Blob Paint" Adı Verilen Karakteristik YGK 2 Bezemeli Kapları. ek s.8
Şekil 13: YGK Döneme Ait Dini Buluntulardan Göz İdolleri. ek s.9
Şekil 14: YGK 3 Çömlekçi İşaretleri. ek s.10
Şekil 15: Zeytinli Bahçe YGK 3 Çanak Çömlek Örnekleri. ek s.10
Şekil 16: YGK 3 Çanak Çömlek Formları. (Omurgalı Pişirim Kapları ve Çekiç Başlı Kaseler) ek s.11

Şekil 17: Warka Yerleşimi - Eanna Kutsal Alanı. ek s.12
Şekil 18: Eanna Kutsal Alanı ve Geç Uruk Yapıları. ek s.12
Şekil 19: Devrik Ağızlı Kase Örnekleri. ek s.13
Şekil 20: Geç Uruk Dönemi Çanak Çömlek Örnekleri. ek s.13
Şekil 21: Hassek Höyük'ten Geç Uruk Dönemi Çanak Çömlek Örnekleri. ek s.14
Şekil 22: Sheik Hassan Yerleşimi Uruk Çanak Çömlekleri. ek s.15
Şekil 23: Tell Brak'ta Bulunan Güney Kökenli Uruk Buluntuları. ek s.15
Şekil 24: Jebel Aruda (Solda) ve Habuba Kabira (Sağda) Topografik Planları. ek s.16
Şekil 25: Jebel Aruda Uruk Yapıları. ek s.16
Şekil 26: Mitchell Allen'in İddia Ettiği MÖ 2.Binyıl Dünya Sistemi Grafiği. ek s.17
Şekil 27: J. Oates'in Bahsettiği, Üzerindeki Sahnede Uruk ile Diğer Kültürlerin Çatışma Halinde Olduğuna Kanıt Oluşturabilecek Az Sayıdaki Buluntulardan Bir Mühür. ek s.17
Şekil 28: Geç Uruk Dönemine Ait, Susa'da Bulunmuş Bir Mühür Sahnesi. Bu Dönemde Dokumacılık Yapıldığını Kanıtlar. ek s.18
Şekil 29: Algaze'nin Uruk Dünya Sistemi Kuramına Göre Geç Kalkolitik Yerleşimler ve Statüleri. ek s.18
Şekil 30: Arslantepe Höyüğü Topografik Planı. ek s.19
Şekil 31: Arslantepe 7.tabaka Anıtsal Yapısı (Solda) ile Dipleri Tıraşlanmış ve Çömlekçi İşaretleri Bulunan Kaseler (sağda). ek s.19
Şekil 32: Arslantepe 6A Tabakası Anıtsal Saray Yapısı. ek s.20
Şekil 33: Arslantepe 6A Tabakası B Tapınağı. ek s.20
Şekil 34: Arslantepe 6A Tabakası Çanak Çömlekleri. ek s.21
Şekil 35: Arslantepe'de Bulunan Mezopotamya Sitilinde Üretilmiş Yerel Mühür. ek s.21
Şekil 36: Hammam Et-Turkman Yerleşiminden Tripartit Mimari Planı. ek s.22
Şekil 37: Godin Tepe V. Tabaka Oval Kale Yapısının Planı. ek s.22

Şekil 38: Tepe Gawra Yerleşimi XIA Tabakası Mimari Yapılarının Planı. ek s.23
Şekil 39: Hassek Höyük 5.Tabaka Mimari Yapılarının Planı. ek s.24
Şekil 40: Barbara Helwing'in Melez Kültürlerin Oluşumu İçin Kanıt Olarak Gösterdiği Melez Maddi Kültür Öğeleri. ek s.25
Şekil 41: Hacınebi Yerleşimi Topografik Planı. ek s.26
Şekil 42: Hacınebi Yerleşimi YGK Dönem Çanak Çömlekleri. ek s.26
Şekil 43: Hacınebi Yerleşimi YGK Dönemi Damga Mühürleri. ek s.27
Şekil 44: Hacınebi Yerleşimi Uruk Tabakası Çanak Çömlekleri. ek s.27
Şekil 45: Hacınebi Uruk Tabakasında Bulunan Bulla ve Tokenlar. ek s.28
Şekil 46: Hacınebi Uruk Tabakasında Bulunan Bulla'nın (Şekil 45) Üzerindeki Silindir Mühür Baskısı. ek s.28

GİRİŞ

İnsanlığın geçmişini araştırmak, kültürel evrimini sorgulamak ve bugünkü konumunu anlayabilmek adına birçok bilim dalıyla ortak çalışan arkeoloji disiplininin oluşmaya başladığı dönemi tam olarak işaret etmek zordur. Zaten insanın kendi yapısında var olan merak duygusunun getirisi olan geçmişi araştırma isteği insanlık kadar eskidir ancak arkeolojinin bir bilim disiplini olma yoluna 19.yüzyıl itibariyle girdiğini söyleyebiliriz. Bu dönemle birlikte kazılarla ortaya çıkarılan arkeolojik eserlerin sergilenmesi de gündeme gelmiş ve yine arkeoloji kadar eski olan müzecilik de gelişmeye ve bir disiplin halini almaya başlamıştır.

1817 yılında ilk defa bu eserlerin bir kronolojik dizin içerisinde sergilenmesini isteyen Danimarka Kopenhag Ulusal Müzesi Müdürü Christian Jurgensen Thomsen arkeolojik eserleri Taş, Tunç, Demir olarak üç sınıfa ayırmıştır.[1] İlk kez bu müzede başlatılan triolojik sınıflandırma sistemi daha da gelişerek arkeolojik dönemlerin daha ayrıntılı bölümlenerek geçmişten günümüze doğru sıralanmasını sağlamıştır. Bu şekilde ortaya çıkan kronolojik dizin günümüzde her yeni yapılan çalışmayla güncellenebilen, coğrafi bölgelere, kültürel farklılıklara göre çeşitlenebilen bir sistem oluşturmuştur.

Bu şekilde oluşmaya başlayan arkeolojik dönemler için Paleolitik, Neolitik, Kalkolitik, Tunç, Demir gibi terimler ilk kez J. Lubbock tarafından ortaya atılmıştır.[2] Ayrıca "tarih öncesi" terimi de ilk kez bu araştırmacı tarafından kabul ettirilmiştir.[3] Ancak; Braidwood bazı araştırmacıların kullandığı bu Yunanca adlar taşıyan dönem isimlerini terminolojik olarak yanlış bulur ve kendisi başka terimleri kullanmayı tercih eder. Bunlar; besin-devşirme (toplama) dönemi gibi isimlerdir. Bunlara evre değil de dönem adını vermesi hala devam eden bir durumu anlatma çabasıdır. Örneğin besin üretimi dönemi neolitik dönemdir. Bu nedenle evre kelimesini yalnızca dönemleri alt gruplara ayırmada kullanmamız gerektiğini söyler.[4]

---

[1] Colin Renfrew ve Paul Bahn, **Arkeoloji Anahtar Kavramlar**, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, (Anahtar), ss.9-10.
[2] Mehmet Özdoğan, **50 Soruda Arkeoloji**, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul, 2011, (Gelecek), s.37.
[3] İ. Banu Doğan, **Tarih Öncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2012, (Ticaret), s.16.
[4] Robert John Braidwood, **Tarihöncesi İnsanları**, çev. Bilgi Altınok, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s.130.

Bu çalışmaya kuramsal olarak incelenen nitelikleriyle konu olan Uruk Kültürü ise; kronolojik tabloda Kalkolitik dönem başlığı altında incelenen Geç Kalkolitik dönem içerisinde yer almaktadır. Geç Kalkolitik dönem kronolojisi Yakındoğu coğrafyası için son yıllarda yapılan çalışmalarla güncellenmiştir. Yukarı Mezopotamya ve Aşağı Mezopotamya olarak adlandırılan coğrafyada iki ayrı kültürel özellik gösteren yerel Geç Kalkolitik toplumları ve Güney Mezopotamya Geç Kalkolitik toplumları için yapılan son kronolojik çalışma bin yıllık bir aralığı, yaklaşık olarak MÖ 4000-3000 yılları arasını kapsamaktadır.

Yukarıda değinilen kronolojik dizin çalışmalarında olduğu gibi kendi içinde üçe ayrılan Kalkolitik dönemin erken evresini Halaf Kültürü, orta evresini Ubaid Kültürü ve geç evresini de Uruk Kültürü temsil eder. Bu alt evreleriyle Kalkolitik dönem yaklaşık olarak MÖ 6000-3000 yılları arasında üç binyıllık bir dönemi kapsar. Genelde Kalkolitik dönemin bu üç temsili kültür ile bilinmesinin nedeni tüm Kuzey Mezopotamya boyunca yerel çanak çömlek geleneğinin çok iyi bilinmemesidir.[5]

Uruk Kültürü temsil ettiği Geç Kalkolitik dönem içerisinde insanlık tarihi için çok önemli olan gelişmelere aracı olmuştur. Bu kültürün karakteristik özelliklerinden biri de zaten çok erken dönemlerde başlamış olan ticareti daha da geliştirmiş olması ve ticaret yaptığı diğer toplumlarla ilişkisidir. Yapılan çalışmalar bu kültür hakkındaki birçok soruyu cevaplamış olsa da henüz bu kültürün ticaret ve diğer nedenlerle etkileşime girdiği çağdaşı diğer toplumlarla arasındaki ilişkinin nasıl olduğu sorusu kesin bir sonuca ulaşmamıştır.

Hem Uruk Kültürü hem de diğer birçok arkeolojik olgunun bilinmeyen sorularını cevaplamak konusunda arkeoloji tek başına yetersizdir ve diğer disiplinlerle ortak çalışmak durumundadır. Bu noktada özellikle Avrupa ve Amerika'da oldukça gelişmiş olan kuramsal çalışmalar devreye girmektedir.

Arkeoloji ortaya çıkarılan arkeolojik bulguların niteliği hakkında yoruma dayanmayan, kesin bilgiler elde etmek için fen bilimleriyle ortak çalışmaya başlamıştır. Bu analizlerin sonuçlarıyla daha sistemli veriler elde edilmiş ancak bu verileri yorumlamak için yine sosyal bilimlerden felsefe, tarih, sosyoloji gibi

[5] Rana Özbal, "The Chalcolithic of Southeast Anatolia", **The Oxford Handbook of Ancient Anatolia**, Sharon R. Steadman ve Gregory Mc Mahon (Ed.), Oxford University Press, 2011, (Anatolia), s.174.

disiplinlerden faydalanılmıştır. Ekonomi, iktisat, kamusal bilim disiplinleri yine bu noktada arkeolojiye katkı sağlamaktadır. Tüm bu disiplinlerle ortak çalışmak bile arkeolojik sorunsalları cevaplamaya çoğu zaman yetmemektedir.

1960'lara kadar arkeolojinin yalnızca uygulamaya yönelik bir bilim olduğu düşünülmekteydi. Bazı insanlar arkeolojiyi sözde bilim olarak nitelendirmişlerdir. Ancak tarih öncesi ile ilişkili olmasından dolayı beşeri bilim dalları arasına almaktaydılar. Arkeologlar da kendi bilimlerinin epistemolojisi ve oldukça belirsiz olan konumuyla ancak 1960'larda ilgilenmeye başlamışlardır. İlk olarak Collingwood (1946) ve Daniel (1950) gibi erken dönem düşünürleri ve arkeoloji tarihçileri bu konulara önem vermişlerdir. Arkeoloji kuramı da artık ayrı bir alt disiplindir. Süreçsel arkeolojinin (yeni arkeoloji) ilk yıllarında Lewis Binford ve David Clarke gibi yenilikçi düşünürler Carl Hempel yada Richard Bevan Braithwaite gibi araştırmacılara atıfta bulunurlar. Post-süreçsel (yorumlamalı) arkeolojide diğer disiplinlerden kuramcılara başvuru çoğalır. Arkeolojik metinlerde Bourdieu, Derrida, Feyerabend, Foucault, Gadamer, Giddens, Heidegger, Husserl, Merlau-Ponty, Rorty, Searle, Wallerstein gibi farklı alanlardan modern ve post-modern düşünüre gönderme başlamıştır.[6]

Kuramsal arkeoloji adı verilen disiplin yukarıda sayılan birçok bilim dalından faydalanırken, arkeolojik kazı, araştırma ve diğer çalışmalarda elde edilen verilerin işlenmesi ve yorumlanması sürecini bir çatı altında toplayarak, yapılan kazılarda ortaya çıkarılan maddi kültür öğelerini bir bütünün parçası olarak yeni düşüncelere ve yaklaşımlara açık bir biçimde yorumlayabilmemize olanak sağlamaktadır.

Kuramsal arkeoloji Avrupa, Amerika ve diğer birçok yabancı ülkede uzun yıllardır üzerinde çalışılan bir disiplin olmasına rağmen ülkemizde henüz gelişmeye başlamıştır. Bu alandaki makale, tez, bildiri ve diğer akademik çalışmalar henüz sınırlı sayıdadır. Özellikle ülkemizde kuramsal arkeolojinin neden gelişmediği ve nasıl geliştirilebileceği üzerine sempozyum ve konferanslar düzenlenmeye başlamıştır. 2003 yılında İstanbul'da Teorik Arkeoloji Platformu[7] ve 2013 yılında İzmir'de Teorik Arkeoloji Grubu[8] adı altında düzenlenen sempozyumlarda sunulan

[6] Renfrew ve Bahn, Anahtar, ss.9-10.
[7] Oğuz Erdur ve Güneş Duru (Der.), **Arkeoloji: Niye? Nasıl? Ne İçin? Sempozyum Kitabı**, 2. Baskı, İstanbul, 2013.
[8] Teorik Arkeoloji Grubu-Türkiye, **TAG-Türkiye Toplantısı**, 9-10 Mayıs 2013, Ege Üniversitesi, İzmir, 2013.

bildiriler bu konu üzerinde düşünmemizi ve yeni yaklaşımların doğmasını sağlamaktadır.

Bu tez çalışması Uruk kültürüyle ilgili birçok yabancı araştırmacının yayınları olmasına rağmen ülkemizde henüz Uruk kültürüyle ilgili az sayıda Türkçe yayın olması sorununa ve bu tez çalışmasında yeni bir kuram ileri sürülmüyor olsa bile bu kültürü çalışan yabancı araştırmacıların kuramsal açıklamalarının değerlendirilip, bir araya getirilmiş olması ile ülkemizdeki kuramsal çalışmaların sayısının yetersiz olması sorununa da hizmet edebilir.

BİRİNCİ BÖLÜM
ERKEN VE ORTA KALKOLİTİK DÖNEM

1.1. ERKEN KALKOLİTİK DÖNEM: HALAF KÜLTÜRÜ

İnsanlık tarihi Önasya'da 500 bin yıl öncesinden başlayarak izlenebilir. Günümüzden 12 bin yıl öncesine kadar dünyanın kuzey yarım küresinde oldukça farklı çevre ve iklim koşulları oluşmuş, buzul ve buzul arası dönemler yaşanmıştır. Buzul hareketleri Mezopotamya'ya kadar uzanmamış, bu nedenle de dağların güney eteklerinde bölgeye ulaşan topluluklar için uygun yaşam ortamları oluşmuştur. Başlangıçta insanlar gerekli yaşam ihtiyaçlarını, coğrafi koşulların daha uygun olduğu bölgelerde doğal olarak yetişen bitki ve meyveler ile avladıkları vahşi hayvanlardan sağlamaktaydılar. Gruplar halinde bir yere uzun süre bağlı kalmadan yaşayan insanlar doğanın sunduklarıyla yetinmek zorunda kalmıştır. Çeşitli ihtiyaçları karşılamak için kullanılan aletler genelde taş ve organik maddelerden üretilmiştir. Ancak organik olan aletler günümüze ulaşamamıştır. Bu nedenle bu dönemin kültürlerini taş aletler üzerinden tanımaktayız ve sınıflandırmaktayız. Bu sınıflandırmalar üretilen teknolojinin ait olduğu döneme göre Paleolitik, Mezolitik, Neolitik gibi taş dönemlerini oluşturur.[9]

Paleolitik dönem çok geniş bir bölge ve tarih aralığını kapsamaktadır. Bu dönemin alt evresi, Neolitik dönemin öncesi olan Epipaleolitik dönemdir. Yakındoğu'da Levant bölgesinde Kebaran, Geometrik Kebaran, Natufian kültür görülürken, Arap çölüne ve Akdeniz kıyısından iç bölgelere doğru ise, Mushabian kültür hakim olmuştur. Zagroslarda ise; Zarzian, Zawi Chemi Shanidar / Karim Shahir kültürleri tanımlanmıştır. Türkiye'de ise; Kozlowski ve Kaczanowska "*Batı Anadolu'da Epigravetien kültür vardır ancak bunu sadece Öküzini ve Karain B olarak nokta veriler ile Anadolu'nun tamamı için söylemek hatalı olur*" saptamasını yapmışlardır. Bu yüzden Anadolu'da sadece Epipaleolitik yerleşimler vardır denilebilir.[10]

---

[9] Kemalettin Köroğlu, **Eski Mezopotamya Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s.37.
[10]Metin Kartal, **Konar – Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçiş, Türkiye'de Son Avcı–Toplayıcılar, Epi – Paleolitik Dönem**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009, s.30.

Epipaleolitik dönemin ardından insanlık tarihindeki en önemli ve başlıca gelişmeler olan yerleşik yaşama geçiş ve tarımın başladığı Neolitik dönem gelmektedir.

İnsanların bir milyon yılı aşkın avcı-toplayıcı ve göçebe yaşamından sonra tarım yapmaya, hayvan evcilleştirmeye ve sabit köyler kurmaya başladığı Neolitik dönem değişik aşamalardan geçerek 6 bin yıl gibi uzun bir süreye yayılır. Bu dönem yalnızca teknolojide önemli yeniliklerin meydana gelmesiyle değil, toplumun yaşam biçimi, hayata bakışı ve düzeninde de köklü değişikliklerin gerçekleştiği bir süreçtir.[11]

Bu dönem Yakındoğu'da ve özellikle son dönem çalışmalarıyla ülkemizdeki birçok arkeolojik yerleşimden bilinmektedir. Yakındoğu'daki başlıca Neolitik yerleşimler; Mureybet, Bukras, Hacı Firuz, Hassuna, Kale Carmo, Dabaciyah, Seh Cabi, Ganj Dareh, Tepe Guran, Kale Rüstem, Tepe Ali Koş, Munhata, Eriha, Beyda'dır.[12]

Anadolu'daki başlıca Neolitik yerleşimler ise; Hasankeyf, Gusir, Körtik Tepe, Göbekli Tepe, Nevali Çori, Hallan Çemi, Çayönü, Aşıklı Höyük, Çatal Höyük, Aktopraklık Höyük, Yeşilova, Ege Gübre ve Ulucak Höyük'tür.

Kalkolitik dönem Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik dönemlerin ardından tüm bu geçmiş dönemlerin bilgi birikimi, teknolojisi ve örgütlenmesini öğrenmiş toplumların yaşadığı bir dönem olmuştur.

Mezopotamya'da Kalkolitik dönem Halaf kültürü ile başlar. Halaf önceki kültürlerle karşılaştırıldığında hem yeni hem de kendine özgü farklı özelliklere sahiptir. Kültür adını ilk kez bulunduğu Yukarı Habur bölgesindeki Tell Halaf adlı yerleşmeden almıştır. Halaf MÖ 6.binyılı kapsar ve Mezopotamya'dan kuzeye, Levand sahilleri ve Güneydoğu Anadolu'ya kadar yayılan geniş bir maddi kültür kalıntısına rastlanmıştır.[13]

---

[11] Mehmet Özdoğan, "Çanak Çömleksiz Neolitik", **Arkeo Atlas Dergisi**, Sayı: 2011/01, Necmi Karul (Ed.), İstanbul, 2011, (Neolitik), s.56.

[12] Hans Jörg Nissen, **Ana Hatlarıyla Mezopotamya**, çev. Z. Zühre İlkgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2004, (Mezopotamya), ss.36-37.

[13] Rana Özbal, "A Comprative Look at Halaf and Ubaid Period Social Complexity and the Tell Kurdu Case", **TÜBA-AR**-13/2010, (Kurdu), s.40.

Halaf döneminde *"tholos"* adı verilen konutlar kullanılmıştır. Genelde dairesel planlı olsalar da nadiren dörtgen plana da sahiptirler. Gündelik kullanım konutlarıdır ve bir hiyerarşiye işaret etmezler (Şekil 3).[14]

Halaf döneminin bir getirisi olarak ortaya çıkan bu mimari gibi diğer yenilikler, Neolitik dönemde insan yaşamına giren sürtme taş endüstrisinin Halaf döneminde doruğa ulaşması ve yine Neolitik dönemde de kullanılan mühürlerin Halaf döneminde Neolitik'ten farklı olarak mülkiyetin simgesi haline gelmiş olmasıdır (Şekil 4).

Halaf döneminde çok ince yapılmış, özenle boyanmış çanak çömlekler karşımıza çıkar.[15] Boyalı çanak-çömlekler Halaf dönemi öncesinde de vardır ancak diğer çanak çömlek gruplarına göre daha az miktardadır. MÖ 6000-5900 yıllarında ortaya çıkmaya başlayan Halaf geleneğiyle boyalı çanak-çömlek kullanımı artmaya başlar.[16] Halaf çanak çömleklerinin yoğun boya bezemeli olması Watson ve Le Blanc tarafından bunların birer statü eşyası rolüne sahip oldukları şeklinde yorumlanmıştır.[17]

Kalkolitik dönemin Neolitik dönemden farklı olan siyasi ve kültürel yapısını çanak çömleklerde de görebiliriz. Halaf çanak çömlekleri kaliteli, birincil dolgu kilden yapılmış ve çok iyi fırınlanmıştır. Bu özellik Halaf çanak çömleklerinin bir zanaatkar sınıfının elinden çıktığına, yani merkezileşmeye giden süreçte sosyal tabakalaşmanın oluşarak, bu dönemin öncesindeki Neolitik yerleşimlerin hemen hepsinin aynı statüye sahip yapısından ayrıldığına işaret etmektedir. Halaf kaplarının boya bezemeleri toprak boya ile yapılmamış, boyalar metal oksitlerden elde edilmiştir. Bu da bu kültürün teknoloji seviyesinin ne kadar artmış olduğuna kanıttır (Şekil 5).[18]

Yavaş dönen çömlekçi çarkının (turnet) ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı bilinmemektedir. Araştırmacılar çarkın ilk olarak Ubaid döneminde kullanıldığını

[14] Marcella Frangipane, "Different Types of Egalitarian Societies and the Development of Inequality in Early Mesopotamia", **World Archaeology**, Cilt.39, Sayı.2, 2007, (Egalitarian), s.156.
[15] Nissen, Mezopotamya, s.52.
[16] Özbal, Anatolia, s.177.
[17] Özbal, Kurdu, s.40.
[18] Mehmet Özdoğan, "Köyden Kente", **Arkeo Atlas**, Sayı: 2011/01, Necmi Karul (Ed.), (Köyden), 2011, s.106.

söyleseler de Geç Halaf dönemi çanak çömleklerinin erken örneklerinde de çark kullanıldığı söylenmektedir.[19]

Halaf kültürü kendi içinde erken, orta ve geç olarak üç evreye ayrılır. Bunlardan Erken Halaf, çanak çömlekli Neolitik dönemin sonunda görülmeye başlanan boya bezemeli kapların daha gelişkin türleri ile tanınır ve hala bu evrede yerel farklılıklar belirgindir. Orta Halaf'a gelindiğinde ise; artık farklılıklar azalır ve bir kültürel bütünlük sağlanır. Birbirinin aynı çanak çömlekler çok yaygın olarak kullanılmaya başlanır.[20]

Halaf kültürü Kuzey Mezopotamya ve Doğu Anadolu'da, Samarra ve Ubaid kültürleri de orta ve Güney Mezopotamya'da gelişmiştir.[21] Halaf Kültürü ile aynı dönemde varlığını sürdüren ve adını Orta Dicle Havzası'nda bulunan merkezinden alan Samarra çanak çömlekleri ile Halaf çanak çömlekleri çağdaş olmalarına rağmen farklıdırlar. Samarra daha mat renkli, biçimler yalın ve yuvarlaktır. Halaf ise; daha parlak renklidir. Ancak bu iki grup arasında Halaf Anadolu, Suriye ve Kuzey Mezopotamya'da Samarra ise Kuzey Mezopotamya'nın doğusu ve güneyi ile Zagroslar'da görülür diye bir fark aramak yanlıştır.[22]

19.yüzyıl sonlarında E. B. Taylor ve L. H. Morgan gibi evrimci teorisyenler kültürel gelişim formlarını, her toplumun geçirdiği bir dizi evreye ayırmıştır. İlk evreyi gevşek bir örgütlenmeye sahip ve geçim tarzı avcı-toplayıcılık olan "vahşilik"; ikinci evreyi geçim tarzı tarım olan ve kavim şeklinde basit örgütlenmiş "barbarlık" temsil etmektedir. Üçüncü evre ise; en yüksek etik dönem olarak adlandırılan "uygarlıktır".[23]

Bu evrelere benzer şekilde bir ayrımı da ünlü evrimci teorisyen Elman Service yapmıştır. 1962 yılında öne sürdüğü ünlü sosyal gelişim modelinde insanlık tarihinin geçirdiği kültürel gelişim evrelerini *takım, kavim/boy, şeflik/beylik ve devlet*

[19] Hans J. Nissen, "Cultural and Political Networks in the Ancient Near East during the Fourth and Third Millenia B.C.", **Uruk Mesopotamia & Its Neighbors-Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation**, SAR Press, Mitchell S. Rothman (Ed.), 2001, (Networks), s.169.
[20] Özdoğan, Köyden, s.105.
[21] Frangipane, Egalitarian, s.154.
[22] Nissen, Mezopotamya, s.67.
[23] Özlem Çevik, **Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2005, (Kentleşme), s.1.

olarak adlandırır.[24] Halaf toplumları da *"beylik"* öncesi bir yapıya sahiptir ancak bir yöneticileri vardır.[25] Zaten toplumsal örgütlenmenin Halaf döneminden önce başladığı ve Ubaid döneminde de devam ettiği bilinmektedir.[26] Ancak Service'in yaptığı bu tanımlamaya karşı çıkanlar da olmuştur. Antropolog Morton Fried vurguyu ekolojiden siyasal ilişkilere aktarmış ve insanın kültür tarihi için *eşitlikçi, kademeli ve sınıflı toplumlar* şeklinde başka bir üçleme öne sürmüştür. Marx'ın fikirlerinden etkilendiği anlaşılan Fried "*tarımsal faaliyetlerin sabit ve güvenilir bir artı ürün sağladıkça hırslı liderlerin biriken serveti kendi prestij ve toplumsal konumlarını yükseltmek için kullandıklarını*" öne sürmüştür.[27]

Kuzey Mezopotamya Halaf toplumları büyük ölçüde tarımcıdır ancak Khirbet esh-Shenef, Damishliyya, Umm Qseir, Shams ed-Din Tannira gibi yerleşimlerden elde edilen yeni veriler hayvancılık faaliyetleri yürüttüklerini, yarı göçebe de yaşayabildiklerini kanıtlamıştır.[28]

Halaf Kültüründe kısa süreli oturulan geçici yerleşimlerin saptanması ve bu yerleşimlerin arkeozoolojik analizleri Halaf toplumunda hayvancılığın önemli bir yer tuttuğunu, bu yüzden; yeni yaylaklar aranması için göçerliğin başladığı öne sürülebilir. Ancak yerleşik yaşam zamanla gelişen tarım ve hayvancılıkla beraber göçebe yaşamın yerini alır. Bunu Halaf yerleşimlerinin genelde Güneydoğu Türkiye gibi dağlık, bol yağışlı, tarıma elverişli yerlerde oturulmasından ve domuz yetiştirilmesinden anlamaktayız.[29]

Halaf kültürünün bitmesi ile birlikte, avcı-toplayıcı yaşam tarzını benimsemiş ve mevsimsel göçlerle geçici yerleşimlerde yaşamaya dayalı tarzı benimsemiş toplumsal-ekonomik düzen de son bulmuştur. Böylece sürekli yeni yerler arayan ve nüfus artışına dayanan ayrışmalar artık söz konusu değildir.[30]

---

[24] Alev Erarslan, "Arkeolojik Veriler Işığında Anadolu ve Yakındoğu'da Ağalık/Aşiret Düzeni ve Oikos'un Doğuşu (MÖ 8600-3400)", **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**, Sayı.125, İstanbul, 2007, (Oikos), s.2.
[25] Özbal, Kurdu, s.41.
[26] Mitchell S. Rothman, "Studying the Development of Complex Society: Mesopotamia in the Late Fifth and Fourth Millenia BC", **Journal of Archaeological Research**, Cilt.12, Sayı.1, 2004, (Copmlex), s.76.
[27] Renfrew ve Bahn, Anahtar, s.277.
[28] Özbal, Anatolia, s.178.
[29] Marcella Frangipane, **Yakındoğu'da Devletin Doğuşu**, çev. Z. Zühre İlkgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002, (Doğuşu), s.91.
[30] Marcella Frangipane, "Doğu Anadolu", **Arkeo Atlas**, Sayı: 2011/01, Necmi Karul (Ed.), 2011, (Doğu), s.126.

Başlıca Halaf yerleşimleri; Tell Halaf, Tülintepe, Griki-Haciyan, Tilkitepe, Sakçagözü, Turlu, Sabi Abyad, Chagar Bazar, Tell Brak, Tell Arpaciyah, Mounbatah, Kırbet Esh Shenef, Tepe Gawra, Niniveh'tir. [31]

Yakındoğu'da Halaf kültürü; Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da Toros ve Anti-Toros dağlarının eteklerine, Doğu Anadolu'nun dağlık alanlarının pek çok yerinde, Van Gölü'nden Kahramanmaraş'a ve neredeyse Bağdat bölgesine kadar Dicle Havza'sını da kapsayacak şekilde çok geniş bir bölgeye yayılmıştır.[32]

1.2. ORTA KALKOLİTİK DÖNEM: UBAİD KÜLTÜRÜ

Orta Kalkolitik dönemin başlangıcında MÖ 5.binde Ubaid dönemiyle başlayan politik, sosyo-ekonomik dönüşüm MÖ 4.binyılın ortalarında Ubaid'in etkisiyle merkezileşmiş toplumların hiyerarşik ve politik yapılanmalarını tamamen kurmalarını sağlamıştır.[33]

Bazı araştırmacılar Neolitik dönemde bir eşitliğin var olduğunu söylemektedirler. Ubaid döneminde toplumda ortaya çıkmaya başlayan seçkinlerin Neolitik eşitliği yavaş yavaş bozdukları öne sürülmüştür. Bu seçkinler sınıfı Eridu ve Hacı Muhammed evrelerinde çok fazla hissedilmese de Ubaid 3 ve 4 evrelerinde kendini gösterir.[34]

Elman Service'in yapmış olduğu sosyal gelişim modelinde anlattığı beylik tipindeki örgütlenme sistemi Ubaid döneminde hakim olmaya başlar. Ubaid döneminde ortaya çıkan beylik sistemi için üçlü bir mekanizmanın işletildiği söylenmektedir. Bu sistemin *tapınak ve saray* gibi bir kamu yönetimi, tarımsal faaliyet yapan *köyler* ve tarım mahsulünü depolayan ve yeniden dağıtan *tapınak çiftçileri* şeklinde çalıştığı düşünülmektedir (Şekil 6). [35] Mezopotamya'da krallık statüsü ortaya çıkmadan önce bile din, liderliği pekiştirmekte aracı rolünü üstlenmişti. Ubaid dönemindeki şeflik statüsü buna örnektir. Gelişimin erken

[31] Frangipane, Doğuşu, s.87.
[32] Frangipane, Egalitarian, s.154.
[33] Marcella Frangipane, "Transitions" as an archaeological concept. Interpreting the final Ubaid - Late Chalcolithic transition in the northern periphery of Mesopotamia", **After the Ubaid-Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500)**, Varia Anatolica XXVII, Ed. Catherine Marro, 2012, (After), s.44.
[34] Frangipane, Doğuşu, s.129.
[35] Mario Liverani, **Uruk: The First City**, çev. Zainab Bahrani ve Marc Van de Mieroop, Equinox, London, 2006, (First), s.34.

dönemlerinde din şeflik statüsünü yaratmış, şefliğin konumunu ve inançlarını belirlemiştir.[36] Şeflikler kabile ile devlet arasındaki bir yönetim biçimi olarak, üretici kaynakların şefin denetiminde olduğu, birkaç yerleşim yerini merkezi bir otorite altında birleştiren, yönetimin babadan oğula geçtiği, seçkinlerin liderlik ettiği bir sistemdir.[37] Ancak her ne kadar şeflik sistemi oluşmuş ve toplum bir liderin etrafında toplanıp, birleşmeye başlamış olsa da Ubaid tapınaklarında yapılan arkeolojik kazılarda cretulae ve mühürlerin ortaya çıkarılmamış olması artı ürünün dolaşımı üzerinde politik bir gücün olmadığını gösterir. Bu tapınaklar yalnızca dini kurumlardır ve politik işlevleri yoktur. Zaten Ubaid kültürüne ait yerleşimlerin dağılımına baktığımızda her birinin bağımsız köyler olduklarını ve hiyerarşinin henüz gelişmediğini görmekteyiz.[38]

Ubaid kültürü adını Yakındoğu'daki diğer birçok kültür gibi yerleşim yerinden almıştır. Tell al-Ubaid adlı höyükte ilk kez tespit edilen bu kültür, erken dönemlerde birçok kültürün doğup geliştiği kuzeyin aksine Güney Mezopotamya'da ortaya çıkan bir kültür olmuştur. Halaf kültürü Kuzey Mezopotamya ve Doğu Anadolu'da, Samarra ve Ubaid kültürleri ise Orta ve Güney Mezopotamya'da gelişmiştir.[39] Ancak Ubaid'in yıllardır bir güney kökenli kültür olduğu düşünülmesine rağmen son dönemlerde Ubaid çanak çömleğinin kuzeyde de güney kadar erken dönemlerde ortaya çıkması bu bilgiyi tartışmaya açık hale getirir.[40]

Ubaid kültürü 4 evreye ayrılır:

Ubaid 1: Eridu evresi

Ubaid 2: Hacı Muhammed evresi

Ubaid 3 ve 4: Bu evrelerde kültür kuzeye yayılmaya başlar. Özellikle 3.evrenin ayırt edici öğeleri Güney Irak'ın çok ötesinde, Kuzey Irak, Suriye ve İran'da görülmeye başlar.[41]

---

[36] Rothman, Copmlex, s.103.
[37] Renfrew ve Bahn, Anahtar, s.276.
[38] Frangipane, Doğuşu, s.139.
[39] Frangipane, Egalitarian, s.154.
[40] Catherine Marro, "Is there a Post-Ubaid Culture? Reflections on the transition from the Ubaid to the Uruk Periods along the Fertile Crescent and Beyond", **After the Ubaid-Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500)**, Varia Anatolica XXVII, Catherine Marro (Ed.), 2012, (After), s.19.
[41] Amelie Kuhrt, **Eski Çağ'da Yakındoğu**, 2. Baskı, çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010, (Eski), s.27.

Ubaid kültürü ile sonrasında gelen Uruk kültürünün henüz ortaya çıkmadığı dönemler arasında tüm Mezopotamya'da yerel kültürler vardır. Aşağıda daha sonra ayrıntılı olarak değinilecek olan bu yerel kültürler farklı isimlerle anılmaktadır. Yaygın olarak kullanılan, Ubaid sonrası olduklarını ve Ubaid ile ilişkili olduklarını anlatan terim Post-Ubaid'tir. Ancak Finkbeiner Uruk başkenti Warka'nın çanak-çömleğini çalışmış ve burada Ubaid ve Post-Ubaid materyalleri arasındaki ilişkinin boyutunu değerlendirerek yeni bir görüş önermiştir. Ubaid sonrası geleneğin Uruk evrelerinden çok Ubaide yakın olduğunu, bu yüzden bu kültürleri Post-Ubaid yerine Ubaid 5 olarak tanımlanmamız gerektiğini söylemiştir.[42]

MÖ 5.binde karmaşık toplumlardaki seçkin ailelerin eline geçmiş olan ticaret odaklı yeni örgütlenme biçimleri bu toplulukların çok geniş alanlara yayılımını sağlamış ve bu sayede belki de ilk kez uzun mesafeli ticaret pekişmiştir. Erken dönemlerde küçük ölçekli gruplar arası ticaretin Ubaid dönemine gelindiğinde hem organizasyonunda hem de yapılmasında büyük bir değişimin yaşandığı bilinmektedir.[43]

Ubaid MÖ 5300-4500 tarihleri arasında, bölgesel farklılıklar taşısa da kuzey-güney yönünde iki büyük nehir boyunca Yukarı Fırat Vadisinin Anadolu bölgelerine kadar yayılım göstermiştir.[44] Doğu Anadolu, Kuzey ve Güney Mezopotamya Erken Holosen dönemden itibaren sürekli etkileşim içindedir. Zamana göre etkileşimin türü, içeriği, yoğunluğu değişir. Ancak bu üç bölgenin etkileşiminde iki zirve dönem vardır. Bunlardan biri Ubaid dönemidir. Ubaid kültürü kuzeye yayılırken burada bulunan yerel toplumlar Halaf kökenlidir ve Ubaid bunları bölgesel bir çatı altında toplamıştır. Ubaid yayılımı barışçıl ve kademeli olarak, sosyal kimlikleri tanımlanmış bir güneyli ideolojisiyle gerçekleşmiştir.[45] Uruk dönemindeki gibi bir nüfus göçü ya da koloni hareketi değildir. Ubaid döneminde bölgeler arası etkileşim olsa da muhtemelen kültürel düşünce ve faaliyet tüm Mezopotamya'da birbirinden çok farklı değildi. Bunu Batı, Doğu, Kuzey, Güney Mezopotamya'nın her bölgesinde

[42] Marro, After, s.17.
[43] Joan Oates, "Trade and Power in the Fifth and Fourth Millennia B.C: New Evidence from Northern Mesopotamia", **World Archaeology**, Cilt.24, Sayı.3, Ancient Trade: New Perspectives, 1993, (Power), s.408.
[44]Marcella Frangipane, "Arslantepe–Melid-Malatya", **Türkiye'deki İtalyan Kazıları**, Ankara, 1993, (Melid), s.36.
[45] Gil Stein, "The Development of Indigeneous Social Complexity in Late Chalcolithic Upper Mesopotamia in the 5-4 Millenia B.C. An Initial Assesment", **Origini**, XXXIV, 2012, (Upper), s.125.

sanat ve düşüncenin benzerliğinde fark edebiliriz. Ancak yayılımın etkisi her bölgede aynı olmamıştır. Arabistan Körfezi boyunca kurulan Ubaid yerleşimleri Anadolu'dakilerin aksine kısa ömürlü yerleşimler olmuşlardır.[46] Ubaid 3-4 evrelerinde bu dönemin maddi kültürü olduğu bilinen bir Güney Mezopotamya yayılımı görülür. Bu kültür Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu, Zagroslar, Pers Körfezi Arap sahillerine kadar yayılır. Ubaid yayılımı güney insanların göçü ya da ani bir materyal ithal edilmesi değil, Gawra, Hama gibi yerel yerleşimlerde bu kültürün ideolojisinin, çanak çömleğinin, mimarisinin benimsenmesidir.[47]

Ubaid döneminde başlayan bölgeler arası etkileşimde ticaret önemli bir rol oynamıştır. Ancak sonrasındaki Uruk döneminde görülen kolonizasyon faaliyetlerine bu dönemde rastlanmamıştır. Bu yüzden Ubaid bölgeler arası etkileşimi sadece ticaretle sınırlı kalmıştır. Ubaid döneminde kuzey ve güney bölgelerde sosyal yapılar benzerdir. Pers Körfezi'nden Türkiye'nin Yukarı Fırat Bölgesi'ne kadarki alanda bölgesel büyük bir farklılık yoktur. Kolonizasyona işaret eden herhangi bir arkeolojik bulgu yoktur.[48]

Ubaid kültürünün görüldüğü başlıca yerleşimler: Ubaid, Eridu, Ur, Uruk, Oueili, Tello, Uqair, Abu Husaini, Abada, Maddhur, Qalinj, Gawra, Arpaciyah, Thalathat, Leilan, Tell Brak, Değirmentepe, Arslantepe, Tülintepe, Tell Kurdu, Yumuktepe'dir.[49]

Ubaid yerleşimleri önceki erken dönem yerleşimleriyle karşılaştırıldığında yoğun nüfuslu büyük yerleşimlerdir.[50] Ancak sonraki dönemlerde özellikle Uruk yerleşimleriyle karşılaştırıldığında 5-10 hektar ölçüleriyle oldukça küçük birer köy tipi yerleşim oldukları görülür.[51]

Ubaid döneminde ekonomi ile ilgili bilgiler arkeolojik kazılardan elde edilen verilere dayanılarak oluşturulmuştur. Tahıl, buğday özellikle de arpaya dayalı tarım yapılmıştır. Aynı zamanda Ubaid toplumları keten üreten ve hurmayı tanıyan bir sulu

---

[46] Oates, Power, s.410.
[47] Gil J. Stein, **Rethinking World-Systems Diasporas, Colonies and Interaction in Uruk Mesopotamia**, The University of Arizona Press, Tucson, 1999, (Rethinking), s.85.
[48] Marcella Frangipane, "Local Components in the Development of Centralized Societies in Syro-Anatolian Regions", **Between the Rivers and Over the Mountains. Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata**, M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthie, M. Mellink (Ed.), 1993, (Components), s.134.
[49] Frangipane, Doğuşu, s.128.
[50] Frangipane, Egelitarian, s.165.
[51] Liverani, First, s.25.

tarım kültürüdür. Sığır ve domuz yetiştirmişlerdir. Bunlar; daha önceki kültürlerden bilinen kültürel özelliklerdir. Yenilik olarak ise; balıkçılık vardır. Bol miktarda tatlı ve tuzlu su balığı avlanmıştır.[52]

Ubaid dönemi mimarisi önceki Halaf dönemi yuvarlak planlı konutların aksine dörtgen planlıdır. Konutlar her biri farklı bir amaca hizmet eden odalara bölünmüştür (Şekil 7). Çekirdek bir aile için oldukça büyük olan bu konutlar bir sülale tarafından kullanılan domestik yapılar olmalıdır.[53] Tarihteki ilk kentlerin oluşmasında önemli bir rol oynayan bu dörtgen planlı mimari Mezopotamya'da karakteristik konut tipidir. Mezopotamya'daki bu büyük evler zanaat gibi sosyal organizasyonları geliştirmiş, insanları bir arada tutmayı başarmıştır.[54] Plan basitçe; merkezde yer alan dikey dikdörtgen bir odanın iki uzun kenarına yerleştirilen oda dizilerinden oluşur. Evin ocak bölümü de bu merkez dikdörtgen odada (avlu) yer alır. Bu yüzden buranın en çok kullanılan mekan olduğu düşünülmektedir. Bu mimarinin atasının geç çanak çömlekli Neolitik kültür Samarra mimarisinin olduğu düşünülmektedir. *Tripartit* olarak adlandırılan bu planın ilk örneği; Ubaid 1 evresine ait Güney Mezopotamya'daki Tell el-Queili yerleşmesinde karşımıza çıkmaktadır. II. tabakaya ait bu yapı anıtsal bir yapı olup, yönetici sınıfa aittir.[55]

Tripartit formlu mimarinin hem konut hem de kamusal mekanlar için inşa edildiği bilinmektedir. Eridu'da kerpiç bir platform üzerinde Ubaid 3 evresinden (11-8.tabaka) 4 evresine (7-6.tabaka) kadar tripartit planın anıtsal görünüm için daha süslü ve görkemli formları ortaya çıkarılmış ve bunların ilk tapınaklar olduğu düşünülmektedir (Şekil 8, 10).[56]

Kullanımı yavaş dönmesinden dolayı zor olsa da büyük bir buluş olan *turnet'in* etkisi ortaya çıktığı dönem olan Ubaid çanak çömleklerinde kendini gösterir (Şekil 9). Bezemeler basitleşmiş ve eşmerkezli bir sadeleşme getirmiştir.[57] MÖ 5.binyıl sonu 4.binyılın başında Güney Mezopotamya düzlüklerinden Doğu Anadolu dağlarına kadar tüm Büyük Mezopotamya'da boyalı çanak-çömlek geleneği son

[52] Frangipane, Doğuşu, s.130.
[53] Frangipane, Egelitarian, s.165.
[54] Marcella Frangipane, "Doğu Anadolu'da Kentleşme Modelleri", **Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme**, Habitat II, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1996, (Kentleşme), s.65.
[55] Alev Erarslan, "Tripartite Plan Evsel ve Kamusal Mimaride Kullanımı (MÖ 5800-3100)", **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**, Sayı: 135, 2010, s.12.
[56] Frangipane, Doğuşu, s.133.
[57] Nissen, Mezopotamya, s.54.

bulur. Boyasız, kaba kaplar ortaya çıkar. Bunlar; yalnızca yiyecek saklamak ve içinden yemek yeme için kullanılır. Zaten çanak-çömleğin toplumdaki işlevinin değişmesi ile üretimin değişmesi Ubaid döneminde başlar.[58]

Ubaid'de çanak-çömlek üretimi gibi zanaat faaliyetlerinin bir şefin (liderin) kontrolünde olup, olmadığı bilinmese de üretim uzman işgücüyle üretilen, ev tipi olmayan bir örgütlenmedir ve bu diğer merkezileşen örgütlenmeyi hızlandırmıştır.[59]

Ubaid 1-2 (Eridu ve Hacı Muhammed) evrelerinin çanak çömleğinin hamuru oldukça kaliteli kum katkılı, el yapımıdır. En çok görülen çanak çömlek formları yüksek uzun boylu, dik kenarlara sahip pişirim kapları ve geniş, açık tabaklardır. Renkler kaliteli sarımtırak, yeşilimtıraktır. Boya bezemeler tek renk olsa da kontrast sağlanabilmiştir. Ayrıca boya renkleri; siyah, koyu kahve, kahve, sarı, mor, koyu siyah ve koyu yeşildir. Ubaid 3.evre; (Standart Ubaid) ayırt edilmesi zor bir evredir. Düşük ısıda pişmiş çanak çömleklerle temsil edilir. Bazen siyah çekirdek görülür. Bütün çanak-çömlek el yapımıdır ve kaliteli kum katkılıdır. Genelde hamur yeşilimtıraktır. Bu evreye özel bir form yoktur. Bezemeler genelde yatay bantlardır. Genelde bezemeler kapların üst bölümlerine yapılır. 3 ve 4 evrelerinin ayrımı zordur ancak bazı form ve bezeme yenilikleri kolaylık sağlar. Sıkça bir ya da iki siyah bant tek başına bezeme olarak kullanılır. İçe eğik ve keskin kenarlı, geniş açık tabak (inwardly-bevelled rim bowl) yeni bir form olarak görülmeye başlar. Bu tabakların içi sıkça siyaha boyanır. Bu özellikler Erken Uruk'ta da görülür.[60]

[58] Frangipane, Doğuşu, s.174.
[59] Özbal, Kurdu, s.45.
[60] Robert McC. Adams ve Hans J. Nissen, **The Uruk Countryside-The Natural Setting of Urban Societies**, The University of Chicago Press, Chicago ve London, 1972, (Countryside), ss.98-99.

İKİNCİ BÖLÜM
GEÇ KALKOLİTİK DÖNEM

2.1. KUZEY MEZOPOTAMYA YEREL GEÇ KALKOLİTİK DÖNEMLERİ

Büyük Mezopotamya'da ortaya çıkan kültürel dönemler insanlığın ilk izlerinin ortaya çıkmaya başladığı erken dönemlerden günümüze kadar neredeyse kesintisiz uzun bir tarihe sahiptir. Bu uzun tarihi disipline edebilmek için hem tarihsel hem bölgesel hem de coğrafik olarak ayrımlar gerekmiştir. Bu nedenle bu bölge üzerinde çalışmalar yapan araştırmacılar bazen yukarı-aşağı bazen de kuzey-güney olarak bölgeyi ayırarak sınırlandırırlar. Bu çalışmanın odaklandığı dönemleri inceleyen araştırmacılar Mezopotamya'yı genel olarak kuzey ve güney olarak ayırdığı için bu ayrım kullanılmıştır (Şekil 1-2).

Neolitik devrim dönemin tüm insanlarının hayatlarını tamamen etkilemiş ve kökten değiştirmiştir. Bu dönüşüm başladığında çok yavaş ve kademeli bir değişime sebebiyet vermiş olsa da giderek üretim sistemi, sosyal ve siyasal ilişkileri etkilemiş sonunda tüm yaşam tarzı değişmiştir. Ancak; hiyerarşik ve merkezileşmiş toplumların oluşumuna baktığımızda bu dönüşüm toplumun bazı kesimlerini etkilemiştir. Geri kalan insanların gündelik yaşamlarında bir değişim meydana gelmemiş, bu nedenle toplumda belirli bir zümre, elit sınıf meydana gelmiştir.[61] Geç Kalkolitik dönem bu sınıfların oluştuğu, hiyerarşik ve merkezileşmiş toplumların ortaya çıkmaya başladığı dönemdir.

Halaf ile başlayan ve Ubaid ile gelişerek şekillenen Kalkolitik dönemin son evresi olan Geç Kalkolitik dönemi genel olarak Uruk Kültürü temsil eder. Ancak yapılan araştırmaların uzun yıllar boyunca sınırlı veriler üzerinden Uruk merkezlerine odaklanması, insanın kültür tarihinde çok önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olan Uruk araştırmalarının daha cazip olması gibi nedenlerle Ubaid ile Uruk dönemleri arasındaki evreler Mezopotamya arkeolojisinde pek önemsenmemiştir. Birçok yerleşimin ne tür bir karaktere sahip olduğu, güney kökenli yerleşimcilerin yanı sıra bu yerleşimlerin Güney Mezopotamya ile

[61] Frangipane, After, s.50.

etkileşimin öncesinde (pre-kontak dönemde) sosyo-ekonomik ve sosyo-politik durumlarının nasıl olduğu konuları çoğu zaman yanıtsız kalmıştır.

Son yıllarda yapılan çalışmalarda bu dönemlerin dinamikleri bilinmeden Uruk kültürü hakkında bilgimizin artamayacak olmasının farkına varılması sayesinde araştırmaların odağı artık bu önemsenmeyen kültürlere de çevrilmiştir. Kuzey Mezopotamya yerel Geç Kalkolitik dönemini temsil eden bu yerel kültürler Kuzey Suriye, Güneybatı İran ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaşayan, Güney Mezopotamyalı halklar kuzey bölgelere ticaret, kolonicilik gibi nedenlerle henüz gelmedikleri dönemlerde zaten bu bölgelerde var olan toplumlardır. Geç Kalkolitik dönem araştırmalarında son yıllarda yapılan çalışmalarla bu topluluklarla ilgili bilgimiz artmaya başlamış, henüz birçok bilinmeyenleri olsa da kronolojik tablonun güncellenmesiyle uzun bir tarih aralığına sahip oldukları fark edilmiştir. Geç Kalkolitik dönem yerel toplulukları ve Güney Mezopotamya kökenli topluluklar Geç Kalkolitik dönemde yeni bir kronoloji yapılarak 5 ayrı alt evrede incelenmeye başlanmıştır.

Geç Kalkolitik dönem kronolojisi çok tartışmalıdır. Yapılan kronoloji çalışmalarında kültürel ve bölgesel farklılıklar farklı terminolojileri doğurmuştur. Araştırmacılar farklı kronolojiler önermiş ve bu konuda uzun süre bir ortak kanıya varılamamıştır. Geç Kalkolitik dönem kronolojisi için Helwing Tepecik, Norşuntepe ve Arslantepe verilerine dayanarak Geç Kalkolitik (GK) 1-3 şeklinde üçlü bir bölümleme yapmıştır.[62] Frangipane ise Arslantepe kazılarına dayanarak Suriye-Anadolu Post-Ubaid ve Geç Kalkolitik ilişkisi için bir kronoloji önermiştir. Onun önerisine göre yerel Geç Kalkolitik dönem 1-3 evreye ayrılır.[63] Ancak Rothman daha geniş bir coğrafik bölgeyi kapsayacak şekilde Geç Kalkolitiği 5 evreye ayırmıştır.[64] Bu son olarak oluşturulan Santa-Fe terminolojisi daha genel olduğu ve kültürel farklılıklar göz önünde tutularak oluşturulduğu için bu çalışmada da Santa-Fe terminolojisi kullanılmıştır (Tablo 1).

---

[62] Alexandra Fletcher, "The Prehistoric Ceramic Assemblage from Horum Höyük", **Anatolian Studies**, Sayı.57, 2007, s.192.

[63] Barbara Helwing, "Regional Variation in the Composition of Late Chalcolithic Pottery Assemblages", **Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IV-III millenaires**, C.Marro ve H.Hauptmann (Ed.), Actes du colloque d'Istanbul, 16-19 decembre 1998, Paris, 2000, (Caucase), s.147.

[64] Mitchell S. Rothman, "The Local and the Regional: An Introduction", **Uruk Mesopotamia & Its Neighbors - Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation**, SAR Press, Mitchell S. Rothman (Ed.), 2001, (Regional), s.7.

Yerel Geç Kalkolitik çanak çömleğin ait olduğu döneme kronolojik terminolojilerde Kuzey Orta Uruk gibi adlar da verilmektedir.[65] Hacınebi, Gawra, Brak, Arslantepe gibi yerleşimlerden elde edilen veriler yerel toplulukların Uruk yayılımı öncesinde zaten gelişip, örgütlenebildiğini kanıtlamıştır. Ancak; bu kuzey bölgesinin erken 4.binde gelişebilmiş olmasına "Kuzeyli Uruk" gibi adlandırmalar yapılması hatalıdır, bu gelişimin sahibi yerel kültürlerdir.[66]

2.1.1. Yerel Geç Kalkolitik 1 Dönemi (Terminal Ubaid / MÖ 4400-4200)

Geç Ubaid (Ubaid 4) döneminden sonra bu dönemle ilişkili olan ve Ubaid geçiş tabakası olarak tanımlandığı için *Terminal Ubaid* olarak adlandırılan bu dönem Kuzey Mezopotamya yerel Geç Kalkolitik döneminin en erken evresidir. MÖ 5.binyılın ortalarına tarihlenen bu kültür birçok yerleşimde tespit edilmiştir. Bazı yerleşimlerde Geç Ubaid-Terminal Ubaid tabakaları kesintisiz bir tabakalanmayla tespit edilebilmiştir.[67]

Bu yerel gruplar yalnızca Arslantepe, Hacınebi, Tell Brak, Tepe Gawra gibi yerleşimlerin kazılarından bilinmekte ve genelde etnik olarak tanımlanamadıkları için *Yerel Geç Kalkolitik* (YGK) toplumları adı verilmektedir. Bu tanımlamayla araştırmacılar yerli halkı kolonici Uruklu gruplardan ayırt etmeye çalışmaktadır.[68] Yerel Geç Kalkolitik toplumlar hakkında çok fazla bilgimiz olmamasına rağmen bu dönem için Helwing ve diğer birkaç araştırmacı ova ve yüksek dağlık alanlar arasındaki ticaretin bu yerel göçebeler sayesinde yapıldığını iddia ederler. Bu düşünceye göre; bu dağlık alanlar henüz merkezileşemediği için kültürlerini devam ettirebilir. Stein; Helwing'in kuramını çok uzak bir yaklaşım olarak görse de yerel

[65] Jason A. Ur, "Surface Collection and Offsite Studies at Tell Hamoukar 1999", **Iraq**, Sayı.64, 2002, (Surface), s.20.
[66] Gil J. Stein, "Indigenous Social Complexity at Hacınebi (Turkey) and the Organization of Uruk Colonial Contact", **Uruk Mesopotamia & Its Neighbors-Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation**, SAR Press, Mitchell S. Rothman (Ed.), 2001, (Indigenous), ss.265-266.
[67] Joan Oates, "The Terminal Ubaid (LC 1) Level at Tell Brak", **After the Ubaid-Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500)**, Varia Anatolica XXVII, Catherine Marro (Ed.), 2012, (After), s.73.
[68] Stein, Indigenous, ss.299-300.

insanların etnik olarak bir tanımlamasının yapılmasını çok ilginç bir model olarak kabul etmektedir.[69]

YGK 1 ve 2 kronolojide en az bilinen evrelerdir ve çok az tanımlanabilmiştir. [70] Post-Ubaid tabakaların tarihsel aralığı hakkında birçok araştırmacı farklı düşünmektedir. Santa-Fe toplantısında oluşturulabilen kronoloji de MÖ 4300-3800 YGK 1-2 tarihleri olarak belirlenmiştir ancak Tell Zeidan ve Arslantepe Vlll. tabakaları bu tarihi MÖ 4500'ler kadar erkene indirmektedir.[71]

Kuzey Mezopotamya'da Ubaid döneminde başlayan merkezileşme ve toplumun giderek bir liderin etrafında toplanması ve örgütlü hale gelmesi, bu örgütlenmenin kamu yapıları, ekonomik-politik güce sahip yönetici elit sınıfın var olması, uzak mesafeli ticaret yapıyor olmaları gibi gelişmeler YGK 1 döneminde de devam eder. [72] Zaten merkezi sisteme ait veriler YGK 1 tabakalarından ele geçmektedir. Tell Brak'ta CH alanı 19 a tabakasında YGK 1'in geç evrelerine ait mühürlü bir bulla ele geçmiştir. Büyük bir damga mührün beş kez basıldığı *bulla* üzerindeki sahne şu şekildedir. Bir aslan bir ceylanı öldürmekte ve aslanın avlanması sırasında üzerlerinde bir akbaba uçmaktadır. Bu akbabanın da üstünde bir çocuk, boynuzlu bir keçinin peşinden gitmektedir.[73] Bu tür buluntular; bürokratik araçlar olarak merkeziyetçi yapı hakkında ipuçları verir.

Bu dönem toplumları hakkında Holly Pittman YGK 1 ve YGK 2 mühür betimlerinde birçok kuş başlı insan tasvirinin olmasından dolayı şamanist bir dinlerinin olabileceğini söyler.[74]

Ubaid 4 ile Terminal Ubaid arasında, çanak çömleklerde en radikal değişim üretim teknolojisinde görülür. Yavaş çarkın (Turnet) yaygın kullanımı, çanak çömlek hamurlarındaki katkıda bitki kullanımının artması, çanak çömleğe olan talebin artması hızlı ve ucuz üretim ile ilişkilidir.[75] YGK 1 evresinde boya bezeme yoğundur. Bu dönem filiz motifli bezeme (*sprig ware)* ve geniş saksı formlu kaselerle (*wide flower pot)* karakterize edilir. YGK 1 formları; geniş ağızlı çömlek (*hole-mouth jar)*,

[69] Andrew Lawler, "Uruk Spreading Fashion Or Empire?", **Science**, New Series, Cilt.302, Sayı.5647, 2003, (Fashion), s.978.
[70] Frangipane, After, s.47.
[71] Marro, After, s.14.
[72] Stein, Upper, s.128.
[73] Oates, After, s.74.
[74] Rothman, Complex, s.104.
[75] Oates, After, s.73.

saksı formlu kase (*wide flower pot)*, dışa eğik ağızlı çömlek (*flaring rim jar)*, basit ağızlı kase (s*imple rim bowl)* ve küresel gövdeli çömlek *(globular jar)*'tir.[76]

Bu dönemde Ubaid boyalıları giderek yok olur. Bazı Ubaid boyalılarına benzer parçalar ele geçse de motifler çok az Ubaid'e benzer. YGK 1'de bezeme yok olur. El yapımı, mineral katkılı, yuvarlak ağızlı dipleri tıraşlanmış kaseler artar.[77]

Post-Ubaid kültürün genel özelliği çanak-çömlek geleneğinde iki olguyla gözlemlenebilir. İlki Terminal Ubaid'den yerel YGK 2'nin geç evresine kadar ki zaman aralığında, çanak-çömlekler çok geniş bir coğrafyaya yayılmış ve gelenek aynı türdendir. İkincisi kullanıma yarayan kaplar tercih edilirken estetikte bir düşüş vardır.[78]

Terminal Ubaid'in iki tür toplu üretim formu vardır. Biri; kabın dış yüzeyinin çakmaktaşıyla sıyrıldığı Coba Kaseleri diğeri; kalıp üretimin en erken örnekleri olan Wide Flower Pot'lardır.[79] Coba bu dönemin formu olsa da erken bir tarihte ortaya çıkar. Tell al Abr ve Tell Leilan gibi pek çok yerleşimde Ubaid tabakalarında ele geçmiştir.[80]

Coba kaseleri ortaya çıkan en erken seri üretim kaplardır. Bu seri üretim formların ortaya çıkması toplumda meydana gelen sosyo-politik ve ekonomik değişimlere işaret eder. Güney Mezopotamya'da Uruk dönemiyle başlayacak olan kentleşme ve proto-devlet gelişmeleri için önemli rol oynayan toplu üretim kaselere Uruk döneminde daha çok sayıda rastlanır (Şekil 11).

Yerel Geç Kalkolitik 1 dönemde Ubaid döneminde olduğu gibi dörtgen planlı mimari hakimdir. Bu yapılardan en önemli olanlar tapınak gibi kamusal işlevlere sahip binalardır. Tepe Gawra gibi Ubaid, YGK 1 ve YGK 2 dönemlerinde tapınaklara sahip yerleşimler: Qalinj Agha, Nuzi, Grai Resh'tir.[81]

---

[76] Khaled Abu Jayyab, "A Ceramic Chronology from Tell Hamoukar's Southern Extension", **After the Ubaid-Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500)**, Varia Anatolica, XXVII, Catherine Marro (Ed.), 2012, (After), ss.88-98.
[77] Stein, Upper, s.132.
[78] Jayyab, After, s.101.
[79] Oates, After, s.68.
[80] Jayyab, After, s.89.
[81] Mitchell S. Rothman, "Tepe Gawra: Chronology and Socio-Economic Change in the Foothills of Northern Iraq in the Era of State Formation", **Artefacts of Complexity Tracking the Uruk in the Near East**, Biritish School of Archaeology in Iraq, 2002, (Foothills), s.59.

2.1.2. Yerel Geç Kalkolitik 2 Dönemi (MÖ 4200-3900)

Ubaid döneminde başlayan ve Terminal Ubaid (YGK 1) döneminde devam eden merkezileşme YGK 2 döneminin erken evrelerinde ayırt edici bir özellik değildir. YGK 2'nin erken dönemlerine ait bazı yerleşimlerde bulunan mezarların ölü hediyeleri toplumda bir sınıflaşmanın henüz başlamadığına işaret eder. Ancak geç YGK 2'de yerleşimin belirleyici ilkelerinin din ve yönetici sınıfın olduğu ve bunun da mezar hediyelerine yansıdığı görülmektedir. Tepe Gawra bu dönemde bu gibi ayırt edici özelliklerin temsil edildiği örnek bir yerleşimdir.[82]

Frangipane Tell Brak yerleşiminin YGK 2 evresinde bulunan göz idolleri gibi buluntuların Ubaid döneminde başlayan ve Post-Ubaid de devam eden bir ortaklaşmış ideolojinin göstergesi olduğunu söyler.[83] Bir diğer örnek Tepe Gawra XIA/B tabakasındaki yuvarlak yapının diğer yapılara göre daha büyük ve özenle inşa edilmiş olmasıdır. [84] Bütün bu veriler yerel Geç Kalkolitik 2 döneminde merkezileşmenin geç evrelerde de olsa gelişerek devam ettiğini ve resmi politik liderlerin ortaya çıktığı dönem olduğunu kanıtlar.

Yerel Geç Kalkolitik 2 evresi bu döneme ait yerleşimlerden alınmış C14 sonuçlarıyla genel olarak MÖ 4200-3900 yılları arasına tarihlenmektedir.[85] Geç Kalkolitik 1 evresine göre Hacınebi A evresi, Norşuntepe JK 17-18, Tell Zeidan, Hamoukar, Tell Brak TW 22-20, Tepe Gawra XIA/B, Grai Resh 4, 3, 2b yerleşimlerinden iyi bilinmektedir.[86]

YGK 2 çanak çömlekleri düşük ısıda pişirilmiş, bitkisel katkılı ve bezemesizdir. Bu yüzden Akkermans bu dönemin çanak çömlek geleneğini toplu üretime geçiş olarak yorumlamıştır.[87] Bu geleneğin katkı malzemesi hem bitki hem mineraldir. Ancak bitkisel katkı bu evrede giderek daha hakim olmaya başlar.[88] Bu çanak çömlekler orta ya da kaba niteliklidir. Delik ağızlı, küresel gövdeli çömlekler bu evrenin sonlarında sık görülen karakteristik formlardır. Genelde sığ, bezemesiz

[82] Rothman, Complex, s.103.
[83] Marro, After, ss.16-17.
[84] Stein, Upper, s.135.
[85] Glenn M. Schwartz, "Syria and the Uruk Expansion", **Uruk Mesopotamia & Its Neighbors Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation**, SAR Press, Mitchell S. Rothman (Ed.), 2001, (Syria), s.237.
[86] Stein, Upper, s.135.
[87] Schwartz, Syria, s.237.
[88] Jayyab, After, s.98.

kaseler tipik formlardır. Çok yaygın diğer bir grup ise; orta ya da kaliteli, bezemesiz omurgalı kaselerdir. Ayırt edilebilir diğer bir form grubu ise; içe eğik ağızlı, yuvarlatılmış dipli kaselerdir.[89]

YGK 2 tabakasının en karakteristik bezemesi; boya bezeme ile yapılan damla motiftir. Bu bezeme çanak türü kapların ağız kenarında ve içte, dikey olarak bezenmiştir. Kıvamı koyu olan boya, kasenin ağzından içeriye damlatılarak bu bezeme yapılmıştır (Şekil 12).[90]

YGK 2 döneminde bilezik ağızlı kaseler (Coba gibi), konikleşmiş içe eğik ağızlı kaseler, dar boyunlu ağzı çıkıntılı kaplar, yüksek şerit ağızlı kaseler, geniş ağızlı kaplar yaygınca kullanılmaya başlanmıştır. Uzun dik emzik eklentileri ise; Aşağı Mezopotamya ve çevresinde ayırt edilen ve yaygınlaşan bir keramik geleneği olmuştur.[91]

Yerel Geç Kalkolitik 1 döneminde çanak çömlek bir ticaret objesiydi. Estetik olarak filiz bezemeli kaplar (*sprig ware*) ve teknik olarak pişirim kapları belirli yerel merkezlerde üretiliyordu ve ticareti yapılıyordu. Ancak yerel Geç Kalkolitik 2'nin sonuna gelindiğinde çanak-çömlek bir ticaret objesi olma özelliğini kaybeder.[92]

2.1.3. Yerel Geç Kalkolitik 3 Dönemi (MÖ 3900-3600)

Geç Kalkolitik dönem araştırmalarının henüz gelişmediği dönemlerde yerel toplumların Güney Mezopotamya'ya bağımlı olarak bir gelişim gösterdiği ileri sürülmüş olsa da son dönemlerde bu düşüncenin yanlış olduğu, Güney Mezopotamyalı Uruk kültürünün kuzey bölgelere yayılmasından daha önceki dönemlerde en az güneyli kültürler kadar gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır.[93] Bu gelişimin devam ettiği dönemlerden biri de MÖ 3900-3600 yıllarına tarihlenen YGK 3'tür. Bu evre diğer Post-Ubaid dönemlerin bir devamı olarak MÖ 4.binyılın başlangıcını oluşturur. MÖ 4.binyıldaki YGK 3 ve diğer Post-Ubaid tabakaları,

[89] Stein, Upper, s.135.
[90] Rothman, Foothills, s.52.
[91] Henry T. Wright, "Cultural Action in the Uruk World", **Uruk Mesopotamia & Its Neighbors-Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation**, SAR Press, Mitchell S. Rothman (Ed.), 2001, (Action), s.125.
[92] Jayyab, After, s.104.
[93] Brain Peasnall ve Mitchell S. Rothman, "Societal Evolution of Small, Pre-state Centers and Polities: The Example of Tepe Gawra in Northern Mesopotamia", **Paleorient**, Cilt.25, Sayı.1, 1999, (Small), s.113.

Ubaid kültürünün çöküşü sonrasında bize bölgedeki kültürel faaliyetlerin ne durumda olduğunu gösterebilir.[94] YGK 3 hem materyal hem de diğer dönem özellikleri olarak YGK 2 ile büyük benzerlik gösterir, yani bu dönemin devamıdır ve yaklaşık olarak Güney Mezopotamya'nın Orta Uruk dönemiyle çağdaştır.[95]

Bu evrenin en karakteristik özelliği YGK 2'de başlayan bitki katkılı, saman yüzlü çanak çömlek teknolojisinin kullanılmasıdır. Saman yüzlü anlamında *chaff-faced* olarak tanımlanan bu çanak çömlekler ilk olarak Amuq Ovası'nda bulunan Tell al-Judeideh yerleşiminde yapılan kazılarla tespit edilmiştir. Amuq F evresi ile ilişkili olan [96] çoğunlukla el yapımı, turuncu, devetüyü renklerdeki bu evre çanak çömleklerinin teknolojisi; kapların fırınlanma sırasında ateşten daha fazla etkilenmesine yarayan ve kabın tüm yüzeyinde saman izleri bırakan bitki katkının kullanılmasıdır. YGK 3 dönemi bitki katkılı çanak çömleklerle tanımlanır ancak bu kuzey bölgelere has bir durumdur. Güney Mezopotamya'da bu dönem Orta Uruk evresiyle temsil edilir. Bu dönemde hem kuzey hem de güneyde standart *devrik ağızlı kaseler* çanak çömlek repertuarına hakim olmaya başlar. Erken 4.bin yerel çanak çömleğinden iki farklı gelenek türer. Bunlar; Güney Mezopotamya ve Güneybatı İran'da kum katkılı olarak üretilen çanak çömlek, diğeri ise; Kuzey Mezopotamya'da görülen bitki katkılı çanak çömleklerdir.[97]

YGK 3 dönemine ait yerleşimlerde ele geçen mimari ve küçük buluntular Ubaid dönemi ile bu evre gibi Post-Ubaid dönemler arasında bir kültürel devamlılığın olduğunu gösterir.[98] Frangipane'ye göre YGK 3 döneminde başlıca iki kültür bölgesi vardır. Cezire ve Batı kuşağı. Batı kuşağı; daha çok Kilikya iken, Fırat ve doğusu ile Kuzey Suriye daha kapsamlı bir kültür bölgesidir.[99]

Bu dönemin diğer bir özelliği Güney ve Kuzey Mezopotamya'nın bölgeler arası etkileşiminin bu dönemde daha çok gelişmesidir.[100] Uruk kültürü ilk kez bu dönemin sonlarına doğru kuzey bölgelere yayılım göstermiş ve ilk koloni

[94] Francesca Balossi Restelli, "The Local Late Chalcolithic (LC3) Occupation at Zeytinli Bahçe (Birecik, Şanlı-Urfa): The Ceramic Production"**, Anatolian Studies**, Sayı.56, 2006, (Production), s.33.
[95] Stein, Upper, ss.139-140.
[96] Robert John Braidwood ve Linda Schreiber Braidwood, **Excavations in the Plain of Antioch I The Earlier Assemblages Phases A-J**, The University of Chiacago Press, Chicago, OIP, Sayı. No. LXI, 1960, s.228.
[97] Wright, Action, s.125.
[98] Marro, After, s.16.
[99] Frangipane, After, s.44.
[100] Rothman, Foothills, s.56.

yerleşimlerini kurmaya başlamıştır. Kurulan koloniler aracılığıyla Kuzey ve Güney Mezopotamya'nın bölgeler arası etkileşimi çoğalmış ve kuzey bölgelerde kurulan yerleşimlerin sayısında artış olmuştur.

YGK 3 dönemine ait *göz idolleri* ve *hut symbol* buluntuları Hacınebi, Tell Brak, Tepe Gawra, Hamoukar gibi yerleşimlerde bulunmuştur. Söz konusu bu buluntular bu dönemde bölgeler arasında ortak dini değerlerin olduğuna işaret eder. Ayrıca bu idoller YGK 2 kökenli olmalıdır (Şekil 13).

YGK 3 dönemi Hacınebi B1, Zeytinlibahçe, Hamoukar B, Brak TW alanı 18-16.tabakalar, Tell Majnouna ve Tepe Gawra 8.tabaka verileriyle bilinmektedir. Bu evrede Balikh Vadisi tümüyle terk edilirken Habur'da yerleşilmeye devam edilmiştir.[101]

İçe eğik ağızlı, keskin kenarlı kaseler bu dönem boyunca çok yaygın kullanılmıştır.[102] Kuzeybatı Mezopotamya'nın tipik YGK 3 formları omurgalı pişirim kapları (*Casserole)*, çekiç başlı kaseler (*hammer head bowl)*, ağız kenarı yivli kaseler (*corrugated rim bowl)*, tabaklar (*platter)*, devrik ağızlı kaselerdir (*bevelled rim bowl*). Kaplar genelde el yapımıdır. Dipleri tıraşlanmış kaseler ve omurgalı kaplara sık rastlanır. YGK 3'ün çanak çömleklerinin karakteristik özelliklerinden birisi de *çömlekçi işaretlerinin* kullanılmasıdır. Muhtemelen bu işaretler kapların toplu olarak açık havada pişirilmesi sırasında çanak çömleklerin kime ait olduğunu karıştırmamaya yarıyordu. Bu da bir iş organizasyonunun Uruk etkileşimi öncesinde (pre-kontak dönemde) Kuzey Mezopotamya'da oluştuğuna işaret eder (Şekil 14, 15, 16).[103]

2.2. GÜNEY MEZOPOTAMYA GEÇ KALKOLİTİK DÖNEMLERİ

Geç Kalkolitik dönem yukarıdaki diğer konu başlıklarında da değinildiği gibi Mezopotamya'nın kuzey ve güneyinde farklı kültürlerle temsil edilir. MÖ 4.binyılın ortalarında Ubaid sonrası oluşan yerel kültürler kuzey bölgelerde varlıklarını sürdürürken Güney Mezopotamya'da MÖ 4.binyılın başlarında ortaya çıkan Uruk kültürü kuzey bölgelere yayılmaya başlamıştır (Şekil 2). Bu yayılım Orta Uruk

[101] Stein, Upper, s.140.
[102] Jayyab, After, s.95.
[103] Frangipane, After, s.45.

döneminde başlamıştır. Erken Uruk YGK 2 ve 3 evreleriyle çağdaş olmasına rağmen aralarında kültürel bir ilişkinin olduğuna dair hiçbir ize rastlanmamıştır. Güney Mezopotamya'da MÖ 4.binyılın başında kent-devletleri Erken Uruk Güney Mezopotamya'sında ve Kuzistan'da gelişiyordu. Kuzey Mezopotamya'da dağlık alanlarda az gelişmiş sosyal yapıdaki küçük ölçekli toplumlar ise; daha çok bir beylik gibi organize olmuşlardı.[104]

Erken Uruk döneminde yerleşim sayısı sonraki yayılım dönemlerine oranla daha azdır ve kentleşmenin bu erken evredeki aşamaları tam olarak anlaşılamamıştır.[105] Erken Uruk tabakaları yerleşimlerde yapılan kazılarda çok net ayırt edilememiştir, tespit edilebilenlerde de bu erken döneme ait hiçbir bulla, kil tablet, silindir mühür gibi yönetim ve bürokrasi aracı ortaya çıkarılamamıştır.[106] Bazı bölgelerde de farklılıklar göze çarpar. Erken Uruk tabakaları ile çağdaş başka gelenekler de görülür. Farukhabad kazılarında Geç Kalkolitik tabakalar Sargarab geleneğiyle başlar. Bu geleneğin Erken Uruk'u temsil ettiği düşünülür.[107]

Genelde diğer evrelerine göre daha iyi bilinen Orta ve Geç Uruk çanak çömleği sade yüzlüdür. Bezemeler kazımayla yapılmış ve boya bezemeye sık rastlanmamaktadır. Ancak Erken Uruk'ta boya bezeme de vardır.[108] Erken Uruk döneminde ölü gömme gelenekleri gibi tartışmalı bilgiler de vardır. Genelde Uruk yerleşimlerinde mezarlara rastlanmamıştır. Bu konuda farklı yorumlar olmakla beraber Nineveh yerleşiminin Erken Uruk tabakalarında küp mezarların varlığından bahsedilmiştir.[109] Ancak Nineveh kazıları henüz arkeolojinin bir bilim disiplini olarak gelişmeye başladığı dönemlerin başında kazılması ve bu yüzden metodolojik sorunları olması nedeniyle kazı raporları güvenilir değildir.

Ubaid dönemi sonunda ya da Erken Uruk başlarında Güney Mezopotamya'nın ikliminde bir değişim meydana gelmiş ve bataklıklar kurumaya

---

[104] Stein, Rethinking, s.102.
[105] Guillermo Algaze ve diğerleri, "The Uruk Expansion: Cross-cultural Exchange in Early Mesopotamian Civilization", **Current Anthropology**, Cilt.30, Sayı.5, 1989, (Expansion), s.576.
[106] Henry T. Wright ve Gregory A. Johnson, "Population, Exchange, and Early State Formation in Southwestern Iran", **American Anthropologist**, Cilt.77, Sayı.2, 1975, s.272.
[107] Ellen Berger ve diğerleri, **An Early Town on the Deh Luran Plain, Excavations at Tepe Farukhabad,** Memoirs of the Museum of Anthropology University of Michigan, no. 13, Henry T. Wright (ed.), 1981, (Farukhabad), s.91.
[108] Susan Pollock, "Abu Salabikh The Uruk Mound 1985-86", **Iraq**, Sayı.49, 1987, (Mound), s.136.
[109] Renate V. Gut, "The Significance of the Uruk Sequence at Nineveh", **Artefacts of Complexity Tracking the Uruk in the Near East**, Biritish School of Archaeology in Iraq, 2002, (Significance), s.18.

başlamıştır. Bu yeni ortaya çıkan kuru alanlarda MÖ 4.binyılın ortalarında birçok yeni yerleşim kurulmaya başlar. Yeni yerleşimlerin kurulması ve bunun getirisi olarak nüfusun artması yerleşimler arası mücadelenin de azaldığını gösterebilir. Zaten Geç Uruk sonlarında ilk kez ortaya çıkan yazılı kaynaklar ile kontrol ve yönetim organizasyonları bu çatışma döneminin bittiğini, bir düzenin sağlandığını gösterebilir.[110]

Erken Uruk dönemine ait veriler oldukça azdır. Çünkü bu tabakalar Warka höyüğünde çok az araştırılabilmiştir. Eanna kutsal alanında 1930'lu yıllarda yapılan sondajlarda 12 ve 7.tabakalar arasında Ubaid dönemi çanak çömleğinin kullanılmadığı yeni bir çanak-çömlek türünün kullanılmaya başlandığı tespit edilmiştir.[111] Warka 14-13.tabakaların da Erken Uruk olduğu düşünülmektedir ancak net olarak tanımlanamamıştır (Şekil 17-18).[112]

Erken Uruk'ta toplu üretim kaseler özellikle devrik ağızlı kaseler sık görülmezler. Ancak bu kaseler Erken Uruktan itibaren vardır. Bu kapların hiç değişmeden devam etmesi bunların hangi amaçla kullanılıyor ise, yine aynı amaca Uruk binyılı boyunca hizmet ettiğini gösterir.[113] Ubaid 3 ve 4'ün ayrımı zordur ancak bazı form ve bezeme yenilikleri kolaylık sağlar. Sıkça bir ya da iki siyah bant tek başına bezeme olarak kullanılır. İçe eğik ağızlı geniş ve açık tabaklar yeni bir form olarak görülmeye başlar. Bu tabakların içi sıkça siyaha boyanır. Bu özellikler Erken Uruk'ta da görülür. Uzun düz ve dik bir akıtacağa sahip kaplar, düğme dipli şişeler Erken Uruk'un karakteristik çanak çömlekleridir. Bunlar hızlı çarkta üretilmiştir. Boyalı keramikler de vardır ancak Ubaid'ten farklıdırlar. Çanak çömlek boyanmadan önce yüzeyine sıklıkla yeşil astar uygulanmıştır. Boya renkleri kırmızı, siyah, yeşil gibi çeşitli renklerdir.[114] Uzun dik emzik eklentileri ise; Güney Mezopotamya ve çevresinde ayırt edilen ve yaygınlaşan bir form geleneği olmuştur. Geç Uruk döneminde bu emzikler daha uzun ve kabın altına doğru sarkarken Erken Uruk'ta dik ve daha kısa boyludur.[115]

[110] Nissen, Networks, s.171.
[111] Frangipane, Doğuşu, s.198.
[112] Adams ve Nissen, Countryside, s.100.
[113] Frangipane, Doğuşu, s.200.
[114] Adams ve Nissen, Countryside, s.100.
[115] Wright, Action, s.125.

Erken Uruk çanak çömlek repertuarı; sade kaseler (*simple bowl*), kalıpta üretilen toplu üretim kaplar (*press-molded bowl*), omurgalı ve kalın dudaklı kaseler (*thickened-rim*), geniş ağızlı kaselerdir (*flared-rim*).[116]

Erken Uruk mimarisi ile ilgili bilgiler bu evrenin az bilinmesi nedeniyle kısıtlıdır. Bu konuda önemli bir veri Eridu'nun Erken Uruk dönemi kerpiç platformunun yapılabilmesi için bir iş organizasyonun olması gerektiği bilgisidir.

Santa-Fe kronolojisi güney ve kuzey kültürlerin bölgeler arası etkileşimine ve kronolojiye alınan tabakalara sık rastlanılmasına odaklandığı için Erken Uruk evresi bu kronolojiye alınmamıştır. Bu evre kuzeyde bir varlık göstermemiş ve bu dönemde kuzey-güney bölgeler arasında herhangi bir etkileşim olduğuna dair veri olmadığı için Erken Uruk dönemi bu kronolojide YGK 3 ile temsil edilir.

2.2.1. Geç Kalkolitik 4 Dönemi (Güney Orta Uruk / MÖ 3600-3400)

Uruk kültürü araştırmaları genelde Uruk döneminde ilk devlet sisteminin ortaya çıkışı/çöküşü, kentleşme ve uzak mesafeli ticaret olarak üç temel alanda ele alınmaktadır.[117]

Orta Uruk toplumları Güney Mezopotamya'dan kuzey bölgelere gelerek yayılım göstermiş ve bilinen ilk kolonizasyon ağını kurmaya başlamıştır. Uruk'un bu evrede kolonizasyon faaliyetlerine başlamasıyla birlikte hem bölgeler arası etkileşim artmış hem de bu amaçla yerleşimler kurulmuştur. Bu döneme ait yerleşimler sonrasındaki Geç Uruk dönemine göre daha az bilinse de Mezopotamya arkeolojisinde önemli kazılar olmasıyla veriler daha iyi bilinmektedir.

Orta Uruk dönemi Santa-Fe kronolojisinde Güney Mezopotamya'nın bu dönemde bölgeler arası etkileşime başlamasından dolayı 4.evre olarak (GK 4) yer almıştır. Bu evre yerel kültürler ile güneyli kültürlerin ilişkili olduğu ve çok geniş bir alanı kapsayan güneyli yayılımının olduğu evredir. Ancak Güney Mezopotamya'da Uruk kronolojisi bu kültürün başkenti kabul edilen Warka höyüğüne göre yapılmıştır

[116] Henry T. Wright ve Eric S. A. Rupley, "Calibrated Radiocarbon Age Determinations of Uruk-Related Assemblages", **Uruk Mesopotamia & Its Neighbors-Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation**, SAR Press, Mitchell S. Rothman (Ed.), 2001, (Radiocarbon), s.120.
[117] Susan Pollock, "Bureaucrats and Managers, Peasants and Pastoralists, Imperialists and Traders: Research on the Uruk and Jemdet Nasr Periods in Mesopotamia", **Journal of World Prehistory**, Cilt.6, Sayı.3, 1992, (Managers), ss.297-298.

ve bu höyük çok büyük olması, Ortadoğu'nun kendi iç karışıklıkları gibi birçok sorun nedeniyle ayrıntılı kazılamamıştır. Bu höyüğe göre yapılan stratigrafide Uruk evreleri tartışmalıdır. Birçok araştırmacı Warka'nın tabakalanmasında Orta Uruk evresine yer vermez. Bazı tablolarda da Orta Uruk evresi yerine geçiş tabakası gibi tanımlamalar yapılmıştır.[118] Edith Porada tarafından oluşturulan kronolojide Uruk Erken, Orta, Geç olarak üçe ayrılmıştır. Ancak bu çalışmada Orta ile Geç Uruk arasında hiçbir ayırt edici özellik olmadığı görüşüne varılmış, materyal üzerinde böyle bir fark tespit edilemediği için Erken ve Geç olarak Uruk iki alt evrede incelenmiştir.[119] 1965'te Donald Hansen Nippur'daki İnanna kutsal alanında yaptığı kazılardan ele geçen çanak çömleklere ve tabakalanmasına dayanarak Uruk dönemini Erken, Orta ve Geç olarak üçe ayırmıştır. Ayrıca Warka-Eanna sondajından çıkan materyal ile Nippur-İnanna materyalini karşılaştırmıştır ve benzerlikler bulmuştur. Böylece Eanna materyaline göre Nippur yerleşiminin tarihi erkene alınmıştır. Bu kronolojik tablo yaygın şekilde kabul görmüştür. Warka tabakalanmasında tespit edilemeyen Orta Uruk evresi Nippur tabakalanmasında bu çalışmayla tespit edilebilmiştir. Uruk yüzey araştırması yapılırken Uruk kronolojisi sorunu iyice hissedilmiştir. Çanak çömlek ve diğer materyaller üzerinden bir bölümleme yapılma ihtiyacı giderek artmıştır. O zaman Erken ve Geç Uruk dönemleri oluşturulsa da Orta Uruk'u tam olarak ayırt edebilen bir veri bulunamamıştır. Bu tüm Uruk bölgesinde bir Orta Uruk döneminin olmadığı anlamına gelmez. Sadece karakteristik bir göstergesi yoktur.[120] Orta Uruk'u Erken ya da Geç Uruk'a göre tanımlamak daha zordur. Çünkü bu dönemde çok az belirgin form vardır.[121]

Johnson, Wright ve diğer birçok araştırmacı Orta Uruk evresini erken, orta ve geç orta olarak kendi içinde de üçe bölerler ancak Nissen buna katılmaz. Nissen Nippur ve Warka verilerinin bu ayrımın hatalı olduğunu gösterdiğini söyler.[122]

Orta Uruk tabakalarının özellikle Kuzey Suriye'de ve Türkiye'nin Güneydoğusu'ndaki Hacınebi, Zeytinli Bahçe, Sheik Hassan gibi yerleşimlerde tespit

---

[118] Bahnam Abu Al-Soof, **Uruk Pottery: Origin and Distribution**, Republic of Iraq, Ministry of Culture & Information, State Organization of Antiquities & Heritage, Bağdat, 1985, (Origin), s.17.
[119] Robert McC. Adams ve Hans J. Nissen, Countryside, ss.97-98.
[120] Hans J. Nissen, "The Early Uruk Period- A Sketch", **Between the Rivers and Over the Mountains. Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata,** M.Frangipane, H.Hauptmann, M. Liverani, P. Matthie, M. Mellink (Ed.), 1993, (Early), s.125.
[121] Pollock, Mound, s.128.
[122] Nissen, Networks, s.153.

edilmesi Uruk yayılımı konusunda birçok yeni bilginin elde edilmesini sağlamıştır. Daha önce yayılımın Geç Uruk döneminde başladığı iddiasına karşılık bu tabakaya sahip Kuzey Mezopotamya yerleşimlerinin arkeolojik kazısının yapılmasının ardından bu bilginin yanlış olduğu anlaşılmıştır. Orta Uruk'ta başlayan yayılımın iddia edildiği gibi kısa süreli ve hızlı bir süreç olmadığı, daha uzun bir zamana yayılan ve daha yavaş ilerleyen bir olgu olduğu anlaşılmıştır.[123]

Erken Uruk döneminde kuzey bölgelerdeki yerleşimlerde herhangi bir bürokrasi aracı ele geçmemesine rağmen Orta Uruk döneminde bu durum değişir. Godin Tepe 6.tabakada orta ve geç evrelerde Farukhabad ve Nippur çanak çömleğiyle benzerliğin olması ve bir Uruk yönetim organizasyonuyla ilgili olduğu bilinen geometrik bir *token* ele geçmesi Godin Tepe'de Orta Uruk evresinde güneyle ilişkilerin başladığına kanıttır.[124] Orta Uruk döneminde kullanılan diğer bürokrasi araçlarından biri silindir mühürdür. Fırat Vadisi ve Kuzeydoğu Suriye'de Orta Uruk kontekslerinde silindir mühürler ele geçmiştir.[125]

Güney Mezopotamya'da hem Erken hem de Orta Uruk evresinde yerleşim sayısının arttığı görülür. Ancak bu sayı Geç Urukla birlikte azalmaya başlar.[126] Bunun nedeni kentleşme dönüşümünün başlamış olmasıdır. Yeni kurulan kentlere toplu nüfus göçleri yaşanmaya başlamıştır. Bu şekilde merkez konumdaki yerleşimler büyük bir hızla büyürken çevresindeki kırsal yerleşimler daha da küçülmeye başlamış ve sonunda terk edilmiştir.

Tell Qraya ve Abu Salabikh kazılarına dayanarak Aşağı Mezopotamya'da Orta Uruk çanak-çömleğinin MÖ 3800'den sonra ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Yukarı Mezopotamya'da ise; Hacınebi B2 evresi ve Sheik Hassan 6-7.tabakalarına dayanarak MÖ 3600 sonrasında ortaya çıktığı görülür.[127]

---

[123] Stein ve diğerleri, "Uruk Colonies and Anatolian Communities: An Interim Report on the 1992-93 Excavations at Hacınebi, Turkey", **American Journal of Archaeology**, Cilt.100, Sayı.2, 1996, (Colonies), ss.205-207.

[124] Virginia R. Badler, "A Chronology of Uruk Artifacts from Godin Tepe in Central Western Iran and Implications for the Interrelationships between the Local and Foreign Cultures", **Artefacts of Complexity Tracking the Uruk in the Near East**, Biritish School of Archaeology in Iraq, 2002, (Godin), s.81.

[125] Graham Philip, "Contacts between the Uruk world and the Levant during the Fourth Millenium B.C: Evidence and Interpretation", **Artefacts of Complexity Tracking the Uruk in the Near East**, British School of Archaeology in Iraq, 2002, (Levant), s.217.

[126] Pollock, Managers, s.300.

[127] Wright ve Rupley, Radiocarbon, s.120.

Orta Uruk döneminde bölgeler arası ticaretin varlığı yapılan kazılarda ortaya çıkarılan verilerden bilinmektedir. Deh Luran Ovası'ndaki Farukhabad yerleşiminin Orta Uruk dönemi yerleşimcileri çok miktarda bitümen ve çört hammaddesini ihraç etmiştir. Deh Luran toplumları geniş bir ticari ağın bağımsız temsilcileri olmalıdır.[128]

Çark yapımı Uruk çanak çömlekleri gerçek (turnetin daha gelişmiş hali olan), hızlı çömlekçi çarkında üretilmiş ve kaliteli hamurlu, genelde mat, açık kahve ya da devetüyü renklerde olan çanak çömleklerdir. Kırmızı, gri ve devetüyü hamur renklerine sahip çark yapımı ve el yapımı Uruk çanak çömlekleri de vardır. Ancak tüm Kuzey Mezopotamya bölgesi Uruk yerleşimlerinde kırmızı ya da gri hamurlu ve el yapımı Uruk çanak çömleğine çok az sayıda rastlanır. Bu kuzey bölgelerde rastlanan Uruk çanak çömleği genelde devetüyü, hamur rengine sahip, çark yapımı Uruk çanak çömlekleridir.[129]

Orta Uruk çanak çömleği tüm Uruk geleneği gibi mineral katkılıdır. Konikal kaseler ilk olarak Orta Uruk tabakalarında ortaya çıkar, ancak Geç Uruk'ta yaygınlaşırlar. Bu kaselerin dipleri çarktan iple kesilerek ayrılmıştır. Sıkıştırılmış dudaklı (*pinched lip*) olarak tanımlanan kaselerin dudakları belli belirsizdir. Konikal kaseler Orta Uruk'un en karakteristik kaplarıdır.[130] Çanak çömlek repertuarı; standart devrik ağızlı kaseler, konikal kaseler, şerit kulplu kaplar, Erken Uruk döneminde olduğu gibi boyu kısa olan *spouted* türü akıtacaklı kaplar, ikiz kulplu çömlekler, yüksek boyunlu kaplar, bilezik ağızlılar ve şerit ağızlı kaselerdir. Gobletler de bir Orta Uruk karakterisitik formudur.[131] Bezemeler; kazıma bezeme, saklı astar, tırnak baskı bezekler, çapraz taramalı iç içe geçmiş üçgen bezemelerdir.

Rothman; devrik ağızlı kaselerin eskiden Geç Uruk tabakasının göstergesi olarak görüldüğünü daha yeni yeni bunların Erken ve Orta Uruk'a da işaret ettiğinin fark edildiğinden bahseder.[132] Bu kaseler Orta Uruk tabakalarında Geç Uruk'ta olduğu kadar yoğun değildir.[133] Bu kaselere Güney Mezopotamya'dan başlayarak kuzey bölgelerde Orta Zagros, Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu'da sıkça rastlanır.

[128] Nissen, Networks, s.140.
[129] Abu Al-Soof, Origin, ss.17, 32.
[130] Pollock, Mound, s.129.
[131] Philip, Levant, s.210-211.
[132] Rothman, Complexity, s.56.
[133] Badler, Godin, s.81.

Aynı zamanda devrik ağızlı kaseler Uruk yerleşimlerinde ele geçen çanak çömleğin büyük bir bölümünü oluştururlar.[134]

Devrik ağızlı kaseler bütün Mezopotamya boyunca Uruk çanak çömlek geleneğinin en karakteristik formu olmuştur. Delougaz bu kaseleri kronolojik saptamalarda kullanmıştır, ancak bu kaselerin üretim teknolojisini ve nasıl kullanıldıkları sorusunu cevaplayamamıştır. Nissen ise; bu kaselerin kullanımı ve üretim teknolojisi ile ilgili arkaik yazıtlarda geçen bilgileri kullanarak günlük tayın dağıtım kabı olduklarını iddia etmiştir. 1971 yılında devrik ağızlı kase üretimi için deneysel arkeoloji çalışması yapılmış ve oldukça başarılı olmuştur. İlk olarak kil yoğrulmuş ancak ayıklanmamıştır, daha sonra su eklenmiştir. Kalıplar zemine açılmış ve istenen boyutlarda bir kalıp elde edilmek için araştırmacılar zaten ellerinde bulunan bir devrik ağızlı kaseden faydalanmışlardır. Kilden hamur topları çıkarılmış ve bu toplar zemindeki her bir deliğe yerleştirilmiştir. Çömlekçi bu kil topları zemindeki deliklere göre yumruklarıyla bastırarak şekillendirmiştir. Çömlekçi bir elini bastırarak topları kalıba göre kendi etrafında hızlıca çevirerek kaseleri şekillendirmiştir. Burada ağzının devrik hale getirilmesi ve kabın içinin sıvazlanması işlemi tamamlanmıştır. Ancak daha öncesinden deliklere yerleştirilmiş olan topların bazılarında kuruma meydana gelmiş bu kaplarda da bu yüzden çatlama, bozulma gözlemlenmiştir. Bu çalışma devrik ağızlı kaseler konusunda faydalı bilgiler edinmemizi sağlamıştır (Şekil 19).[135]

Orta Uruk mimarisi kendinden önceki yerel Geç Kalkolitik evre mimarisine benzemektedir. Genelde dörtgen planlıdır. Zeytinli Bahçe'de Uruk tabakasına ait olduğu düşünülen bir yapı çok önemli bilgiler sağlamıştır. Bu yapının iki eşit ölçüye sahip odaları ve Mezopotamya tipinde kerpiç mimarisi vardır. İlginç olan bu odaların içerisinde hiçbir buluntu olmayışı ve odaları dolduran toprağın çok gevşek, kolay kazılan bir toprak olmasıdır. Bina içerisinde herhangi bir çanak çömlek veya küçük buluntu ele geçmemiştir. Bu yapının aynısı Orta Fırat koloni yerleşimi Sheik Hassan'daki Orta Uruk tabakasında da vardır. Buradaki odalardan da buluntu ele geçmemiş, bu odalar kerpiçle kapatılmıştır. Bu durum Orta Uruk döneminde yerleşimlerde radikal bir terk edilişin var olduğunu gösterir. Ayrıca bu iki benzer yapı Frangipane'ye göre MÖ 3500'den sonra Mezopotamyalı grupların kuzey

[134] Nissen, Mezopotamya, s.97.
[135] Ellen Berger ve diğerleri, Farukhabad, s.128.

bölgelere geldiğini ve Orta Fırat boyunca bir Kuzey Uruk Kültürü'nün oluştuğunu ve güneyliler ile birçok ortak özelliğe sahip olmakla beraber, kendi yerel unsurlarını da geliştirdiklerinin göstergesi olmuştur.[136]

Kazısı yapılmış ve ele geçen buluntuları ile Orta Uruk olduğu bilinen önemli yerleşimler Hacınebi, Zeytinli Bahçe, Tiladir Tepe, Sheik Hassan, Tell Brak, Abu Salabikh, Tell Bleibis, Umm Qseir ve Tell Rubeidheh'dir. Orta Uruk yerleşimlerinde çanak çömlek, mimari ve bürokratik araçlar dışında ele geçen buluntular göz idolleri gibi dini amaca hizmet eden buluntulardır.[137]

2.2.2. Geç Kalkolitik 5 Dönemi (Güney Geç Uruk / MÖ 3400-3000)

Güney Mezopotamya MÖ 4.binyılın erken dönemlerinden başlayarak yaklaşık bin yıllık zaman dilimini kapsayan Uruk döneminde, Childe'dan sonra "*kent devrimi*" olarak adlandırılan bir dizi yeniliğe sahne olmuştur. Bu yenilikler arasında özel mülkiyet ve kontrol mekanizmasının simgesi olan silindir mühür ve yazı, seri üretimi mümkün kılan çömlekçi çarkı, saban, akrabalık bağlarının ötesinde siyasi temelde örgütlenmiş bir toplumun varlığını gösteren anıtsal kamu yapıları, yerleşim yerleri arasındaki göreceli ilişki ve etkileşimin göstergesi olan yerleşim modellerinde meydana gelen değişiklikler sayılabilir.[138] Bu gelişmeler genel Uruk kültürü özellikleri olmasının yanı sıra daha çok Geç Uruk döneminde yaşanmıştır.

Geç Kalkolitik dönemin 5.evresi Santa-Fe kronolojisinde Geç Uruk dönemiyle temsil edilir. Uruk kültürü bu son evresinde zirve yapar. Kentleşme ve proto-devletin oluşması, kuzey bölgelere Orta Uruk döneminde başlayan yayılımın artarak devam etmesi, bu gelişmelerin getirisi olan yazının ortaya çıkışı bu dönemin insanın kültür tarihinde ne kadar önemli bir aralığı temsil ettiğini gösteren bazı yeniliklerdir. Frangipane Uruk yayılımının yaşanmasının ardından merkezileşmenin

---

[136] Marcella Frangipane ve diğerleri, "Zeytinli Bahçe Höyük'de 2001 Kazı Sezonu: Ön Sonuçlar", **Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları**, Odtü-TAÇDAM, Ankara, 2004, (Sonuçlar), s.5.

[137] Marcella Frangipane, "Late Chalcolithic Developments and the Transition to EBI in Turkish Middle Euphrates Valley as seen from the Recent Excavations at Zeytinli Bahçe Höyük (Urfa)", **Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East**, 5-10 Mayıs 2008, Sapienza-Universita di Roma, Sayı.2, Excavations, Surveys, and Restorations: Reports on Recent Field Archaeology in the Near East, Paolo Matthiae, Frances Pinnock, Lorenzo Nigro, ve Nicolo Marchetti (Ed.), 2010, (Transition), s.190.

[138] Çevik, Kentleşme, s.25.

başladığını ve bu merkezileşmenin kökeninin kuzeyde mi yoksa güneyde mi olduğunun tartışmalı olduğunu belirtir. Oranı, boyutu ne olursa olsun yerel gelişmeler ve yabancı gruplarla girilen ilişkiler Geç Uruk dönemine ivme kazandıran olgular olmuştur. Bu yeni dinamikler ile yeni bir toplum ortaya çıkmış ancak bu yenilikler her toplumda, her bölgede farklı özellikler sergilemiştir.[139] Geç Uruk döneminin kent toplumu ya da kompleks toplum denilen gelişmede hayati, yeni bir adım ve gerçek bir kırılma noktası oluşu, sürecin esas nedenleri ne olursa olsun, bilim insanlarının çoğunun buna vurgu yapmasına neden olmuştur.

Bu dönem ile ilgili önemli bilgilere Warka höyüğünde ulaşılmıştır. Warka kenti es-Samwa kasabasının yaklaşık 30 km doğusunda, ed-Darraji'deki tren istasyonunun 18km doğusunda yer alır.[140] Warka'da M.Ö.4.bin tabakalarının üzerine sadece MÖ 1.binyılın ortalarında inşa edilmiş konutlar bulunmaktadır. Bu konutların kazılıp kaldırılmasıyla geniş bir alanda Uruk tabakalarına ulaşılabilmesi araştırmacılara büyük şans sağlamıştır. Bu sayede hem Geç Uruk hem de Jemdet Nasr tabakaları 44 bin metrekare gibi geniş bir alanda kazılabilmiştir.[141] Ancak Warka kazıları genelde yerleşimin elit sınıfının yaşadığı alanlara odaklandığı ve diğer alanlara yoğunlaşmadığı için sadece Geç Uruk tabakalarıyla bilinir. Bu nedenle henüz Mezopotamya uygarlığının oluşmaya başladığı erken evreler hakkında bilgi çok azdır. Geç Uruk döneminde zaten bu oluşum tamamlanmıştır.[142] Uruk döneminin sosyo-ekonomik yapısını anlayabilme konusundaki problemler yerleşimlerin daha iyi araştırılamamasından kaynaklanır. Genelde bu dönem yerleşimleri Güney Irak'ta yer alır ve sınırlı olarak araştırılmıştır. Warka gibi kazılarda ise yalnızca kentin yönetici sınıfıyla ya da dini sınıfıyla ilgili mimarisi ortaya çıkarılmıştır. Bu kazı raporları da sosyo-ekonomik yapı hakkında sınırlı bilgi sağlamıştır.[143]

Warka şehri Geç Uruk dönemine gelindiğinde 250 hektar gibi büyük bir boyuta ulaşmış ve bu dönemde Susa, Nineveh, Tell al-Hawa, Tell Brak gibi hiç bir yerleşim bu boyutların yarısına bile ulaşamamıştır. Sadece Tell Brak yerleşimi yerel

---

[139] Marcella Frangipane ve diğerleri, Sonuçlar, s.3.
[140] Bahnam Abu Al-Soof, Origin, s.16.
[141] Nissen, Early, ss.126-127.
[142] Guillermo Algaze, "The End of Prehistory and the Uruk Period", **The Sumerian World**, Harriet Crawford (Ed.), Routledge, Oxford, 2013, (End), s.71.
[143] Susan Pollock, "The Uruk Period in Southern Mesopotamia", **Uruk Mesopotamia & Its Neighbors Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation**, SAR Press, Mitchell S. Rothman (Ed.), 2001, (Southern), ss.185-186.

Geç Kalkolitik 3 döneminde 130 hektardır ki bu boyut Geç Uruk Warka'sının ancak yarısına yakındır. Üstelik Warka'nın Geç Uruk öncesi dönemlerdeki boyutu da bilinmemektedir.[144] Warka'nın Geç Uruk'ta çok büyük bir nüfusa ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. Bu nüfus o kadar yoğun ve kent o kadar büyük ve tek hakim konumundadır ki yalnızca Yakındoğu'da değil zamanının dünyasındaki tek örnektir.[145] Warka'nın Geç Urukta 250 hektar ölçülerinde olduğu bilgisine Adams'ın yüzey araştırması sonucunda ulaşılmıştır. Nissen'de buna dayanarak yerleşimin nüfusunun 40.000'den fazla olduğunu öne sürer.[146]

MÖ 4.binyılın sonunda 9 kilometre kare gibi devasa bir alana yayılan büyük Uruk kenti, I.Dünya Savaşı öncesinden beri kazılmış olsa bile kentin tamamı araştırılamamıştır.[147] Uruk höyüğü 1849 yılından beri bilinir ve 1912 yılından itibaren Almanlarca araştırılmıştır. Höyük 3 km uzunlukta, 2.100 m genişliktedir ve 550 hektara yayılmaktadır. Warka kentinin oldukça iyi korunarak günümüze gelmesi hem Uruk kültürünü anlamamızda hem de Mezopotamya'nın erken dönem kronolojisi hakkında önemli bilgiler sağlamıştır. Kentin büyüklüğü ve diğer nedenlerle yalnızca tapınak alanları kazılmış olsa da çok iyi korunarak günümüze gelmiş kerpiç yapılar ortaya çıkarılmıştır (Şekil 17).[148]

Warka Geç Uruk döneminde hammadde, tarım ve tüm kaynakların kontrolünü elinde tutan yönetime sahip güçlü bir kenttir. Warka döneminin tek önemli kenti değildir. Bu dönemde Kish, Nippur, Girsu (Telloh), ve Ur gibi diğer yerleşimlerinde Warka gibi organize olduğunu bilmekteyiz. Ancak bunlar yalnızca yerel merkezler olarak kalmışlardır. Warka bölgeye egemen bir durumdadır.[149] Warka'nın bu gelişimi için Wright "*MÖ 3350-3100 arasında ise en önemli gelişme kent-devletlerin ortaya çıkması ve sonra yıkılmalarıdır. Yine bu dönemde pek çok yerleşim terk edilir, Yukarı Mezopotamya'da yaylacılık ve göçebe yaşama bir yöneliş olur. Dönemin siyasi yapısı her yerde farklı hissedilir. Örneğin; Orta Fırat'ın Raqqa kıyılarında ilk kez siyasi oluşum başlarken, Susiana'da bu yapı parçalanır. Eski*

[144] Rothman, Complex, s.98.
[145] Guillermo Algaze, "Initial Social Complexity in Southwestern Asia: The Mesopotamian Advantage", **Current Anthropology**, Cilt.42, Sayı.2, 2001, (Asia), s.209.
[146] Algaze, End, s.74.
[147] Kuhrt, Eski, s.15.
[148] Jean Louis Huot ve diğerleri, **Kentlerin Doğuşu**, çev. Ali Bektaş Girgin, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, (Kentlerin), ss.44-46.
[149] Nissen, Networks, s.158.

merkezlerin ve periferi bölgelerin terk edilmesi ile Uruk-Warka Aşağı Mezopotamya'ya tek başına hakim olan bir merkez olmaya başlar" demiştir. [150]

Erken dönem Warka kazılarının sonuçları sadece ön rapor olarak yayınlanmış, final yayınları yapılmamıştır.[151] Ancak tüm bu sorunlar olsa da Warka birçok çalışma için anahtar yerleşim olarak seçilmiştir. Kısıtlı bir alanın kazılması ya da tüm kap olarak çok az örneğin ele geçmesi gibi problemleri olsa da Warka Ubaid-Uruk-Er Hanedanlar kronolojisinde kesintisiz tabakalanma veren nadir yerleşimlerdendir.[152]

Nissen Uruk yayılımı konusunda çalışmalar yapılırken ilk önce Warka höyüğünün kendisinin tam olarak anlaşılmasına özen gösterilmesi gerektiğini vurgular. 1912-1989 yılları arasında Warka'da 35 ayrı kazı çalışması yürütülmüştür. En son çalışma Almanlarca 1985 yılında yapılmıştır.[153] Warka'daki Eanna sondajı ilk olarak 1931 yılında başlamıştır. Habuba Kabira, Jebel Aruda, Tepecik, Arslantepe, Sheik Hassan, Tell Brak gibi yeni dönem Uruk kazıları başladığında araştırmacılar bu eski sondajın verilerini yeniden gözden geçirmemiştir. Bunun nedeni Warka yerleşimi araştırmacılar için bitmiş bir iş olarak görülmüştür, ancak Warka arkeolog gözüyle kazılmamış, daha çok mimari uzmanlarınca araştırılmıştır. Warka kazılarını uzun bir süre filozof Lenzen yönetmiştir. IVa tabakasının öncesi tabakalar Lenzen'in başkanlığının öncesindeki erken dönem kazılarından bilinmektedir. Lenzen döneminde erken evrelere görkemli IVa yapılarını korumak adına inilmemiştir.[154] Nissen ısrarla bütün yayınlarında bu yerleşimin tam olarak araştırılmadan hem kuramsal hem de materyal Uruk çalışmalarında kesin bir sonuca ulaşılamayacağını savunur. Warka kentinin araştırılması bu çalışmanın da odaklandığı kuramsal birçok sorun için oldukça yararlı olabilir.

Uruk kültürü MÖ 4.binyılda kentleşme, proto-devlet, kolonicilik gibi çok önemli gelişmelerle karşımıza çıkar. Bu yenilik ve gelişimlerden birisi de insanlık tarihinin yazılı dönemlerini başlatacak olan ve tarihi dönemlerin başlangıcı kabul edilen yazının icadıdır. Mezopotamya'daki kent ve devletin odak noktası görülen

[150] Wright, Action, s.146.
[151] Nissen, Early, s.124.
[152] Bahnam, Origin, s.138.
[153] Livenari, First, s.VIII.
[154] Nissen, Networks, ss.149-151.

Warka yerleşiminde yazılı kil tabletlerin en erken örnekleri ele geçmiştir.[155] Warka höyüğünde Eanna kutsal alanında ele geçirilen bu ilk piktografik yazılı tabletler yaklaşık 4 bin adettir. Bunların % 85'i ekonomik içeriklidir.[156] Bu ilk yazılı belgelerde belirli bir sistematiğe dayanan işaret dili kullanılmıştır. Bu sistem hakkında ve yazının kökeni konusunda Berlin'de yapılan bir araştırma MÖ 8.bine ait kil *tokenların* MÖ 3.bin çiviyazısının kökeni olduğunu ortaya çıkarmıştır.[157] Bu Warka tabletleri ilk yazılı belgeler olarak kabul edilse de en erken örnekler değildir. Eanna kazılarında 4.tabakada çok görkemli yapılar ortaya çıkarıldığı ve bu yapıların korunması gerektiği için bu tabakaların erken evrelerine inilememiştir. Bu nedenle bu tabakada karşılaşılan tabletler ilk yazılı örnekler olarak bilinse de kuzey bölgelerdeki Jebel Aruda, Habuba Kabira yerleşimlerinde ele geçen tabletlerin piktografik değil nümerik olduğu görülür. Bu yüzden bunlar Pre-Uruk 4a dönemi olmalıdır. Yani Warka'dan daha erken örneklerdir.[158]

Yazı uygarlığın bir anahtarıdır. İlk yazılı örnekler basit bir ideogram tarafından gösterilen işaret sistemine dayalıdır.[159] Yazının icat edilmesi Geç Uruk döneminde yaşanan gelişmelerin hem nedeni hem de sonucudur. Çünkü bir bürokratik kayıt aracı olan tabletler gelişkin merkezi yapının getirisi olmalıdır. Ancak bu kayıtları tutan uzman iş gücü ise kentleşmenin getirisidir. Yani gelişmeler bir zincirleme etki ile birbirine bağlı ve bir sonraki gelişimin tetikleyicisi olmuştur. Bu durumu Frangipane; kentleşme olgusundaki gibi kriterlerin merkezileşme/devletleşme içinde geçerli olduğunu söyleyerek açıklar, ancak "*bunların birer kriter değil merkezileşen politik toplumun doğmasının bir sonucu olduğunu"* ve *"üretimin büyük ölçüde yaygınlaşması, mühür ve diğer bürokratik araçların kullanılmaya başlanması, yiyecek dağıtımında kullanılan kapların üretiminde bir patlama yaşanması, metal ve diğer prestij objelerindeki sanatın gelişmesi ve yazının doğuşu bu sonuçlardır*" demektedir.[160]

[155] Rothman, Complex, s.85.
[156] Frangipane, Doğuşu, ss.216, 217.
[157] Liverani, First, s.8.
[158] Schwartz, Syria, s.242.
[159] Rothman, Complex, s.83.
[160] Frangipane, Doğuşu, s.207.

Yazı diğer bürokrasi araçlarıyla karşılaştırıldığında çok daha esnek ve kullanım kolaylığına sahiptir.[161] Piktogram yazıdan çivi yazısına geçiş arası karanlıktır. Bazı akademisyenler bu durumu resim işaretli dilin giderek soyutlaşmasıyla açıklar ancak bu yanlıştır. Öyle olsaydı o resim dilini de anlamamız gerekirdi.[162]

Kuzey Mezopotamya'da da yazılı tabletler güneyde olduğu gibi Geç Uruk döneminden itibaren ele geçmeye başlar.[163] Geç Uruk döneminden sonraki dönemlerde de farklı bölgelerde farklı yazı sistemleri gelişmeye devam etmiştir. İndus Vadisi'nde Sindh ve Punjab bölgelerinde ortaya çıkan Harappa Uygarlığı'nda yazı sisteminin gelişmesi, maddi kültür öğesinin standartlaşması, kentleşme olguları MÖ 2600-2500 yılları arasında meydana gelmiştir.[164]

Childe yazıyı bir kent kriteri olarak kabul etmiştir. "*Yazı yönetici sınıfın ve kamu görevlilerinin kamu düzenlemelerini kaydetmeleri zorunluluğu ile ortaya çıkmıştır ve bu buluş Mısır, Mezopotamya, Orta Amerika, İndus Vadisi Uygarlıklarına aittir"* der. Yazı ve nümerik kayıt bürokrasinin bir gereğidir. Her bölgede farklı araçlar kullanılması da doğaldır. Mısır'da papirüs iken, Mezopotamya'da kil tabletler vardır. Yazının ortaya çıkması muhtemelen bu işle uğraşan katipleri boş zamanlarında bilime yöneltmiştir. Bu katipler aritmetik, geometri, astronomi gibi kesin ve ön-deyiye dayalı bilimlerde ilerlemişlerdir. Mısır ve Maya Uygarlıklarına ait veriler takvimlerini geliştirebilmek için bu insanlarının ön-deyiye dayalı bilimlerle uğraştıklarını kanıtlar. Bilindiği üzere takvimsel ve matematiksel bilimler erken uygarlıkların özelliklerinden biridir ve kent kriterlerinden birisi olmalıdır.[165]

Yazının bir bürokrasi aracı olduğu bilinmektedir. Silindir mühür, mühür baskılar, token, bulla gibi birçok bürokrasi aracı gibi yazılı tabletler de uzak mesafeli ticarette güvenilirliği sağlayan ve dünyanın bilinen en eski yazı ve kayıt sistemleridir.[166] Silindir mühür, piktografik tablet ve en sonunda da Sümer çivi yazılı

[161] Pollock, Managers, s.321.
[162] Huot ve diğerleri, Kentlerin, s.53.
[163] Algaze ve diğerleri, Expansion, s.580.
[164] Guillermo Algaze, "Expansionary Dynamics of Some Early Pristine States", **American Anthropologist**, New Series, Cilt.95, Sayı.2, 1993, (Dynamics), s.313.
[165] Vere Gordon Childe, "Urban Revolution", **The Town Planning Review**, Cilt.21, Sayı.1, 1950, (Revolution), s.14.
[166] Stein, Rethinking, s.89.

tabletleri şeklinde gelişim gösteren ve yönetici sınıfın elinde tutması gereken güce işaret eden, kaydetmeye yarayan formel sisteme ait ve özel mülkiyetin ilk göstergesi olan silindir mühürler de yazı gibi Geç Uruk'ta ortaya çıkar. Yazının ekonomik ve idari kayıtları tutmak dışında yazışma ve edebi metinlerde kullanımı ancak MÖ 3.binin ortasında gerçekleşir.[167]

Yazı daha sonraki başlıklarda ayrıntıyla değinilecek olan kuramsal çalışmalara da büyük fayda sağlar. Örneğin yazılı kaynaklar ticaretin iki şekilde yapıldığını kanıtlamıştır. Mezopotamyalı şehirlerin kendi arasında yaptıkları ve Mezopotamyalı şehirlerin diğer yabancı ülkelerle yaptıkları ticaret gibi.[168] Bir diğer örnek Uruk dönemi ekonomisinin önemli özelliklerinden biri de köle ya da savaş esirlerinin işgücüne dayanmasıdır. Bu kölelerin farklı, yabancı bölgelerden geldiğini Warka'dan ele geçen tabletlerden bilmekteyiz.[169]

Gordon Childe'ın 1950 yılında kent ve kentleşme ile ilgili olarak ortaya koyduğu yeni görüşler uzun yıllardır tartışılan kentleşme olgusuna yeni bir boyut kazandırmış, ancak tartışmaları tamamen sona erdirememiştir. Buna karşın, ilk kentlerin Yunan ve Roma kentleri oldukları ve Yakındoğu'daki kentlerin kent kavramı içine alınmamasının gerekli olduğunu önerenlerin haksız olduklarını da ortaya koymuştur. Bugüne kadar elde edilen arkeolojik kanıtlar ışığında, uygarlığın gelişiminde Doğu'nun yadsınamaz yaratıcı rolünün en önemli sonucu olan "kentin" Doğu'da ortaya çıktığı ve geliştiği şeklinde bir savın artık inkar edilemeyeceği vurgulanmalıdır. Childe'ın bir eski çağ yerleşiminin kent olarak sınıflandırılması için öne sürdüğü ölçütlerin, arkeologlara kazarak ortaya çıkardıkları yerleşimleri siyasi ve sosyo-ekonomik açıdan değerlendirebilmeleri için, test edilebilir ilk çerçeveyi sağladığı bir gerçektir.[170] Ancak Childe'ın yerleşimlerin kent sınıflandırmasında katı bir listeye bağladığı Kentleşme olgusu, elli yılı aşkın süredir sürekli olarak güncellenen bilgilerle bu olguyu tam olarak karşılayamadığı da bilinmektedir.[171]

Geç Uruk döneminin bir diğer özelliği de kentleşmedir. Bugünkü arkeolojik veriler, tarihte ilk kent ve kentleşme olgusunun Güney Mezopotamya'da Uruk ve

[167] Çevik, Kentleşme ss.36-37.
[168] Harriet Crawford, "Mesopotamia's Invisible Exports in the Third Millenium B.C.", **World Archaeology**, Cilt.5, Sayı.2, 1973, (Exports), s.233.
[169] Algaze ve diğerleri, Expansion, s.581.
[170] Childe, Revolution, ss.9-16.
[171] Çevik, Kentleşme, s.VII.

çevresinde gerçekleştiğini gösterir. Kentleşme çok tartışmalı bir olgudur. Hem bir yerleşmenin kent olabilmesini sağlayan kriterler hem de bu kriterlerin kesinliği uzun yıllardır tartışma konusu olmuştur. Ancak Childe'ın yapmış olduğu değerlendirme çok kapsamlı ve uzun yıllardır birçok araştırmacı tarafından kabul gören bir çalışma olduğu için genelde kentleşme olgusu tartışılırken baz alınan kriterler Childe'ınkiler olmuştur. Childe'ın kriterlerine göre Kuzey Mezopotamya'da kentleşme oluşmamıştır. Kuzey bölgelerde örneğin Anadolu'da kentleşme ilk olarak İlk Tunç Çağda başlamıştır. Geç Uruk döneminde merkezileşmeye karşın, herhangi bir kentleşme olmamasına rağmen İlk Tunç Çağda Doğu Anadolu'da kentleşmenin oluştuğu yerleşmelerin surlarla çevrelendiğinden anlaşılmaktadır. Arslantepe'nin yarım daire burçlara sahip sur duvarları buna örnek olmuştur. Ayrıca yerleşmenin küçük olmasına rağmen Arslantepe İlk Tunç Çağ kenti oldukça büyüktür. Bu yüzden diğer kentlerden statüsünün fazla olduğu düşünülmektedir.[172]

Geç Uruk döneminde çanak çömlek yoğun olarak sarımsıdan kırmızımsıya kadar değişir. Pek çok çanak çömlek sarımsı astara sahiptir. Geç Uruk'un üç tür üretim tekniği vardır; Kalıpta üretim, elde üretim ve hızlı çarkta üretim. Boya bezeme kesinlikle kullanılmaz. Sadece nadiren kabın tamamına renkli bir astar uygulandığı görülmektedir.[173] Geç Uruk çanak çömleğinin en karakteristik özellikleri çapraz taranmış kazıma üçgenler (*cross-hatched incised triangles*) ve akıtacaklı çömleklerdir.[174] Geç Uruk döneminde görülen bazı formların Orta Uruk'ta da var olduğu görülür.[175] Geç Urukta taş kap formları da yaygın kullanılmıştır. Devrik ağızlı kaseler Warka 5-4.tabakalarda oldukça yaygınlaşır (Şekil 19-21).[176] Warka Uruk çanak çömleklerinin incelenmesinde sadece güneyin değil tüm Mezopotamya için Uruk çanak çömleğini tarihlemede hala en iyi yerleşimdir.

Geç Uruk döneminin mimarisi ile ilgili bilgilere de Warka'dan ulaşmaktayız. Yaklaşık 250 hektar boyutundaki kent muhtemelen sur duvarıyla çevriliydi. Kentin ortasında birbirine yakın iki alan bulunur. Doğudaki alan yaklaşık 9 hektardır ve Eanna kutsal alanı olarak adlandırılır. Burada 10 m ya da daha yüksek boylarda

[172] Frangipane, Kentleşme, s.67.
[173] Robert McC. Adams ve Hans J. Nissen, Countryside, s.103.
[174] Julie Pearce, "The Late Chalcolithic Sequence at Hacınebi, Turkey", C. Marro ve H. Hauptmann (Ed.), **Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IV-III millenaires**. Actes du colloque d'Istanbul, 16-19 Aralık 1998, Paris, 2000, (Sequence), s.118.
[175] Stein ve diğerleri, Colonies, s.236.
[176] Bahnam, Origini, s.29.

binalar bulunur. Batıda ise; Anu kutsal alanı bulunur. Burada 11 m yükseklikte bir platform ve onunda üstünde bir 6-7 m boyunda bir tapınak bulunur. Eanna kutsal alanı Warka'nın tanrıçası İnanna'ya adanmıştır.[177] Anu Zigguratı'nın günde 10 saat çalışarak 1500 işçiyle 5 yılda tamamlandığı düşünülmektedir. Warka-Sütunlu (payandalı) tapınağı ise; Uruk'un karakteristik özelliği olan duvar çivileriyle süslenmiştir (Şekil 17-18).[178]

Geç Uruk mimarisinin en önemli öğesi tapınaklardır. Başkent Warka'daki Kireçtaşı Tapınak, Beyaz Tapınak, C, D Tapınağı, Kozalak Mozaikli Tapınak ve diğer yerleşimlerden Göz Tapınağı, Jebel Aruda-Kırmızı Tapınak, Habuba Kabira Tell Qannas-Kuzey Tapınağı, Uqair-Boyalı Tapınağı bu tapınakların en güzel örnekleridir.[179] Ayrıca "*Riemchengebaude*" adıyla Almanların ifade ettiği yapı da önemlidir. Bu yapının içerisinde çok sayıda in-situ buluntu ortaya çıkarılmıştır. Almanlar bu yapıya küçük tuğlalardan yapıldığı için bu ismi vermişlerdir. Bu yapının buluntuları diğer birçok yerleşimin kazılarında ulaşılan materyali tarihlemede yardımcı olmaktadır.

Geç Uruk dönemi yerleşimleri Hassek, Hacınebi, Zeytinli Bahçe, Tepecik, Samsat, Korucutepe, Norşuntepe, Kurban Höyük, Habuba Kabira, Jebel Aruda, Niniveh, Tell Leilan, Hamoukar, Tell Brak, Susa, Godin Tepe, Farukhabad, Nineveh, Warka'dır.

Bu yerleşimlerde Geç Uruk'un yalnızca çanak çömleği değil tablet, silindir mühür, metal objeler, ağırşaklar, bitümen kalıntıları da vardır.[180]

Genelde Kuzey Mezopotamya'da yapılan kazı çalışmaları baraj projeleri ile ilişkilidir. Kuzey Mezopotamya kültürlerini şekillendiren ve bu kültürlerin oluşum ve dağılımlarında anahtar rol oynayan Fırat ve Dicle Nehirleri üzerinde kurulan barajların inşası sırasında kurtarma kazıları yapılmış ve hem Uruk hem de diğer birçok Mezopotamya kültürü hakkında önemli bilgiler bu kurtarma kazılarıyla edinilmiştir. Baraj kurtarma projeleri ile birlikte Yukarı Fırat için Suriye'de Tabqa ve Tişrin; Türkiye'de ise; Kargamış, Birecik, Karakaya; Dicle içinse Irak'ta eski Musul, Türkiye'de de Ilısu, Batman barajlarının kurtarma kazılarıyla MÖ 5. ve 4.binyıl

[177] Nissen, Networks, s.154.
[178] Stein, Rethinking, ss.86-87.
[179] Frangipane, Doğuşu, s.259.
[180] Badler, Godin, s.82.

dönemlerine ait bilgiler oldukça değişmiştir.[181] Baraj kurtarma kazıları ilk olarak Fırat Nehri hattında daha çok yoğunlaşmıştır. Bu nedenle Geç Uruk dönemine ait Dicle Nehri kıyısında kazısı yapılmış tek yerleşim Nineveh'tir.[182] Ancak son dönemde yine Dicle Nehri üzerinde kurulan Ilısu Barajı için yapılan kurtarma kazılarından olan Başur Höyük'ün de önemli bir Geç Uruk yerleşimi olduğu anlaşılmıştır.[183]

Bu görkemli kültürün önemli gelişmelere sahne olan geç evresinden sonra kültürün nasıl bittiği tartışma konusudur. Geç Uruk döneminin sonu için bazı araştırmacılar bir çöküş yaşandığını iddia ederler.

Oates "*Geç Uruk döneminin sonunda Uruk koloni ağının çöktüğü dönemde aynı çöküş Warka'da Eanna kutsal alanında da görülür. Bu yıkım sosyal ya da politik bir devrimin getirisi olmalıdır*[184]" derken, Mieroop; "*MÖ 3100 yıllarında Uruk sistemi çöker. Habuba Kabira gibi güney merkezli koloniler, aynı anda yıkılmıştır. Uruklu olmayan yerel kültürler eski köy toplumu geleneklerine dönüş yaparlar. Susa kenti Zagros'lardan gelen göçmenlerin eline geçer. Ancak; Güney Mezopotamya kuzey gibi devlet sisteminden tamamen kopmaz. Bir süre daha bu merkezi yapıyı sürdürür. Bu yüzden sonraki devletlerin öncüsü anlamında ön-Elam (Proto-Elam) devleti denmiştir. Bu kültür Uruk yazısından farklı bir yazı geliştirmiştir* [185] " demektedir. Sürenhagen yerel halkların güneylilere düşman olduğunu ve onlara sağladıkları tarımsal desteği kestiklerini söyler.[186] Ancak zaten kolonicilerin bu şekilde yerel halka bağımlı olup olmadıkları konusunun kendisi de tartışmalıdır ve yeni kuramlar bağımlılığın olmadığı görüşünü kuvvetlendirmiştir.

Ancak bunun bir çöküş olmadığını ileri süren araştırmacılar da vardır. Frangipane "*Zeytinli Bahçe İlk Tunç Çağ 1 dönemi ile Geç Uruk dönemi arasında bir devamlılık dikkati çeker. Çanak çömlek olarak da büyük bir benzerlik söz konusudur, ancak İlk Tunç Çağı ayırt edebilmemizi sağlayan yeni özellikler, yeni form ve teknolojiler de vardır. Bu yüzden bir kültürel devamlılığın olduğunu çöküşten daha*

---

[181] Rothman, Complex, s.92.
[182] Helwing, Caucase, s.150.
[183] Emrullah Kalkan, "Ilısu Baraj Alanı'nda Yeni Bir Uruk Yerleşimi: Başur Höyük Geç Kalkolitik Dönem Tabakaları", **2. Uluslararası Ilısu Barajı Arkeoloji Sempozyumu**, 7-10 Ekim 2013, (yayınlanmamış sempozyum bildirisi), (Yeni), Siirt.
[184] Oates, Power, ss.403-404.
[185] Marc Van De Mieroop, **Antik Yakındoğu'nun Tarihi – MÖ 3000-323**, çev. Sinem Gül, Dost Kitabevi, Ankara, 2004,(Antik), s.60.
[186] Schwartz, Syria, s.261.

çok söyleyebiliriz" demektedir.[187] Karmaşık bir yapılanmaya sahip Uruk kültürünün çöküşünden sonraki gelişim süreçleri için tatmin edici bir açıklama da oluşturulamamıştır.[188] Uruk kültürünün kuzey bölgelerden çekilmesine neden olan olgular yine yapılacak olan kuramsal çalışmalarla sağlanabilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
URUK YAYILIMI VE URUK KOLONİ YERLEŞİMLERİ

Uruk kültürü araştırmaları 19.yy.dan itibaren başlamış olmasına rağmen ilk sistemli çalışma 1990'lı yıllarda Guillermo Algaze tarafından yapılmıştır. Daha önce özellikle Almanların üzerinde yoğun çalıştığı Uruk kültürü yerleşimleri kazılmış, kazı raporları ve ele geçen materyallerin bilimsel yayınları yapılmıştır. Ancak Alman arkeoloji ekolünde kuramsal arkeolojinin gelişmemiş olması nedeniyle böyle bir çalışma yapılmadığı için bu kültürün bugünkü cazibesi henüz oluşturulamamıştır. Uruk kültürünün bugün felsefe, sosyoloji, ekonomi, iktisat, arkeoloji, antropoloji, coğrafya ve daha birçok bilim disiplininin sorguladığı konuların kökenini oluşturabilecek dinamikleri içinde barındıran prehistorik bir kültür olduğu Algaze ve ondan sonraki araştırmacıların yapmış oldukları kuramsal çalışmalar ve kurdukları model çatılarla 1990'lardan sonra yeni anlaşılabilmektedir.

Devletin kökeni, modern ticaretin kökeni, ilk sömürgecilik faaliyetleri, kentlerin kökeni, imparatorluk sistemi, bölgeler arası etkileşim, devletlerarası mücadelelerin neden ve sonuçları sadece arkeolojinin değil yukarıda da sayılan birçok disiplinin merak ettiği ve uzun yıllardır üzerinde çalıştıkları konular olmuştur. Bu konularda çalışmak ise her zaman en basit olarak "ilk nerede başlamıştır?", "kökeni neresidir?" şeklinde sorular sormayı gerektirmiş, Uruk kültürü de bu disiplinlerin odağına bu soruların sorulmasıyla girmeye başlamıştır. Daha önce birçok Uruk yerleşiminin arkeolojik çalışması yapılmış olsa da antropoloji kökenli araştırmacı Algaze'nin kuramsal çalışması, bu kültürü diğer disiplinlerin sorduğu sorularla bağdaştıracak bir sistem kurmuştur.

---

[187] Frangipane, Transition, s.192.

[188] Eşref Abay, "Geç Uruk Çöküşünden Sonra Güneydoğu Anadolu'da Siyasi Yapılanma ve Bölgeselleşme Eğilimleri", **Hayat Erkanal'a Armağan/Kültürlerin Yansıması**, Homer Yayınları, İstanbul, 2006, s.25.

1989 yılında Schortman bölgelerarası etkileşimi anlayabilmek için yeni bir model ve bakış açısına ihtiyaç vardır ifadesi ve aynı yıl Uruk yayılımı makalesini yayınlayan Algaze'nin hem bu çalışması hem de ardından yayınladığı Uruk dünya sistemi çalışmasına ne kadar büyük bir ihtiyaç olduğuna kanıttır. Algaze'nin çalışmasının tartışmalı olsa da büyük yankı uyandırmasının en önemli nedeni; Schortman'ın değindiği bu yeni model ihtiyacı açığını büyük ölçüde kapatmış olmasıdır.[189]

Modern bir çalışmanın prehistorik dönem uyarlaması olması ve bugün geçerliliğini kaybetmiş olmasına rağmen Algaze'nin kurduğu "Uruk Dünya Sistemi" modeli bu kültürün yalnızca maddi kültür öğelerini bilmek ve yerleşimlerin disiplinli olarak arkeolojik kazılarının yapılıp, yayınlanmasının artık arkeoloji disiplinine de yetmeyeceğini kanıtlamıştır. Bu kuramsal çalışma ileri sürüldükten sonra diğer birçok Uruk yerleşimi kazan araştırmacının kazı yapması veya kazılarda ele geçen materyali yayınlaması, bu araştırmacıların çalışmalarının yetersiz olduğunu göstermiştir. Bundan sonra Uruk Dünya Sistemi'nin sorduğu sorular tartışma konusu olmuş ve yerleşimlerde sistemin doğru ve yanlışlarının tartışılmasına yarayacak ipuçları aranmaya başlanmıştır. Böylece Algaze'nin kuramı hem Uruk kültürü araştırmalarını geliştirmiş hem de arkeolojinin kendi rutin ve katı metodolojisinin bir kez daha sorgulanması gerektiğini vurgulamıştır. Bu çalışma yukarıda sayılan tüm bu nedenlerle arkeoloji bilimin kilometre taşlarından biri olmuştur. Algaze'nin bu kuramsal çalışması kendinden sonraki birçok araştırmacıyı tetiklemiş, onlar da arazi ve laboratuar çalışmalarını artık bu kuramın test alanı haline getirmişlerdir. 1990'lı yıllardan sonraki Uruk yerleşimi kazıları yeni kuramların tartışılmaya başlandığı, Uruk Dünya Sistemi'nin açtığı çığırın etkilerinin hissedildiği ve materyalin kuramsız çalışıldığında hiçbir anlam kazanamayacağının altının çizildiği çalışmalar olmuştur.

3.1. URUK YAYILIMI

Algaze Uruk Dünya Sistemini ilk olarak 1993 yılında aynı adlı yayınında ilan eder. Ancak öncesinde 1989 yılında Uruk Yayılımı adlı makalesinde sistemin çatısını tanımlar ve nasıl işlediğini açıklamaya çalışır.

[189] Edward M. Schortman, "Interregioanal Interaction in Prehistory: The Need for a New Perspective", **American Antiquity**, Cilt.54, Sayı.1, 1989, (Need), s.52.

Algaze'nin MÖ 4.binyılın ikinci yarısında Güney Mezopotamya'nın verimli ovalarında ortaya çıkan ve gelişen toplumların, hammadde bakımından en fakir bölgeler olan anayurtları ile daha az gelişmiş, ancak hammadde açısından zengin dağlık araziler olan periferiler arasında güçlü bir etkileşim, yani ticari ağ sistemi kurduklarını iddia eder. Bu sistem Güneybatı İran'ın kolonizasyonu, Kuzey Mezopotamya ovaları boyunca ticaret yolunun önemli, kilit noktalarında, kent boyutlarına sahip Uruk kökenli nüfus tarafından iskan edilen yerleşim yerleri, bunlara uzanan ana yollar boyunca daha küçük istasyonlar ve art bölgelerinde küçük ileri karakollar kurulmasıyla gerçekleştirildiğini ve böylece Uruk Dünya Sisteminin kurulduğunu söyler.[190]

İlk Mezopotamya kent-devletleri Güneydoğu Anadolu, Suriye, Zagros Dağları gibi Güney Mezopotamya'ya komşu bölgelerde ticari amaçlı bir yayılım sergilemişlerdir. Bu ticari koloni sistemi dünyanın bilinen en erken örneğidir.[191]

Algaze'nin iddia ettiği yayılımın nedenleri ve işlevi şu şekilde olmuştur. Kuzey Mezopotamya daha dağlık iken Güney Mezopotamya ovalarla çevrili daha verimli bir araziydi ve coğrafik, çevresel, ekonomik ve kültürel zıtlıklar bu bölgelerdeki toplulukların gelişimini ayrı ayrı etkiledi. En önemli olgulardan biri tarım ve hayvancılık sayesinde elde edilen hayati öneme sahip birçok hammadde yerine bunlardan yoksun bir bölgenin zorunlu olarak bu hammaddeyi ithal etmek zorunda kalmasıdır. Bu gerekli kaynaklar; arkeolojik verilere göre MÖ 3.binyıldan daha öncesinde ekonomik ve sosyo-politik olarak çok gelişmemiş farklı topluluklar tarafından yerleşilmiş olan uzak mesafelerdeki yerleşimlerde bol miktarda bulunuyordu. Algaze bu ticaret amaçlı yayılımın Geç Uruk'tan sonraki dönemlerde MÖ 3. ve 2.binyıllarda da devam ettiğini ve bu dönemin yazılı kaynakları sayesinde ticareti yapılan ürünlerin yaşam için zorunlu hammaddeler (madenler, kereste ve zeytinyağı, vb.) ve egzotik mallar (ender bulunan madenler, değerli ve yarı değerli taşlar) olduğunu söyler. Mezopotamya'nın güneyinin ihtiyaç duyduğu bu ürünleri almasına karşılık Mezopotamya'dan ihraç edilen başlıca ürünlerin tahıl, kurutulmuş balık, deri ürünleri, tekstil malzemesi ve yoğun işgücü olduğunu söyler. Bütün bu yayılım aslında bilinen ilk kolonizasyon faaliyetidir.

[190] Algaze ve diğerleri, Expansion, s.571.
[191] Stein ve diğerleri, Colonies, s.205.

Algaze Uruk döneminde kolonizasyonla ilgili mekanizmanın nasıl işlediği ve kronoloji konusunda çok fazla bilgimiz olmamasına rağmen Kuzey Mezopotamya bölgesinin güneyli Uruk toplumları tarafından kolonize edildiğini bildiğimizi söyler. Kolonici toplumlar kuzey bölgelere geldiklerinde buralara koloni yerleşimleri kurmuşlardır. Algaze bu yerleşimlerin merkez, istasyon ve ileri karakol şeklinde kurulduğunu söyleyerek yerleşimleri belirli bir sistem altında toplayıp, tanımlamaya çalışmıştır. Algaze Uruk yayılımının diğer Geç Uruk dönemi gelişmeleriyle doğrudan ilişkili olduğunu belirtir. Bu yayılım Güney Mezopotamya'da, yani anayurtta kentlerin gelişmesi ve bağımsız olmaları, artan sosyal farklılıkların bir getirisi olarak uzman iş gücünün oluşması, ekonomik gelişmelerin getirisi olarak artı ürünün toplanması ve dağıtımının devlet tekelinde olması, zanaatın artması, belirli mesleklerde uzmanlaşmış kişilerin oluşmasının getirisi olarak kayıt tutma işlemlerinin gelişmesi, yönetici sınıfı temsil eden sembolik ürünlerin üretimi için gerekli sanatın ortaya çıkması gibi olgularla kendini gösterirken, Kuzey Mezopotamya'da ise; kentleşmenin ve hiyerarşinin artması ile gerek duyulan hammaddenin tedarik edilebilmesi için stratejik öneme sahip belirli noktalara koloni yerleşimleri kurulması gibi olgularla karşımıza çıkar.[192] İçeride ve dışarıda yaşanan gelişmeler birbirine bağlı olup, ayrı gelişmeler olarak düşünülmemelidir.

Uruk yayılımı ile birlikte kuzey bölgelerde birçok koloni yerleşimi kurulur. Algaze Uruk yayılımı için öne sürdüğü ileri karakol türü yerleşimlerin fark edilebilmesinde sadece yerli malzeme ile beraber Uruk maddi kültür öğelerinin bir arada ele geçmesi değil, bunun yanında güney kökenli mimari teknikler ve gelenekler, Uruk çanak çömleği, ikonografisi ve yönetici sınıfına işaret eden buluntuların da olması gerektiğini söylemektedir.[193]

Algaze Uruk yayılımının oluşturduğu sistemi ve dönemin diğer tüm etkileşim sürecini Uruk Dünya Sistemi kuramı altında toplamıştır.

[192] Algaze ve diğerleri, Expansion, ss.571-579.
[193] Guillermo Algaze, "The Prehistory of Imperialism - The Case of Uruk Period Mesopotamia", **Uruk Mesopotamia & Its Neighbors Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation**, SAR Press Mitchell S. Rothman (Ed.), 2001, (Imperialism), s.38.

3.2. KOLONİ NEDİR?

Koloninin ne olduğu, tam olarak kimlere kolonici dememiz gerektiği konusu tartışmalıdır. Tarihçiler daha çok bu terimi Avrupa kökenli tarihsel olgularda kullanmayı tercih etmişlerdir. Hatta koloni teriminin kullanılması konusunda Finley 18-19.yy.lardaki kullanımını devam ettirmeliyiz demiştir. Antik Yunanlılar iki tür koloninin olduğundan bahsederler. Bunlar polis ya da kent-devleti olarak kurulan bir koloni yerleşimi olan "*apoikea*" ve bir ticaret ileri karakolu olarak kurulan "*emporion*"dur. Koloniler devletlerin hammaddeye olan ihtiyaçlarından, sahip oldukları organizasyonel teknolojinin devamlılığını sağlamak için insan ve materyal akışına duyduğu ihtiyaçtan, sahip olunan orduların yerleşebilmesi amacıyla garnizon olarak yerleşim kurma ihtiyaçlarından dolayı kurulmuştur.[194]

Koloni arkeolojisinde Gosden'in kuramı önemlidir, karşılaştırmalı bir model önerir. Gosden sembolik gücün materyalleşmesine odaklanmıştır ve iki farklı koloni nüfusun bulunduğu bir alanda kimlik tespitlerini yapabilmeye yönelik olarak ekonomik, politik, sembolik dinamikleri çalışır. Gelişkin toplumların antropolojik çalışmalarında belirli bir bilgi birikimi oluşmuş olmasına rağmen hala antropologlar arasında ortak bir yargının oluşmadığı söylenebilir. Bu konularla ilgili tartışılan önemli sorunsallar şunlardır:

-Koloni nedir?

-Koloniler birbirinden nasıl ayırt edilebilir?

-Kolonilerin ekonomik, politik ve sosyal durumları nelerdir?

-Koloni sınıfın yerel ev sahibi toplumla ilişkileri ne türdendir?

-Koloni konumundaki toplumlarda etnik kimlikler nasıl bir dönüşüme uğrar?

Koloni yerleşimler antropolog arkeologlar, etnik-tarihçiler ve sosyal antropologlar için hem antik he de modern dünyada gelişkin toplumların politik-ekonomik yapılarının şekillenmesinde önemli bir rol oynadığı için her zaman odak noktası olmuştur. Dietler arkeolojinin kolonicilik ile ilgili çalışmalara büyük katkı sağlayabileceğini belirtir. Arkeolojik verilerin bize bu antik, batılı olmayan, kapitalizm öncesi toplumlar hakkında yazılı kaynakların kapsamı dışında kalan olgular hakkında bilgi verdiğini söyler. Koloni faaliyetleri ile ilgili yapılan daha

[194] Stein, Encounters, ss.10-12.

önceki çalışmalar hep Avrupa merkezci, Keşif Çağı olgularını taban almıştır. Ancak Schreiber, D'Altroy, Lightfoot, Gasco ve Alcock'un çalışmaları kapitalizm öncesi, batılı olmayan Roma, Wari, İnka gibi toplumları çalışmış olmaları aslında bu tarz antik kolonici kültürlerin de bu çalışmaların içine alınması gerektiğini ve alınabileceğini kanıtlar.

Koloniler üzerinde yapılan çalışmalarda üzerinde durulması gereken olgular; yerleşilen toprakların asıl sahibi olan toplum, kolonici toplum ve asıl ev sahibi yerel güçlerdir. Bunlar arasındaki ilişkiler çalışılırken karşımıza çıkan en önemli soru "kolonileri kimin kontrol ettiğidir?" Eski Assur ve Yunan kolonileri devletin onayında yürütülen ama eşit iki güç olan yapılardı. Fenikeli kolonilerin de devlet kontrolünde olmadığını bilmekteyiz. Ancak bu örnekler dışındaki diğer tüm kolonilerin devlet tarafından yönetildiğini bilmekteyiz.[195]

Ticaret, benimseme ve koloni faaliyetleri arkeolojik olarak farklı izler bırakır. Kolonileri arkeolojik olarak tanımlamak çok zordur. Çünkü bir etnik kimliğin kullandığı malzemeye bakarak tanımlanması problemli bir olgudur. Bazıları da kolonilerin hiç yerleşilmemiş topraklara sıfırdan kurulduğunu düşünerek kolaylıkla ayırt edileceğini iddia etmektedir. Ancak koloni her zaman böyle amaçlarla kurulmamış olabilir. Eğer daha önceden yerleşilen bir yere yerleşiyorlarsa o zaman mimarideki keskin değişimle bir koloni kurulduğunu anlayabiliriz. Koloniler sadece daha önceden yerel bir yerleşimin kurulduğu alana kurulmak zorunda değildir. Hiç yerleşilmemiş yeni bir araziye de koloni yerleşimi kurulabilir. (Uruk Kolonileri için örnek: Habuba Kabira yerleşimi.) Ayrıca daha önceden bir yerel yerleşim olmuşsa koloni toplumu geldiğinde mimari ve buluntu geleneğinde ani bir değişim olacaktır. (örnek: Hacınebi yerleşimi.) Etkileşim, bir yabancı yerleşim merkezi olmaksızın yalnızca ticaretle sınırlıysa o zaman o yerel yerleşimde sadece taşınabilir maddi kültür öğesi ele geçer. Eğer etkileşim yerel halkın farklı ideolojiyi benimsemesi ise; o zaman bu ideolojiye ait buluntular yada bunların taklitleri ele geçecektir. Ancak benimsemenin de kendi içinde tanımlanması zordur. Tamamen bir grubun diğer grubu benimsediği durumlarda koloni olanlarla akültürasyon yaşayan yerlileri ayırmak imkansızdır. Etkileşimde doğrudan olmayan zayıf bir ticaret veya yerlilerin

[195] Stein, Encounters, s.14.

kontrol ettiği yada koloninin kontrol ettiği bir ticaret sistemi olabilir. Bu etkileşimin farklı modelleri sayesinde kolonilerde ayırt edilebilir.[196]

Santley, Yarborough ve Hall içinde koloni sınıfında bulunduğu bir yerleşimde iki ayrı kültürü tanımlayan materyalin bulunabileceğini söylerler. Kültürel farklılıklar mimariye ve diğer materyale yansır. Ayrıca soyut olan öğelerde de bu farklılık kendini gösterir. Dil, giyim-kuşam tarzı, ölü gömme adetleri bunlara örnektir.

Kolonicilik olgusu hem Eski hem de Yeni Dünya'da prehistorik ekonomi, politik örgütlenme ve tarihi kayıtlarına ulaşılabilinen toplumları etkilemiş, etkisi çok geniş alanlara yayılan bir olgudur. Tarihte arkeolojik olarak belgelenmiş koloniler; Uruk Mezopotamya'sı, Mısır, Assur, Teotihuacan, Oaxaca, Wari, Tiwanaku, İnka İmparatorluğu, Yunanistan, Fenike, Kartaca, Hellenistik Büyük İskender İmparatorluğu ve komutanları ile sonrasındaki Roma İmparatorluğu'dur.

Sosyo-kültürel antropologlar koloni sistemi içerisinde yerel halkın önemini fark etmeye başlamış, bunun yanında antropolog-arkeologlar Avrupa temelli modern dünya sisteminin doğulu ve kapitalizm öncesi toplumlara uyarlanmasının ne kadar doğru olduğunu tartışmaya başlamışlardır. Aynı zamanda antropologlar koloni etkileşiminde yerli grupların rollerini anlayabilmek için metodolojik çatılar da geliştirmeye başlamışlardır.[197]

3.3. URUK KOLONİ YERLEŞİMLERİ

Uruk yayılımıyla birlikte Güneybatı İran, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da birçok koloni yerleşimi kurulmuştur. Daha önce özellikle Algaze'nin kuramında, bu yerleşimlerin Geç Uruk döneminde kurulduğu, dolayısıyla yayılımın Geç Uruk döneminde başladığı iddia edilmiş olsa da bugün özellikle Orta Uruk döneminde kurulduğu bilinen Sheik Hassan, Hacınebi gibi yerleşimlerin kazılmasıyla bu görüşün yanlış olduğu anlaşılmıştır. Uruk Yayılımı, kurulan koloni yerleşimlerin kronolojik sırasına bakıldığında daha uzun yıllara yayılan bir süreçtir. Bu koloni yerleşimlerinden en önemlileri; Hacınebi, Hassek Höyük, Sheik Hassan, Tell Brak, Habuba Kabira, Jebel Aruda'dır. Hacınebi ve Hassek Höyük yeni kuramların çıkış yerleşimleri olmasından dolayı ayrı konu başlıklarında değinilecektir.

[196] Stein, Rethinking, ss.71-73.
[197] Stein, Encounters, s.15.

3.3.1. Sheik Hassan Yerleşimi

Sheik Hassan yerleşimi Suriye'de Orta Fırat'ta yer alır. Kazıları Johannes Boese tarafından yapılmıştır. Alınan birçok karbon örneği özellikle 6. ve 7.tabaka çanak çömleği olan Orta Uruk geleneği ile ilişkili kontekslerden alınmış ve MÖ 3680-3200 tarihleri arasında iskan gördüğü ortaya çıkmıştır.[198] 17 tabakaya sahip yerleşim Assad Gölü üzerine inşa edilen Tabqa Barajı sularının altında kalmıştır. İnce dudaklı konikal kaseler gibi çanak çömleğiyle de bir Orta Uruk yerleşimi olduğu anlaşılmıştır (Şekil 22). Sadece çanak çömlekleriyle değil, silindir mühür, bulla ve token gibi buluntuların ele geçtiği önemli bir Uruk merkezidir.[199] Yerleşim daha önce hiç oturulmamış boş bir alana kurulmuş, savunma için sur duvarlarına sahip bir koloni yerleşimidir.[200]

Sheik Hassan koloni yerleşimlerinin Geç Uruk'ta kurulmaya başladığı görüşünü değiştirmeyi başarmıştır. Bu yerleşimde ele geçen C14 numuneleri Orta Uruk tarihleri vermiş böylece kolonizasyonun daha kısa süreli olduğu düşüncesini haksız çıkarmıştır.[201]

3.3.2. Tell Brak Yerleşimi

Suriye'deki Tell Brak yerleşimi Oates'ler tarafından kazılmıştır. Buradaki anıtsal mimari tamamen güney merkez etkisiyle ortaya çıkmıştır. Kült geleneği, tapınağın platform üzerinde yükselmesi, çivi mozaikler güney kültürün etkileridir.[202] Tell Brak uzun süreli yerleşilmiş, neredeyse kesintisiz tabakalanmaya sahip bir yerleşimdir. Brak TW alanında büyük bir yerel yerleşim içerisinde güneyli bir nüfusun yaşadığı bir alanın olup olmadığı tam olarak tespit edilememiştir. Ancak; TW alanındaki verilere bakıldığında hiçbir benimseme (öykünme) izine

[198] Wright ve Rupley, Radiocarbon, s.105.
[199] Oates, Power, s.414.
[200] Frangipane, Doğu, s.131.
[201] Algaze, Imperialism, s.46.
[202] Marc Van De Mieroop, Antik, s.58.

rastlanmadığı için bu yerleşimde göçmen, güney kökenli bir nüfusun yaşadığı kabul edilmektedir.[203]

Silindir mühür, bulla, token, yazılı kil tablet gibi yönetici sınıfa ait ve artı ürün dolaşımının kesin kanıtları olan maddi kültür kalıntıları Uruk kökenli koloni merkezlerin ayırt edilebilmesinde önemli buluntulardır. Bu buluntular Tell Brak'ta ele geçtikleri için yerleşimin bir koloni yerleşimi olduğu düşüncesi güçlenmektedir (Şekil 23).[204]

Tell Brak'ın Uruk çanak çömlek geleneği güney kökenlidir ve Sheik Hassan, Habuba Kabira, Jebel Aruda ile benzer. MÖ 4.binyılın sonlarında Brak büyük bir kent yerleşimiydi ve Güney Mezopotamya ile yakın ilişkiler içerisindeydi. [205] Yayılımın kısa süreli olduğu fikrinin yanlış olduğunun anlaşılmasında Sheik Hassan gibi Tell Brak'ın da kazılması etkili olmuştur.[206]

3.3.3. Habuba Kabira Yerleşimi

Suriye'de Fırat Nehri boyuna kurulan Habuba Kabira yerleşimi Tabqa Baraj alanında yer alır ve iki farklı alanda araştırılmıştır. 1969-1975 yılları arasında kazısı yapılan ve 18 hektar büyüklüğünde olduğu anlaşılan yerleşimin güney bölümü (*Habuba Kabira-süd*) Almanlarca, Tell Qannas alanı Belçikalı bir ekip tarafından araştırılmıştır. Bu yerleşimin en önemli özelliği; Uruk iskanı sonrasında yerleşilmemiş olduğu için yatay olarak çok geniş alanların kazılıp, 20 bin metrekareden fazla alanın ortaya çıkarılabilmiş olmasıdır. Hepsi Geç Uruk dönemine tarihlenen 3 evre saptanmıştır. En erken Uruk yerleşimi çok fazla araştırılamamış olsa da sonraki evrelerde yerleşim yerinin boyutları giderek büyümüş, özenle tasarlanmış caddeleri, yerleşim alanları, kamu alanları ile iskan öncesinde tasarlanmış bir kent olduğu görülmektedir.[207]

Güney Uruk kökenli silindir mühür, bulla, token, tripartit mimari ele geçmiştir. Ele geçen yazılı kil tabletler ise piktografik değil nümeriktir. Bu tür Uruk

---

[203] Joan Oates, "Tell Brak: The 4th Millennium Sequence and its Implications", **Artefacts of Complexity Tracking the Uruk in the Near East**, British School of Archaeology in Iraq, 2002, (Millennium), ss.111-121.
[204] Stein ve diğerleri, Colonies, s.207.
[205] Joan Oates, "Tell Brak: Uruk Pottery from the 1984 Season", **Iraq**, Sayı.47, 1985, (Pottery), s.175.
[206] Nissen, Networks, s.169.
[207] Algaze, Imperialism, ss.41-42.

materyalinin Güney Mezopotamya'dan Tell Brak, Habuba Kabira gibi Kuzey Mezopotamya yerleşimlerine taşınması Uruk'lu göçmenler yoluyla olmuş olabilir.[208]

Geç Uruk döneminde kurulan Habuba Kabira'nın ikinci inşa tabakasında bir sur duvarına rastlanmıştır ve bu yerel halkla ilişkilerin tamamen barışçıl olmadığı şeklinde yorumlanmıştır. Sur duvarının hayati değeri olan ürünleri koruduğu ya da tamamen sembolik bir amacının olduğu düşünülebilir.[209] Uruk yerleşimlerinde rastlanan sur duvarları araştırmacıların yakın oldukları kurama göre farklı şekillerde yorumlanmaktadır.

Geç Uruk dönemine ait birçok yerleşimin yalnızca tapınak alanları kazıldığı için bu dönem kentleşmeleri hakkında çok fazla bilgi elde edilememiştir. Ancak Habuba Kabira güney yerleşmesi tam olarak kazıldığı için yararlı bilgiler bulunmuştur. Üç aşamada yerleşildiği, dolayısı ile kentin inşa edilmeden önce planlandığı saptanan Habuba Kabira'da ilk önce sokak ve direnaj sistemleri, sonra çok sayıda ev inşa edilmiştir. En son olarak ise; 8 hektarlık alanı kaplayan surlarla çevrili iç kent inşa edilmiştir. Lupton ve Sürenhagen; Habuba Kabira kentinin inşası için 6 bin ila 8 bin kişinin çalıştığını ve kazılarda kente ait hiçbir depolama veya tarımsal faaliyet için gerekli aletler ele geçmediği için gerekli tüm tarım ürünün dışarıdan getirildiğini ileri sürmüşlerdir.[210] Ancak bu yorumun son çalışmalar da dikkate alındığında yanlış olduğu görülmektedir. Bu araştırmacıların yerleşimi bu şekilde yorumlaması, araştırmalarını sürdürdükleri dönemde Algaze'nin kuramında iddia ettiği gibi yerel toplumların Uruk'un hakimiyeti altında oldukları düşüncesinin ağır basmasından olabilir.

Habuba Kabira yerleşimi kurulduktan 50 ila 150 yıl sonra kurulan tüm Uruk kolonileri gibi yıkılmıştır (Şekil 24).[211]

3.3.4. Jebel Aruda Yerleşimi

Habuba Kabira gibi Jebel Aruda yerleşimi de Uruk'un kuzeye yayılmasıyla kurulmuş, koloni yerleşimler olup hem mimari hem de materyal olarak tamamen

[208] Gregory E. Areshian, "Further Thoughts on the Uruk Expansion", **Current Anthropology**, Cilt.31, Sayı.4, 1990, (Thoughts), s.397.
[209] Oates, Power, s.411.
[210] Çevik, Kentleşme, s.86.
[211] Huot ve diğerleri, Kentlerin, s.15.

güney kökenli özellik gösterir.[212] Habuba Kabira ile büyük benzerlikler taşıyan Jebel Aruda en iyi bilinen Uruk koloni yerleşimlerindendir (Şekil 24). Warka kamusal alanlarında bulunan anahtar deliği formundaki Uruk'un karakteristik ocaklarına Jebel Aruda yerleşiminde de rastlanmıştır. Ayrıca güney Uruk kökenli tripartit mimari, duvar çivisi, yazılı tablet bu yerleşimde de ele geçmiştir. Habuba Kabira ile aynı dönemlerde kurulup, yıkılmıştır (Şekil 25).

Bu başlıca koloni yerleşimlerinin dışında da Orta ve Geç Uruk dönemi yerleşimleri vardır. Bazıları çok az araştırılabilmiştir. Bunun yanı sıra Zeytinli Bahçe gibi titizlikle araştırılan yerleşimler de vardır. Ancak bu yerleşimlerin koloni yerleşimi olup olmadıklarını anlamaya yetecek verilere ulaşılamamıştır. Örneğin Frangipane kazısını yaptığı Zeytinli Bahçe'nin bir kolonici nüfus tarafından kurulup, kurulmadığını söylemenin zor olduğunu belirtmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
URUK DÜNYA SİSTEMİ
(İLK KURAM)

4.1. MODERN DÜNYA SİSTEMİ

Wallerstein'ın ilk olarak 1974 yılında oluşturduğu ve Modern Dünya Sistemi adını verdiği üç ciltlik çalışması, içinde yaşadığı dönemin siyasal hoşnutsuzluklarından dolayı yöneldiği sistemi anlama çabasıdır. Daha önce bu tür çalışmalar Toynbee, Eisenstadt, Barrington Moore gibi birçok sosyal bilimci tarafından kullanılmıştır, ancak hiçbiri Wallerstein'ın ulaştığı etkiye sahip olamamış ve bir ekol oluşturamamıştır. Çok fazla tartışmalara ve sert eleştirilere maruz kalmasına rağmen bu kuramın bu kadar kabul görmesi dönemin karmaşasından ve mevcut sosyal analizlerin yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Wallerstein şu anda içinde yaşadığımız dünyanın, yani modern dünya sisteminin kökenlerinin 16.yy.da oluşmaya başladığını söyler. O dönemde sadece Avrupa ve Amerika'da oluşan bu sistemin zamanla tüm dünyayı kapsadığını iddia eder.

[212] Frangipane, Doğuşu, s.247.

Prehistorik dönemde ve günümüzde bölgeler arası etkileşim en az iki farklı toplumun karşı karşıya kaldığı durumları ifade eder. Bölgeler arası etkileşim kolonicilik, benimseme (öykünme) ve en sık kullanılan yöntem olan ticaret faaliyetleriyle başlar. Arkeolojik dönemlerdeki etkileşim faaliyetleri bu tarihi dönemleri çalışan araştırmacıları dönemin şartlarını ve kültürlerin hangi etnik gruplar olduğunu açıklamakta zorlamaktadır. Bu nedenle araştırmacılar bölgelerarası etkileşim konusunda var olan model ve kuramlarla bir çatı oluşturmak ve tarihi olguları bu genel çatının altında toplayıp, tartışmaya yönelmektedirler. Özellikle arkeologların en çok yöneldiği modeller büyük ölçekli bölgesel model (*macro-regional*) gibi sosyo-tarih ve ekonomi modellerinden beslenen Frank'in bağımlılık (*dependency*) kuramı ve en çokta Wallerstien'ın dünya sistemi (*world-system*) kuramıdır. Bağımlılık kuramı çok daha dar sınırlarla ilgilendiği için Wallerstein buna karşılık olarak daha geniş ölçekli ve çok uluslu bir sistem olarak dünya sistemini öne sürmüştür.[213] Ticaret olgusuyla ilgili dünya sistemi gibi bazı diğer kuramlar; maddeci ekonomik yaklaşım (*substantivism*), biçimci ekonomik yaklaşım (*formalism*), Marksist ekonomik yaklaşım ve etkileşim alanları (*interaction sphere*) yaklaşımıdır.[214]

Dünya sistemi veya Uruk yayılımı çalışmalarına bir açıklama getirebilmek için son yıllarda insanın kendi evrimindeki asıl sorunsallar köken alınarak bir açıklama üretilmeye çalışılmaktadır.[215] Bu da 1950'li yıllardan beri gelişmekte olan antropolojik kuramsal çalışmaların temelinde evrimin olduğunu kanıtlamaktadır.[216]

Dünya Sistemi'nin başlıca konuları geniş ölçekli, bölgeler arası ve iş bölümlü olarak yürütülen ticaret ve üretim organizasyonudur. Güçlü, hakim bir çekirdek bölgedeki devletler ile bölgeler arası eşit olmayan ticari ağlar ve ilişkiler üzerine kurulmuştur. Nüfus, kaynak ve teknolojinin dağılımındaki farklılıklara sahip bazı devletler diğerlerine oranla daha çok gelişir. Böylece üçlü hiyerarşik sistem oluşur: *Çekirdek, Semiferi, Periferi.* Frank'in bağımlılık kuramında hakim olan taraf metropoldür. Yani dünya sistemindeki çekirdeği temsil eder. Uydular ise; periferidir.

[213] Stein, Rethinking, s.9.
[214] Doğan, Ticaret, ss.54-60.
[215] Peasnall ve Rothman, Small, s.102.
[216] Schortman, Need, s.52.

Dünya Sistemi'ni formüle eden araştırmalarda sık sık çekirdek, periferi kavramları kullanılır ve bölgelerin her biri ayrı ayrı değil, dünya tek bir bütün olarak ele alınır.[217]

Dünya sistemi kendi içinde ikiye ayrılır: Dünya İmparatorlukları ve Dünya Ekonomisi. Dünya İmparatorlukları tek bir politik merkezi ve bir eksenel işbölümü olan, ancak çok sayıda kültürün var olduğu büyük bir bürokratik yapıdır. Dünya ekonomisi ise çok sayıda politik merkezin ve çok sayıda kültürün var olduğu büyük bir eksenel iş bölümüdür. İmparatorluklar Pers, Roma gibi çevre bölgeler üzerinde hakimiyet kurar, eyaletlerden vergi alırlar. Bunun aksine dünya ekonomisinde çevre bölgeler üzerinde hakimiyet kurmak isteyen çekirdek bölgedeki birbiriyle mücadele eden devletler artı ürünü dolaştırır ve doğrudan vergi almazlar. Böylece diğer tüm sistemlerden daha uzun ömürlü bir siyasi yapı kurulmuş olur.[218] 16-18. yüzyıllar arasında modern dünya sisteminde devletlerin en önemli ekonomik faktörler olduğu şeklinde yaygın bir görüş vardır. Wallerstein modelinde güçlü merkez (çekirdek) ve periferi terimlerini İngiltere, Fransa gibi ülkeleri örnek göstererek kullanmış, güçlü merkez devletler ve sınıf oluşumu gibi konuları tartışmıştır.[219]

Dünya sisteminde periferi çekirdeğe köle (iş gücü), altın, gümüş, kereste, şeker, kakao, çay, keten, tütün, tropik yağlar yollamaktadır. Çekirdek ise; tekstil, yarı işlenmiş tarımsal ürün ve işlenmiş sanayi ürünü gönderir.

Modern Dünya Sistemi bu çalışmanın değindiği en önemli konulardandır. Dünya Sistemi son dönemlerde arkeolojinin de ilgi odağı olmuştur. Wallerstein bu kuramı modern dönemlerin kapitalist toplumlarını ve sistemini anlamak için oluşturmuş olsa da bazı araştırmacılar bu kuramın kapitalizm öncesi prehistorik toplumlar için de açıklayıcı olabileceğini iddia etmişlerdir.[220] Guillermo Algaze de Uruk Kültürü üzerine yapmış olduğu çalışmasında Mezopotamya'da ilk kez MÖ 4.binyıllarda ortaya çıkan devlet örgütlenmesinin komşu bölgelerle girdiği ilişkileri anlayabilmek için bir dünya sistemi kullanmaya karar vermiş ve Wallerstein'ın bu modern çalışmasını formüle etmiştir. Ancak dünya sistemlerini prehistoryaya

---

[217] Pollock, Managers, s.325.

[218] Immanuel Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş**, 2. Baskı, çev.Ender Abadoğlu ve Nuri Ersoy, Bgst Yayınları, İstanbul, 2011, (Analizi), ss.159-160.

[219] Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi-Kapitalist Tarım ve 16.yüzyılda Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri**, çev.Latif Boyacı, I.Cilt, Yarın Yayıncılık, İstanbul, 2012, (Modern), ss.143, 297.

[220] Susan Pollock, "The Uruk World System The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization by Guillermo Algaze", **Science**, New Series, Cilt.264, Sayı.5164, 1994, (System), s.1481.

uygulayan ilk araştırmacı Algaze değildir. Crawford 1973 yılında Erken Hanedanlar döneminde Güney Mezopotamya'ya ahşap, altın, gümüş, bakır, kurşun gibi hammaddenin periferiden getirilip, yerine kumaş, gıda gibi ürünler gönderdiğini söylemiştir.[221] Collins insanlığın var olduğu andan beri her zaman bir dünya sisteminin parçası olduğunu, Frank ise son 5,000 yıldır hakimiyetin Çin'de olduğu tek bir Dünya Sistemi'nin var olduğunu söylemiştir. Mezopotamya'nın Erken Sülaler devri için, Ekholm ve Frieman antik dünyada bir kapitalist sistemin var olduğunu iddia etmiştirler. Mitchell Allen 1992 yılında Algaze'nin Uruk Dünya Sistemi'ni yayınlamasından daha önce MÖ 4.binyılda bir dünya sisteminin Mezopotamya'da Uruk döneminde ortaya çıktığını söylemiştir. Aynı zamanda Allen bu dünya sisteminin MÖ 2.binyılda Assur ticaret kolonileri döneminde Anadolu-Kuzey Mezopotamya arasında da devam ettiğini söylemiştir (Şekil 26). Allen bu modelde ise çekirdek olan Assur Şehri'nin Anadolu'ya hakim olan ve Anadolu Periferisi sayesinde kapitali biriktirebilen taraf olduğunu belirtmiştir.[222] Algaze Uruk kültürü için "*Hacınebi ve Arslantepe gibi önemli yerel merkezler kazılmış olsa bile henüz Uruk ileri karakolları ile yerel toplumlar arasındaki ilişkilerin nasıl olduğunun bilgi eksikliği nedeniyle tam olarak bilinemeyeceğinden"* dolayı böyle bir kurama ihtiyaç duyduğunu açıklamıştır.[223] Bu yüzden 17-18.yy.lardaki Kuzey Amerika'nın Fransız ve İngilizlerce kolonize edilmesi ve ya Portekizlerin Senegambia'yı işgali gibi örnekleri ele almak gerektiğini söyler. Algaze bu olguları ele alan Modern Dünya Sistemi gibi başka çalışmalardan da faydalanmıştır. Algaze'nin Wallerstein gibi bilgisine başvurduğu ve Uruk dünya sistemi ile benzerlikler aradığı bir diğer örnek olan Curtin'in çalışması da Uruk dünya sistemi ile Portekizli tüccarların Batı Afrika'daki Senegambia'yı 16-17.yy.larda işgal etmesi ve burada var olan kabile şeflerinin daha önceden oluşmuş ve bu beylerin yönettiği ticari sistemi karşılaştırır.[224] Ancak dünya sistemi kuramı uzun mesafeli ticaret ve çekirdeğin hakim rolü gibi dış etkenler üzerinde durduğu için prehistorik toplumlardaki gelişimi anlamamızı zorlaştırır.[225] Zaten Wallerstein hiçbir zaman dünya sistemi modelinin arkeolojiye uyarlanabileceğini iddia etmemiştir.

[221] Crawford, Exports, s.233.
[222] Stein, Rethinking, ss.27-29.
[223] Algaze, Imperialism, s.62.
[224] Algaze ve diğerleri, Expansion, s.588.
[225] Stein, Rethinking, s.3.

Wallerstein'ın dünya sistemi 16.yy.dan günümüze kadar küresel ölçekte Avrupa kapitalizminin gelişimi ve işlevini açıklamak adına ortaya atmıştır. Bu kuram modernizasyon ve gelişim kuramlarına karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Modernizasyon ve gelişim kuramları ulus-devlet anlayışına odaklanmış ve genelde üçüncü dünya ülkeleri olarak anılan ülkelerle Batının sanayileşmiş ülkeleri arasındaki ekolojik farklılıkları açıklamaya çalışmıştır. Dünya sistemi ikincil devletlerin gelişimi konusunda, gelişimin dinamiklerini açıklayabilmek için arkeolojik çalışmalarda açıklayıcı bir model olmuştur. Dünya Sistemi üç altyapıdan oluşur:

1.Kuramsal bir yapıdadır.

2.Modern Avrupa kapitalizminin gelişimini açıklamak için bir modeldir.

3.Kapitalizm öncesi toplumların etkileşimlerini açıklamak için de kullanılmıştır.

Ancak bu kuramın içerisinde bazı varsayımlar vardır. Zaten bahsedilen eleştirilere maruz kalması ve çalışmanın çok tartışılması da bu varsayımları barındırmasıdır. Wallerstein'ın dünya sistemindeki üç önemli varsayım;

1.Eşit olmayan ticaretin olduğu varsayımı.

2.Çekirdek her zaman hakimdir varsayımı.

3.Gelişebilmenin tek etkeni olarak ticaret olgusunun görülmesi varsayımı dır.[226]

Wallerstein kuramı üzerinden maruz kaldığı eleştirilerden bazılarının çok doğru noktalara değindiklerini ifade ederek haklı bulur. Bu eleştirileri yönelten modern yazarlar Fredric Lane, Robert Brenner, Theda Skocpol, Aristide Zolberg, Stanley Aronowitz, Enrique Dussel ve Dietler'dir. Chris Chase-Dunn ve Thomas D. Hall çeşitli dünya sistemlerini karşılaştırdıkları çok önemli çalışmalar yapmışlardır. Bu araştırmacıların getirdiği en önemli eleştiri ise; dünya sisteminin aşırı sistematik bir dizilimle indirgemeci olması, yapısal olarak da üst belirleyici bir model olmasıdır.[227] Ayrıca Wallerstein dünya sistemleri üzerinde çalışan tek araştırmacı değildir. Fernand Braudel de 16.yy.da Akdeniz'in bir dünya ekonomisi oluşturduğunu yaptığı çalışmalarda öne sürmüştür.

[226] Stein, Rethinking, ss. 9, 10, 11, 44, 112.
[227] Wallerstein, Analizi, ss.180-181.

4.2. URUK DÜNYA SİSTEMİ VE ANALİZİ

Algaze Uruk Dünya Sistemi kuramında Uruk buluntularının Kuzey Mezopotamya'da bulunmasını koloniye dayalı bir dünya sistemi olarak açıklamıştır. Bu dünya sisteminde güneylilerin kuzeylilere resmi olmayan bir ekonomik hakimiyet kurduklarını ve bu sistemin bugünkü bilinen emperyalist sisteminin atası olduğunu söyler. Algaze'nin kuramında güney kökenli devletler hammadde kaynakları açısından fakir olmaları nedeniyle kuzey ve doğu bölgelerde ekonomik bir hakimiyet için yayılım göstermişlerdir.[228]

Algaze emperyalizmin prehistoryasını açıklamaya yönelik bu kuramında arkeoloji, felsefe, siyaset ve iktisat temelli olarak yaptığı çalışmaların sonucunda "*stratejik noktalara kurulan koloni yerleşimleri; kurumsallaşan ticaret ve girişimlerle yerleşimlerin de kurumsallaşmasına hizmet etmekteydi ve güneydeki yerleşimler kuzeyden gelecek hammaddeye bağımlı mücadeleci yerleşimler olup ihtiyaçlarına ulaşabilmelerini bu sistem sağlamaktaydı. Bu yüzden insanlık tarihindeki asıl kopma noktası 500 yıl önce olduğu iddia edilen sermaye-güdümlü emperyalizmin doğuşu değil, 5,000 yıl ve hatta daha öncesinde devlet mekanizmasının ortaya çıkması olmuştur*" şeklinde çok önemli ve tartışmaya açık bir fikir önerir.[229] Böylece Algaze Stanley Diamond'un emperyalizmin prehistoryası için söylediği "*emperyalizm ve kolonicilik devlet kadar eskidir*" sözüne katılmış olur.

Algaze sonraki çalışmalarında bu dünya sisteminin sadece Uruk'a özgü olmadığını başka kültürlerin de bu sisteme sahip olduğunu söyler. Mısır Uygarlığı MÖ 4.binyılın son çeyreğinde Nil Nehri'nin iki kıyısında ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Algaze bu uygarlığın da kendi elinde bulunmayan hammadde kaynaklarına ulaşma isteğiyle periferik bölgelere yayılma ve ileri karakol kurma ihtiyacı duyduğunu söyler. Bu örnekle Algaze "*dünya sisteminin koloni yayılımı ile doğru orantılı olduğunu, yeni bir bölgeye yayılan her kolonici kültürün kurduğu ileri karakollar sayesinde çevre bölgelerden faydalandığını, bu açıdan bakıldığında ileri*

[228] Guillermo Algaze, **The Uruk World System-The Dynamics of Early Mesopotamian Civilization**, Chicago, 1993, (World), ss.1-3.
[229] Algaze, Imperialism, ss.70, 78.

karakolların eşit olmayan ticaret sistemine dayanan birer dünya sistemini yansıttıklarını" ifade eder.[230]

Algaze Uruk yayılımının MÖ 3200-3050 yılları arasında, yani Geç Uruk döneminde gerçekleştiğini iddia eder.[231] Ancak yapılan çalışmalar bu bilginin yanlış olduğunu kanıtlamıştır. Hacınebi ve Sheik Hassan yerleşimlerinin kazılması etkileşimin Geç Uruk'ta Suriye'de kurulan Habuba Kabira-güney ve Jebel Aruda yerleşimlerinin kurulmasından daha da önce Orta Uruk döneminde başladığını göstermiştir.[232] Algaze ilk yayınlarında Uruk ileri karakolları olarak adlandırdığı koloni yerleşimlerinin sadece Geç Uruk döneminde kurulduğunu iddia etse de, Kuzey Mezopotamya'da yapılan yeni araştırmalarla bu tarihin değiştiğini görmüş ve o da yayınlarında bu yayılımın Orta Uruk döneminde başladığı bilgisini güncellemiştir.[233] Algaze'nin kuramındaki eksiklikler bu kuramını ortaya attığı dönemde henüz az sayıda çalışmanın yapılmış olmasından kaynaklanmıştır.

Algaze'nin modeli Wallerstein'ın kuramına dayandığı için bu kuramdaki hatalar doğrudan Algaze'yi de olumsuz etkilemiştir. Wallerstein'ın kuramını yeniden ele alan Fredric Lane, dikkat edilmesi gereken başlıca üç olgunun hatalarını anlatır ve bu olguları; artı ürünün elde edilişi, elit grupların artı ürün için gerekli ekonomik katkıyı sağlaması ve üretilen artı ürünün değiş-tokuşu, artan üretim faaliyetleri ile artı ürünün çok fazla miktarlara ulaşması olarak sıralar. Bu noktalar Wallerstein'ın modelinde net değildir ve bu olumsuzluklar Algaze'nin kuramını da olumsuz etkilemiştir.[234]

Wallerstein'ın dünya sistemindeki eşit olmayan ticaretin olduğu varsayımı, çekirdek her zaman hakimdir varsayımı, gelişebilmenin tek etkeni olarak ticaret olgusunun görülmesi şeklindeki üç varsayımı Algaze'yi de etkileyen olumsuzluklar olmuştur. Bu nedenlerle Uruk Dünya Sistemi eleştirilmiştir. *G. Schwartz* Uruk Dünya Sistemi'ne karşı çıkarken periferinin zaten bir ekonomisinin var olduğunu, güney çekirdekte periferiden gelen hammadde verilerinin çok az olduğu veya periferide Mezopotamya'dan geldiği söylenen işlenmiş ticari ürünün çok az oluşu,

---

[230] Algaze, Dynamics, ss.316, 324.
[231] Rothman, Complex, s.93.
[232] Stein ve diğerleri, Colonies, s.205.
[233] Algaze, End, s.83.
[234] Gil Stein ve Patricia Wattenmaker, "On the Uruk Expansion", **Current Anthropology**, Cilt.31, Sayı.1, 1990, (On), s.66.

koloni olarak düşünülen bazı yerleşimlerin aslında güney ideolojisini benimseyen birer yerel merkez olduğunu söyler.[235] Schwartz'ın bu eleştirileri hem Modern Dünya Sistemi hem de Uruk Dünya Sistemi'nin en sorunlu oldukları noktalara yöneliktir.

Dünya sisteminde kullanılan ve genelde tartışılan olgulardan biri çekirdeğin güçlü olmasıdır. Bu kuramda *çekirdek* artı ürün ve askeri güce, periferinin gönderdiği değerli, işlenmiş ticari ürüne ve artı ürüne sahip iken, *periferi*; genelde kölelere dayanan üretim ekonomisi olan ve doğrudan çekirdeğe bağlı yerel yöneticiler tarafından yönetilen, çekirdeğe hammadde sağlamakla yükümlü olarak, *semiferinin* ise; çekirdekten daha az gelişkin bir statüsünün olduğu ve genelde coğrafik ve ekonomik olarak çekirdek-periferi arasında yer alan, dengeleyici bir tampon bölge olduğu iddia edilir.[236]

Uruk Dünya Sistemi'nde çekirdek bölgenin hakim taraf olduğu görülmektedir. MÖ 4.binyıl yerel Geç Kalkolitik toplumlarına ait maden cürufları ve bakır artıkları gibi ele geçen arkeolojik buluntulardan anlaşıldığına göre, özellikle Doğu Anadolu'da bu yerel halklar üretim yapmaktaydılar. Bu da Algaze'nin iddia ettiği çekirdek hakimiyeti ve dünya sistemlerinde öne sürülen periferinin-çekirdeğe olan zorunlu bağımlılık ilkesinin yanlış olduğunu kanıtlamaktadır. [237] Zaten Wallerstein çekirdeğin hakim olduğunu ve periferiye ticaret ve bununla birlikte gelen gelişmeleri götürdüğünü iddia ettiğinde Richard Blanton gibi isimler buna karşı çıkmış ve "*periferinin yerel ekonomisinin koloniciler gelmeden önce de var olduğunu*" söylemiştir. Ayrıca bu konuda Kohl'un aktardığı bir diğer eleştiri de önemlidir. "*Ekonomik olarak hayati önem taşıyan teknoloji ve buluşları yapabilmek için hakim çekirdek olmaya gerek yoktur. Çünkü atın evcilleştirilmesi, metalürji gibi önemli gelişmeler Orta Asya ve Anadolu gibi periferi alanlarda gerçekleşip, diğer merkezlere yayılmıştır."*

Hakimiyetin iddia edilebilmesi çatışma, savaş ve sürekli mücadele gibi olguların kanıtlanmasını gerektirir. *J. Oates* Uruk dünya sisteminin getirisi olan çatışma, mücadele izlerinin Uruk'ta olup olmadığını ilk tartışanlardan biri olmuştur. "*Geç Uruk döneminde savaş, mücadele, çatışma gibi sahnelere sık rastlanmaz. Warka'dan ele geçen bir grup mühür üzerinde bir işkence veya esirler sahnesi*

[235] Schwartz, Syria, s.256.
[236] Stein, Rethinking, s.11.
[237] Stein ve Wattenmaker, On, s.67.

görülmektedir ancak tartışmalıdır" demektedir (Şekil 27).[238] Etkileşimde bir yöntem olarak düzenli savaşıldığı düşüncesi vardır ancak bu doğru olamaz. Çünkü sürekli savaş hali birçok yerleşimde şiddetli yıkım tabakaları, savunma mekanizması, silahlar, savaş sahnelerini betimleyen sanat eserleri ve bu konular hakkında yazılmış yazıtlar ortaya çıkarır. Ancak bu materyaller Uruk yerleşimlerinde yapılan kazılarda ortaya çıkarılmamıştır.[239] Uruk ile yerli halklara ait tabakalar arasında şiddetli yıkım tabakaları olduğu iddia edilen yerleşimlere nadiren rastlanır. Hamoukar yerleşimindeki yerel Geç Kalkolitiğin son evresi ile Geç Uruk'un ilk evresi arasında böyle bir şiddetli yıkım tabakası vardır ancak araştırmacılara göre farklı yorumlanmaktadır.[240]

Dünya Sistemlerinin üzerinde sıkça durduğu ve Andrea Gunder Frank tarafından ortaya atılan çekirdek-semiferi-periferi algısı dünya sistemi modelini eleştirenler tarafından dahi kullanılmıştır. Bu nedenle dünya sistemi eleştirilse de bu bölgeler arası eşitsizlik, hakimiyet, bağımlılık algıları birçok görüşü etkilemiştir. Algaze'nin Dünya Sistemi Modelinin Uruk Yayılımının açıklanmasında yetersiz olduğunu söyleyen Mario Livenari "*bu modelin formülize edilmesinin yerine Gunder Frank, Eric Wolf gibi araştırmacıların oluşturduğu gelişmemişlik modelini kullanmak gerektiğini ve ayrıca alüvyonal düzlükler dışındaki ilk deneyimlerin kesinlikle ikincil olduğunu, yani merkezin ihtiyaçları için yürütülen bir sistem olduğunu*" söylemiştir. [241] Livenari de Algaze gibi Kuzey Mezopotamya'daki gelişmelerin ikincil olduğunu iddia ederek yanılmıştır. Dünya Sistemlerini eleştirmiş olsa da "çekirdek hakimdir ve bunun dışında kalan bölgeler gelişmemiştir" önyargısına kapılmıştır.

Dünya sisteminin "çekirdek güçlüdür" varsayımını eleştiren görüşe sahip araştırmacılardan *Alcock* bu yargıya Roma emperyal kolonilerini çalışarak varmıştır. Çalışmalarında Roma kontrolü altındaki yerli halkın jeopolitik özelliklerinin ve kültürel benliklerinin zaman içinde Romanın gücünü kırmayı başardığına tanıklık

[238] Oates, Power, s.412.
[239] Stein, Rethinking, ss.66-67.
[240] Algaze, End, s.84.
[241] Livenari, First, ss.68, 76.

etmiştir.[242] Hem karşılıklı ticaret yapıp hem de bu ticarette çekirdek sayılabilecek gücün hakim olması fikrinin yanlışlığı konusunda güzel bir örnek Roma İmparatorluğunun Batı Avrupa'daki faaliyetleri sırasında Roma Celtic yerleşimlerinden çanak çömlek, cam eser, tunç, mücevherat, bazalt öğütme taşı gibi ürünler alırken, yerine salamura edilmiş et, deri, demir, yün, amber, köle vs. göndermiş olması ve bu ticarette Roma'nın hakim olduğunu gösterir hiçbir verinin olmayışıdır. Böylece sadece Uruk Mezopotamya'sında değil her dönem ve kültür üzerinde yapılan çalışmalarda bu önyargıların yanlış olduğu görülmektedir.

Dünya sisteminde çekirdek hakimiyeti olgusunun gereksiz olduğunu söyleyen Chase-Dunn ve Hall toplumlar arası etkileşimi sadece ticarete indirgemenin de yanlış olduğunu, bunun yerine; bu etkileşimin prestijli ürünlerin ticaretinin olması, sürekli savaş halinde olmaları, siyasi propaganda, siyasi olarak korunma (siyasi çıkarı için bazı politik güçleri desteklemek) gibi olguların dünya sistemi için daha belirleyici olduğunu belirtmişlerdir. Onlara göre sosyal değişimin en önemli birimi dünya sistemleridir, toplum değildir. [243] Böylece Chase-Dunn ile Hall, Wallerstein'ın kuramındaki çekirdek hakimiyeti düşüncesi gibi diğer bir önyargı olan gelişebilmenin tek etkeni olarak ticaret olgusunun görülmesi düşüncesini de eleştirmişlerdir. Sadece Uruk döneminde değil, geleneksel arkeolojide Mezopotamya'daki kültürel etkileşimlerin nedeni her dönem için materyal ticaretinde görülmüştür. Hammadde, ticari ürün, fikirlerin değiş-tokuşu, Marksist yaklaşımdan diğer tüm yaklaşımlara kadar kültürel etkileşimlerin başlıca kaynağı olarak görülmüştür.[244]

Hakim taraf algısı konusunda Colin Renfrew daha açık görüşlüdür. Genelde arkeologlar bölgelerarası etkileşim konularında kullanışlı olduğu için dünya sistemine yönelmişlerdir ancak Renfrew'un geliştirdiği eş konumdaki yönetim birimleri modeli (*peer-polity*) dünya sisteminden farklıdır. Çünkü bu model ticaret yapan taraflar arasında bir hiyerarşinin olması gerektiğine inanmaz, bunun yerine eşit

---

[242] Gil Stein, Introduction: "The Comparative Archaeology of Colonial Encounters", **The Archaeology of Colonial Encounters Comparative Perspectives**, Gil J. Stein (Ed.), School of American Research Press, 2005, (Encounters), s.30.
[243] Gil J. Stein, "From Passive Periphery to Active Agents: Emerging Perspectives in the Archaeology of Interregional Interaction", **American Anthropologist,** 104 (3), 2002, (Active), s.904.
[244] Rothman, Complex, s.92.

güçler arasında eşit bir ticaretin yapılabileceğine inanır.[245] Renfrew hem dünya sistemini eleştirmiş hem de yerine daha sağlıklı bir model önermiştir.

Dünya sisteminde ve dolayısıyla Uruk dünya sisteminde çekirdeğin periferiden hammadde getirdiği ve hammadde açısından fakir olduğunun üzerinde durulmuştur. Algaze de kuramında bu olgunun varlığına değinmiştir. Uruklu toplumların güneyde artarak çoğalan kent-devletlerini hızlıca inşa edebilmeleri için şüphesiz çok sayıda ağaca (keresteye) ihtiyacı olduğunu söylemiştir. "*Ahşabın arkeolojik kazılarda ele geçmese de anıtsal yapıların inşasında kullanıldığını bilmekteyiz. Bu ihtiyaç duyulan ahşap için en verimli kaynaklar Doğu Anadolu ve Toros Dağları'dır. Malatya ve Keban havzalarındaki kereste, suyolları sayesinde kolayca yüzdürülerek getirilebilir. Bu da genelde nehir kenarına kurulan ticaret kolonilerini açıklamaktadır. Ayrıca Keban-Altınova'da yapılan arkeolojik çalışmalar burada Uruk kolonilerinin kurulmaları ile birlikte orman ve bitki örtülerinde bir düşüş yaşanmıştır*" demektedir.[246] Algaze'nin Uruk yayılımı için oluşturduğu kuramındaki hatalara bazen başka çalışmalar da neden olmuştur. Buradaki hata Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu'da MÖ 4.binyılın başlarında ormanlarda ve ekolojik çevrede bir çölleşme, kuraklığın başladığı iddiasıdır. Algaze bu bilgiye dayanarak Güney Mezopotamya'nın MÖ 4.binyıl boyunca kuzey bölgelerden hammadde olarak ihtiyaç duyduğu ahşabı elde etmek için, yoğun ağaç kesme ve ithal etme işlemi yürüttüğünü söylese de Willcox Doğu Anadolu'daki karbon örnekleri üzerinde yaptığı analize göre, "*bu tarihlerde bu bölgede orman ve bitki örtüsünde böyle bir kuraklığın izine rastlanmamaktadır*"demiştir. Karbon, polen, jeomorfolojik, zoolojik ve botanik verilerin tümü gerçekten de kuzey bölgelerde bir kuraklık olgusunun en az bin yıl sonra, MÖ 3.binyılın ortalarında görülmeye başladığını kanıtlamıştır. Bu yeni ve daha doğru analizlere göre Geç Uruk döneminde, Anadolu'dan Güney Mezopotamya'ya yapılan geniş ölçekli ve yoğun bir ahşap ihracatının olup olmadığı bilinmemektedir.[247]

J. Oates sürekli olarak Güney Mezopotamya'nın hammadde açısından zayıf olduğunun söylenmesi konusunda maden, kereste vb. ürünlerde belirli bir eksiklik olsa da birçok materyalin Güney Mezopotamya'da bulunduğunu söyler. Çöllerde

[245] Stein, Rethinking, ss.40-41.
[246] Algaze ve diğerleri, Expansion, s.580.
[247] Stein ve Wattenmaker, On, s.67.

kireçtaşı, alabaster yoğundur. Zaten çok ince işçilikli vazolar bu hammaddelerden üretilmiştir. Anıtsal binalarda kirecin kullanıldığı bilinmektedir. Warka'ya 50 km mesafede bir taş ocağı bulunmaktadır. Çatı örtme vb. gibi mimari işlerde kullanılacak olan ahşap ürünler için nehir kenarlarında kamış ve kavak ağaçları çok sayıda bulunmaktadır. Yoğun hayvancılık faaliyetleri ve daha erken yerleşimlerden bilinen tezgah ağırlıklarının olması aslında tekstil ürünlerini de kendilerinin üretebileceklerine işaret eder.[248] Oates'in verdiği bilgiler çok önemlidir ve sürekli olarak vurgulanan Mezopotamya güney alüvyonlarının hammadde açısından fakir olması bilgisinin sorgulanabileceğine işaret eder. Oates'in güneyde tekstilin üretildiği konusunda verdiği bilgi zaten bilinmektedir. Warka'daki mühürler, mühür baskıları ve erken yazılı verilerden öğrendiğimiz kadarıyla en azından ekonomik olarak örgütlenmiş bir tekstilcilik faaliyetinin ve bu faaliyetlerde çalışan kadın nüfusunun olduğu bilinmektedir (Şekil 28).[249]

Hammadde kaynakları konusunda Mitchell Rothman'ın şu yorumu önemlidir. Rothman'a göre Uruk yayılımı bir kolonizasyon ya da bir hakimiyet kurma çabası değildir. Bu olgu ticarette meydana gelen ekonomik fırsatların artmasıyla kuzeyli ve güneyli liderlerin bu fırsatları değerlendirme çabasıdır. Ayrıca Rothman şu önemli soruyu sormuştur. "*Oldukça zengin hammadde kaynaklarına sahip kuzeyliler bu kaynakları neden güneye göndersinler?*" Oluşan bu yeni ticari organizasyon hem kuzeydeki beyliklerin liderleri hem de güneydeki devlet yöneticileri için politik avantaj sağlamak için fırsatlar yaratmıştır. Zaten; Warka ve Susa mühürleri üzerinden gördüğümüz MÖ 4.binyıl kralları bir hanedan soyundan gelmemektedirler. Bu durum kuzeydeki Arslantepe gibi yerleşimler içinde geçerlidir. Bu yöneticiler eski sosyal gruplaşmaların devamıdır. Otoriteleri sürekli olarak risk altında olacağı için politik güçlerini ticaretin getirdiği zenginliklerle pekiştirmek zorundaydılar. Dolayısıyla hammadde kaynaklarını her toplum elinde tutmayı isteyecektir.[250]

Algaze'nin Uruk koloni kökenli yerleşim merkezlerinin ticari yolların kontrolü için stratejik öneme sahip yerlere kurulduğunu iddia etmesi de eleştirilir. Bu öneri dikkate alınabilir. Ancak, bu yerleşimler aynı zamanda çok verimli tarım arazilerinin olduğu yerlere ve su kaynaklarının olduğu yerlere de kurulmuşlardır.

[248] Oates, Power, s.408.
[249] Rothman, Copmlex, s.100.
[250] Rothman, Foothills, s.58.

Yani Algaze için ticari yolların önemi yerleşim seçiminde tek dinamiktir. Ancak bu yerleşimlerin çoğu Uruk öncesinde, yerel Geç Kalkolitik toplumlar tarafından aynı yerlerde kurulmuşlardır. Bu yüzden yerleşimlerin konumunun Uruk ticaret sistemi ile ilgili bir lokalizasyon olmadığı söylenebilir.[251] Zaten Algaze daha sonraki yayınlarında yerli toplumların ticaretteki rolünün Uruktan daha önce başladığını kabul eder. Yerli toplulukların yeni gelen koloniciler ile ticarete zaten istekli olduklarını söyler ve yerli toplumların ticaret yollarının stratejik önemini bildiklerini ve bu yolları kullandıklarını söyler. Daha önceden var olan bu yollar üzerinde koloniciler ile başlayan yeni ticarette yerli toplumlar önceden bildikleri rollerini oynamaya devam etmişlerdir.[252] Ayrıca daha genel bir bilgi olarak hem Geç Uruk hem de İlk Tunç Çağ ve daha sonraki dönemler boyunca kurulan tüm yerleşim merkezlerinin ticari amaçlı olsun veya olmasın zaten hep önemli yollar üzerine kurulmuş oldukları unutulmamalıdır.[253]

Algaze'nin kuramını öne sürdüğü günden beri yeni çalışmalar yapılmış ve birçok veri değişmiştir. Algaze'nin Uruk koloni yerleşimlerini değerlendirirken bazı yerleşimlerin statüleri hakkında verdiği bilgilerin son dönem çalışmalarıyla doğru olmadığı görülmüştür. Algaze Uruk kökenlilerin yerleştiği kentler genelde doğu-batı karayolu hattında kuzey-güney suyolu boyunca yerleşirler ve belirli bölgeleri yerleşim için seçerler demiştir. Bunlardan Fırat boyuna kurulmuş üç yerleşimin Güneydoğu Türkiye'de; Samsat, Karkamış ve Tabqa Baraj alanında bulunan Habuba Kabira (Tell Qannas) yerleşimleri olduğunu söyler ve bu tarz yalnızca güney kökenlilerin oturdukları yerleşimlerin yerel Geç Kalkolitik yerleşimlerden daha büyük ve daha karmaşık bir yapıya sahip olduklarını belirtir.[254] Ancak daha sonra Samsat'ın yerli gelenek yansıtan bir merkez olabileceğini belirtmiştir.[255] Algaze kuramında yerel Geç Kalkolitik toplumların yaşadığı yerleşimlere örnek olarak Arslantepe, Kurban Höyük ve Hammam et-Turkman'ı göstermiştir. Bu yerleşimlere şimdi Samsat'ı da ekler.[256] Nineveh yerleşimi de Algaze'nin listesinde Uruk koloni kökenli bir yerleşim olarak tanımlanmıştır. Ancak Nineveh yerleşiminde hem Uruk

[251] Stein ve Wattenmaker, On, s.68.
[252] Algaze, Imperialism, s.30.
[253] Schwartz, Syria, s.259.
[254] Algaze ve diğerleri, Expansion, s.577.
[255] Algaze, Imperialism, s.44.
[256] Stein ve Wattenmaker, On, s.68.

hem de diğer kültürler maddi kültür öğelerinden yalnızca çanak çömlek buluntularıyla değerlendirilebilmiştir. Bu şekilde yerleşimde Ubaid sonundan Nineveh 5 tabakasına kadar kesintisiz bir tabakalanma elde edilmiş olsa da bu tabakalarda mimari buluntuların olmayışı ve karakterlerinin bilinememesi Algaze'nin Uruk Dünya Sistemi'nde Nineveh için biçtiği rolü tartışmalı kılmaktadır.[257] Samsat ve Nineveh koloni listesinden çıkarılınca Uruk'un kuzeydeki varlığı bir hayli zayıflar ve bu da periferinin ikincil gelişimi varsayımını oldukça zayıflatır. Yapılan çalışmalar yerleşimlerin statülerini değiştirmiş ve Samsat, Nineveh gibi yerleşimlerin daha çok yerel gelişim gösterdiği görülmüş olsa da araştırmalarda bunun aksi doğrultusunda sonuçlar da alınmıştır. Tell Brak'ta daha önceden net olmayan bilgiler son dönem araştırmalarıyla netlik kazanmıştır. Yerli geleneğin sonunda Uruk dünyası ile bir etkileşimin başladığı saptanmıştır. Etkileşimin ilk aşamasında Uruk malları ile yerli malzeme karışık olarak ele geçmeye başlamıştır. Bu evre ile birlikte tüm gelenekler değişir ve Tell Brak'ın bir ileri karakol durumuna geldiğini kolaylıkla söylememize izin verir.

Dünya Sisteminin prehistoryaya uyarlanmasıyla birlikte getirdiği bir diğer varsayım ise; prestij objelerine duyulan ihtiyaç ve nedenlerdir. Dünya sistemi kuramında da bu durum şu şekilde yer almaktadır. Hawaii adalarındaki toplumlar kendi içlerinde politik ayrımlara girmişlerdi. Mücadeleci bu elit gruplar batılı lüks mallar sayesinde statülerini artırabiliyorlardı. Hawaii'li gruplar sal/kelek ticareti sayesinde Amerikalı tüccarlardan ucuza ürün alabiliyorlardı.[258] Modern dünya sisteminde bahsedilen bu etnografik örnek bölgeler arası etkileşimde sık kullanılan benimseme yöntemidir. Benimseme kolonicilikten farklı bir durumdur ve Uruk yayılımı ile ilgili öne sürülen bir diğer kuramdır.

Algaze'nin kuramını oluşturduğundan beri birçok yeni araştırma yapılmış olması nedeniyle bilgilerin değişmesi normal bir durumdur. Ayrıca Stein'ın ileri sürdüğü yeni kuramın önemli bir parçası olan diaspora tanımını artık kullanıyor olması önemlidir. Bu tür güncellemeler Algaze'nin kuramına sadık kalırken açık görüşlü davrandığını da gösterir. Daha önce Uruk koloni yerleşimlerinin Kuzey Mezopotamya'daki varlığını üç tipte ele almış ve Uruk yerleşimlerini Uruk kökenli nüfusun oturduğu yerleşimler (*enclave*), yabancı nüfusun bulunduğu bölgelerde

[257] Gut, Significance, s.18.
[258] Stein, Rethinking, s.21.

kurulan iskan alanları (*station*) ve daha küçük ileri karakol türü yerleşimler (*outpost*) gibi modern dünya sisteminde kullanılan terimlerle açıklamayı tercih etmiştir (Şekil 29).[259] Son dönemlerde ise yeni olarak bu üç tipten birinin diaspora yerleşim tipi olduğunu söylemesidir. Ayrıca bu yerleşim tipine örnek olarak yeni kuramın çıkış merkezi olan Hacınebi'yi vermesi yeni ortaya atılan kuramları dikkate aldığını kanıtlar. Bu kuram Hacınebi kazıları sonucunda, Stein tarafından ortaya atılmıştır ve Stein'in bunu Algaze'ye kabul ettirmiş olduğu söylenebilir.[260]

Uruk dünya sistemine karşı çıkan ve bunun yerine kullanılması gereken başka kuramların olduğunu söyleyen araştırmacılar ve çalışmaları bu tez çalışmasının önemli konularıdır. Bu çalışmalara ayrı başlıklarda değinilecektir. Ancak Algaze'nin kuramı hakkında eleştiri ve görüşlerini belirten Kalkolitik dönemin önemli araştırmacıları Uruk dünya sisteminin eksiklikleri ve yanlışlıkları konusunda faydalı bilgiler vermiş olsalar da her araştırmacı yeni bir kuram öne sürememiştir.

J. Oates sürekli olarak Güney Mezopotamya'nın hammadde açısından zayıf olduğunun söylenmesi konusunda maden, kereste vb. ürünlerde belirli bir eksiklik olsa da birçok materyalin Güney Mezopotamya'da bulunduğunu söyler. Ayrıca Uruk kültürü öncesinde yerel kültürlerin de gelişkin olduğunu ve çekirdek hakim algısının yanlış olduğuna değinir.

S. Pollock "*Algaze'nin iddiaları beni tatmin etmese bile, Uruk Dünya Sistemi kuramı çok değerlidir. Üstelik yayının güncel olması, Uruk ve Geç Kalkolitik Kültürler üzerindeki verileri derlemesi ile daha da önemli hale gelmiştir. Algaze'nin tartışmalara yol açan fikirleri araştırmacılar için Geç Uruk olgusu hakkındaki alternatif yorum ve araştırmaların daha fazla olabilmesi adına bir gerekçe olmuştur*" demektedir.[261]

Barbara Helwing ise; Uruk dünya sistemini kronolojik sorunlar üzerinden eleştirerek Güney Mezopotamya'nın Erken ve Orta Uruk evrelerini çok iyi bilmeden dünya sistemi modellemesi gibi bir çalışmanın zayıf olacağını söylemiştir.[262]

Hans J. Nissen Uruk dünya sistemi ve Uruk yayılımına dair ortaya atılan hiçbir kuramın kendisi için tatmin edici olmadığını söyler.[263] Bu görüş daha önce

[259] Algaze, World, s.116.
[260] Algaze, End, s.83.
[261] Pollock, System, s.1482.
[262] Helwing, Hassek, s.93.
[263] Nissen, Networks, s.161.

değinilen Alman arkeoloji ekolünün kuramsal arkeolojiye bakışı konusundaki fikirlerimizi doğrular niteliktedir. Nissen'in tüm sorunların çözümüne yönelik iddiası Uruk başkenti Warka'nın yeniden kazılması ve verilerin diğer Uruk yerleşimleri ile karşılaştırılarak yeniden değerlendirilmesidir.

Henry Wright "*gelişim, ticaret, siyasi ortaklık, çatışmalar, egemenlik ve çöküş her biri çok merkezli Uruk dünyası için önemli ayrı olgulardır. Bu açıdan Uruk Kültürü'nün Uruk Dünya Sistemi'nde anlatıldığı gibi olmadığını görebiliriz. Ancak Algaze'nin bu kuramı çok daha önemli tartışma ve araştırmaların yapılmasını tetiklediği için ayrı önem taşır*" demektedir.[264]

Gregory E. Areshian "*Algaze ve diğer araştırmacılar Mezopotamya uygarlığının gelişiminde bölgeler arası ticareti temel şart olarak görmekteler. Bu ticaret Mezopotamya tarihi boyunca var olan, inkar edilemeyecek önemli bir olgudur ancak tek başına bir açıklayıcı değildir*" diyerek gelişebilmenin tek etkeni olarak ticaret olgusunun görülmesini eleştirir.[265]

Mitchell Rothman "*Uruk yayılımının bir kolonizasyon ya da bir hakimiyet kurma çabası olmadığını daha çok ticari hammadde kaynaklarını elde tutabilenin güçlü olabildiği bu nedenle herhangi bir grubun diğer bir gruba kolaylıkla hakimiyet kuramayacağını*" ve "*hem hammadde kaynakları hem de çekirdek hakimdir algılarının dünya sistemi kuramının getirisi olan yanlış algılar olduğunu*" söyler.

Stein Frangipane'yi Sürrenhagen, Palmieri gibi dünya sistemi kuramına inanan araştırmacılar arasında saysa da Marcella Frangipane Uruk dünya sistemi kuramının doğru olamayacağını söyler. Frangipane'ye göre Uruk yayılımı; nüfusun güneyde çok fazla artmasıyla yeni yerler arayan güneyli insanların kuzey bölgelere göçmesidir. Bu insanlar kuzey bölgeler ile zaten Ubaid döneminden beri ticaret yaptıkları için, buraya daha önceden bildikleri bir bölge olmasından dolayı yönelmişlerdir. Zira bu tür bir sosyo-ekonomik yapıda hammadde akışı da çok düzenli ve dengeli olamaz. Bunun nedeni çok geniş bir toprak parçasının söz konusu olmasıdır. Zaten Frangipane Geç Uruk kolonilerinin yalnızca ticaret merkezi olmalarını kabul etmediğini de söylemektedir. Arslantepe, Tepe Gawra gibi güçlü, yerel devlet yapıları da hammaddesini bir anda gelen güneylilere doğrudan pazarlamaz. Çünkü kendi merkezi yapısının da bu hammaddeye ihtiyacı vardır. Bu

[264] Wright, Action, s.147.
[265] Areshian, Thoughts, s.396.

yüzden Geç Uruk devlet adamları yayılmacı nitelikte adım atsalar da bu yayılım daha çok toprağı kendi sınırlarına katmak amacıyla olmayıp, olasılıkla yerel seçkin sınıfları destekleyerek ve hammadde denetleme işinde yüreklendirerek kendi örgütsel yapısını onlara pazarlayan bir sistem kurmuşlardır.[266]

Gilbert J. Stein Uruk dünya sisteminin birçok iddiasına karşı çıkmaktadır. Stein yeni bir kuramın kullanılması gerektiğini öne sürmüş ve bir kuram oluşturmayı başarabilmiştir. Onun görüş ve eleştirilerine diğer başlıklar altında değinilecektir. Burada sadece herkesten farklı bir eksikliği ifade ettiğine değinmek yeterli olacaktır. Çünkü bu eleştiri aslında Algaze'nin kuramındaki eksik ve yanlışların nedenini büyük ölçüde açıklamaktadır. Algaze kazısı yapılmış, kesin verileri bilinen yerleşimlerden Suriye-Orta Fırat'ta Habuba Kabira, Jebel Aruda, Sheik Hassan'ı; Türkiye Fırat'ında ise Karkamış, Şadi Tepe, Kum Ocağı, Tiladir Tepe yerleşimlerini tanımlar. Bu yerleşimler ile ilgili bilgimizin birçoğu sınırlı verilere dayanır. Özellikle 20.yy başında yapılan Karkamış kazıları buna en iyi örnektir. Bu sayılan yerleşimler dışında tüm yerleşimler yalnızca yüzey araştırması verileriyle bilinmekte ve Algaze bunları bu verilerden tanımlamaktadır.[267]

Bu haklı eleştirilerin yanında birçok araştırmacı Algaze'nin çalışmasının değerine de değinir. Bu da Algaze'nin çalışmasının niteliğini kanıtlar. Zaten bu tür uyarlamalar bazı diğer araştırmacılar tarafından da yapılmıştır. Örneğin *Mitchell Allen* dünya sistemleri için hiç ulaşamayacağımız ya da bazen problemli verilerin olması nedenleriyle daha çok çalışılmaya ihtiyacı var demişse de Mezopotamya'da bir dünya sisteminin var olduğunu ve Ege Denizi'nden Güney Asya'ya uzanan çok geniş bir bölgeyi kapsadığını iddia eder. Allen "*Mezopotamya sisteminin daha erken dönemlerde daha az gelişmiş toplumlar arasında, daha eşit ilişkilere dayanan ticaretle başladığını ancak MÖ 4.binin ortalarında artık daha hakim bir Mezopotamya çekirdeğinin olduğunu*" söyler.[268] Allen dünya sisteminin doğru olup olmadığını tartışmamaktadır. Zaten dünya sistemlerinin doğruluğuna inanmıştır ve bu sistemi prehistorik toplumlara kolayca uyarlayabileceğimizi söylemektedir. Mezopotamya dünya sistemini ve diğerlerini doğru kabul edip birçok diğer dünya

[266] Frangipane, Doğuşu, s.263, 300.
[267] Stein, Rethinking, s.110.
[268] Mitchell Allen, "The Mechanisms of Underdevelopment: An Ancient Mesopotamian Example, Review (Fernand Braudel Center)", Cilt.15, Sayı.3, **Comparing World Systems**, 1992, (Mechanisms), s.456.

sistemleriyle ilişkilerini, farklılıklarını veya benzerliklerini tartışmaktadır. Allen'a göre Mezopotamya dünya sistemi obsidyen ticareti yapılmış olduğu için MÖ 8.binyıla kadar inebilir. Ancak sistem Güney Mezopotamya'da MÖ 4.binyılda ortaya çıkan gelişkin kent uygarlıklarının evrimiyle olgunluğa erişir. Bazı tür kırılmalar sürekli yaşanıyor olsa da temel ekonomik yapı üç bin yıl gibi bir süre korunmuştur der. Algaze'nin aksine bu sistemin daha çok MÖ 3-2.binyıllarda işlediğini söyleyen Allen MÖ 2.binyıl için anlatılan dünya sisteminde "*Mezopotamya'dan Anadolu gibi uzak bir bölgeyle yapılacak veya aksi yönde Anadolu'dan güneye yapılacak bir ticarette Assur'un rolü tam bir aracı konumundadır. Yani MÖ 2.binyıl dünya sistemi için Assur tam bir semiferi görevi görmektedir*" demiştir (Şekil 26).

Algaze'den önce Uruk Mezopotamya'sında bir dünya sisteminin var olduğunu söyleyen Allen, MÖ 2.binyıl için çekirdek olan Assur Şehri'nin Anadolu'ya hakim olan ve Anadolu Periferisi sayesinde kapitali biriktirebilen taraf olduğunu belirtir. Ancak ortaya çıkarılan Kaneş tablet arşivi ticari grupların her ikisinin de eşit olduğu bir ticari sisteme işaret etmiştir. Birçok araştırmacı gibi Allen da çekirdek hakimdir önyargısıyla hareket etmiştir.[269]

Uruk yayılımı konusunda aykırı bir yaklaşım Gregory Johnson tarafından önerilmiştir. Johnson "*Mezopotamyalıların İran, Suriye ve Anadolu'daki varlığını Geç Uruk çöküşünün bir getirisi olduğunu*" söyler.[270] Ancak bu görüş kabul görmemiştir.

Uruk dünya sistemi kuramının tüm iddiaları ve bu iddiaların eleştirileri değerlendirildiğinde artık bu kuramın Uruk olgusunu açıklamakta yetersiz kaldığı ve terk edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Kuzey Mezopotamya'daki Uruk maddi kültür öğelerinin varlığı Uruklu toplumların bir istilası veya hakimiyet kurmuş olması ile değil yerel halkların da içerisinde yer almakta istekli olduğu, eşit ve barışçıl bir sistemle açıklanmalıdır. Algaze güncel yayınlarında kuramının iddialarının çoğunu kullanmayı sürdürse de Andrew Lawler "A*lgaze'nin artık kuramında hatalı olduğunu kabul ettiğini*" söylemiştir.[271]

---

[269] Stein, Rethinking, s.29.
[270] Norman Yoffee, "Political Economy in Early Mesopotamian States", **Annual Review of Anthoropology**, Sayı.24, 1995, s.287.
[271] Lawler, Fashion, s.978.

BEŞİNCİ BÖLÜM
URUK YAYILIMI İLE İLGİLİ DİĞER KURAMLAR

5.1. AKÜLTÜRASYON / BENİMSEME / ÖYKÜNME

Uruk Dünya Sistemi bilindiği gibi dünya sistemleri modelinin prehistorik bir uyarlamasıdır. Uruk kültürü çalışmalarında kuramsal açıklamalar getirmeye çalışan araştırmacıların yöneldiği bir başka model ise akültürasyon/benimseme/öykünmedir. Akültürasyon olgusu da bölgeler arası etkileşim veya kültür etkileşimini açıklamak için geliştirilmiş, yine dünya sistemleri gibi Avrupa-merkezci bakış açılarına dayanmaktadır ve Avrupa'nın 16-19.yy.daki yayılımını anlatmaya çalışan batılı algılardır. Öykünme (benimseme) ise; statüsü düşük yerel bir grubun yönetime gelmek amacıyla statülerini artırmak ve pekiştirmek için gelişkin toplumların ideoloji ve materyal kültürünü kullanması veya taklitlerini üretmesi yöntemidir.[272] Bu olguya Colin Renfrew dikkat çekmiştir. Benimseme yönteminin uygulanması aslında asimilasyon işleminin kendisi olacağından akültürasyon (kültürleme/kültürlenme) modeliyle aynı olgu olduğu söylenebilir. Akültürasyon/Benimseme gibi geleneksel etkileşimler sorunları tartışırken önyargılar barındırır. Bölgeler arası etkileşimin iki önemli kolu benimseme ve ticaret de birbirine yakındır ama aynı olgu değildir. Çünkü benimseme yönteminde ticaret objeleri yerel topluma doğrudan dışarıdan gelmek zorunda değildir, bu maddi kültür öğeleri taklit edilebilir.[273]

Akültürasyon ilk olarak 1930'lu yıllarda Amerika'daki yerli toplumlar üzerindeki Avrupalıların etkisini anlamak için geliştirilmiştir. Akültürasyon daha küçük ve güçsüz olan "alıcı kültürler" olarak tanımlanan toplumların, daha güçlü ve hakim konumdaki topluluklarca güçlendirilmesi durumudur. Dünya sistemi kuramı gibi bu model de çekirdeğin askeri, politik, ekonomik ve ideoloji gibi her alanda hakim olduğunu varsayar. Bu algı ve önyargılar dünya sistemi ile akültürasyonun ortak noktalarıdır ve her iki kuramında yanlış oldukları ifadelerdir. Kathleen Deagan, Kent Lightfoot ve diğer bazı araştırmacılar bölgeler arası etkileşim konusunda ev sahibi yerli toplumun kimliğinde kolonici grupların neden olduğu dönüşüme yani

[272] Gil Stein, Material Culture and Social Identity: "The Evidence For a 4th Millennium B.C. Mesopotamian Uruk Colony at Hacınebi, Turkey", **Paleorient**, Sayı.25/1, 1999, (Social), s.13.
[273] Stein, Rethinking, s.67.

akültürasyona odaklanmışlardır ve 16-19.yüzyıllarda Avrupalı kolonicilerin faaliyetleri üzerinde yaptıkları çalışmalarda akültürasyonun eksikliklerini belirtirler. [274] Geç Kalkolitik dönem araştırmacılarından Marcella Frangipane akültürasyon olgusunda hakim taraf olması gerektiği yönündeki önyargıyı eleştirir. Periferik bir toplum, çekirdeğin politik, dini ideolojisinden etkilenebilir ancak bu durum periferinin ekonomik, siyasi yapılanmasını tümden değiştirme gereksinimi duymasını gerektirmez. Yani periferi, çekirdeğin prestij objelerini kullanarak yönetim gücünü artırırken, askeri, siyasi, ekonomik ilişkileri de dengede tutabilir.

Bölgeler arası etkileşimin üç yöntemi olan ticaret, akültürasyon (benimseme) ve kolonicilik faaliyetleri arkeolojik olarak farklı izler bırakır. Örneğin etkileşim, bir yabancı yerleşim merkezi olmaksızın yalnızca ticaretle sınırlıysa o zaman o yerel yerleşimde sadece taşınabilir maddi kültür öğeleri ele geçer. Eğer etkileşim yerel halkın farklı bir ideolojiyi benimsemesi ise o zaman bu ideolojiye ait buluntular ya da bunların taklitleri ele geçecektir. Ancak akültürasyonun da kendi içinde tanımlanması çok zordur. Bir grubun tamamen diğer grubu benimsediği durumlarda koloni olanlarla akültürasyon yaşayan yerlileri ayırmak neredeyse imkansızdır. Assur ticaret kolonileri Kaneş'te doğrudan yerel Anadolu maddi kültürünü kullandığı için eğer yazılı tabletler ele geçmeseydi bu Assur kolonilerinin varlığı hiç bilinemeyecekti.[275]

Algaze kuramında akültürasyonun etnografik örneklerini kullanmıştır. Mezopotamya'daki yerel ve güney Uruklu toplumların eşit olmadıklarını ve Uruklu grupların daha çok geliştiği iddiasını bu örneklerle doğrulamaya çalışmaktadır. MS I.binyılın başlarında Çin ile ticaret yapmaya çalışan Hintli tüccarların girdiği yüksek ekonomik etkileşim büyük bir kültürel dönüşüme yol açar. Çinli kaynaklar, yerli edebi gelenekler ve arkeolojik veriler bu dönüşümün Hintlilerin sosyal düzeninin kurulmasının ardından Çin'de yerli halkların bu durumu hemen benimsediklerini göstermiştir. Bir kralın merkezinde bulunduğu basit siyasi sistemler, daha kapsamlı ekonomik yapıların merkezileşme ve kaynakların yeniden dağıtımına dayalı bir sistem üzerinde kurulmasıyla tam olarak düzeni sağlamıştır. Bu dönüşümler büyük bir akültürasyon sürecinin parçalarıdır. Bu akültürasyon yerel bir dini mimari ile ilişkili stiller ile Budist ritüellerin benimsenmesi ve yerel saray dili olarak bilinen

[274] Stein, Active, ss.903-906.
[275] Stein, Rethinking, s.73.

Sanskritçenin yaygınlaşmasını sağlamıştır.[276] Aynı şekilde Mezopotamya ovaları ve Susiana arasındaki kültürel uyumu da akültürasyon olarak yorumlamıştır. Algaze ve diğer birçok araştırmacının üzerinde durduğu kolonici grupların hakimiyeti doğru olsa bile bu akültürasyon ya da bir asimilasyon durumu değil, daha çok bir etnik köken, dil yozlaşması ve *hibridleşme* (iki farklı kültürden yeni bir tek kültür doğma/*melezleşme*) olgusu durumudur.

Akültürasyon sadece Uruklu toplumların içinde bulunduğu bir olgu değil aynı zamanda öncesindeki Ubaid döneminde de var olan bir durumdur. Ubaid yayılımı güneyli insanların göçü ya da ani bir maddi kültür ithal edilmesi durumu değil, Tepe Gawra, Hama gibi yerel yerleşimlerde bu kültürün ideolojisinin, çanak çömleğinin, mimarisinin benimsenmesidir.[277]

Akültürasyon olgusunda bir kültürün diğerinin materyal veya ideolojisini benimsemesi algısındaki yanlış ise yine yerel ile güneyli gruplardan hangisinin hangisini benimsediği tartışması olacaktır. Bu konuda da araştırmacılar genel olarak güneyin her zaman kuzey tarafından benimsenecek bir cazibeye sahip olduğu ön yargısıyla hareket etmişlerdir. Örneğin akültürasyon etkileşiminin savunucularından Wattenmaker "*yerel gelenek güneyi benimsemiş ve onların ideoloji ve ürünlerini kullanmışlardır*" şeklinde önyargılı ifadeler kullanmıştır.[278] Helwing yerel-ithal gelenekler konusunda daha açık görüşlü bakılmasını söyler ve akültürasyon etkileşiminin sistematiğini belirtir. Genel olarak Helwing yerli-ithal gelenekleri şematize ederek aşağıdaki açıklamaları yapmıştır:

-Yerli gelenek tek bir ithal geleneği benimsemiş olabilir.

-Farklı iki gelenek tek bir yerleşimde aynı anda var olabilir.

-Yabancı geleneği benimseyen yerli gelenek az ya da çok akültürasyona uğrayabilir.[279]

Areshian bir emperyal kültür olarak tanımlanan Urartu kültürünün doğu, kuzey ve batıya yayılımını, materyal kültürü ve bu kültürün ulaştığı yerlerde önceden beri var olan yerel kültürleri ne derece etkilediği ve asimilasyona uğrattığı gibi

[276] Algaze ve diğerleri, Expansion, s.572.
[277] Stein, Rethinking, s.85.
[278] Stein ve Wattenmaker, On, s.68.
[279] Helwing, Caucase, ss.147-148.

olguları nedeniyle Urartu İmparatorluğunu Uruk kültürüne benzetmiştir.[280] Bu yorum çok farklı bir yaklaşım olması ile önemlidir.

Akültürasyon modelinin Uruk Fenomeni üzerinde çalışılması konusunda Elizabeth Carter'ın eleştirisi şudur. "*Sorunlar çözülmeden bırakılmıştır. Çünkü hiçbir araştırmacı Suriye-Anadolu bölgesine gelen Mezopotamyalı nüfusun bu bölgeye geldiğinde, bu kültürün akültürasyonunu ya da asimilasyonunu araştırmamıştır. Aynı şekilde hiçbir araştırmacı da kuzey dağlık alanlarda ortaya çıkmış bir kültürel yeniliğin Mezopotamya'nın kalbi olan bölgelerde benimsenip, benimsenmediğini çalışmamaktadır.*" [281] E. Carter varsayımların getirdiği yanlışlara düşmeden, akültürasyon olgusunun çalışılmasının neden önemli olduğunu oldukça net ifade etmiştir.

Uruk olgusu üzerinde çok çalışılmasa da akültürasyon çalışmaları başka bölge ve kültürler üzerinde yürütülmüştür. Flannery'in Olec-Oaxaca ilişkilerine dayanarak oluşturduğu benimseme modeli Mezopotamya'nın kuzey-güney ilişkilerini anlamakta önemli bakış açılarının kazanılmasını sağlamıştır. Çünkü güneyli kamusal kurum ve yapıların kuzeyli yerel gruplar tarafından benimsenmesi, açıkça kuzeyli toplumların akültürasyona uğradığını gösterir.[282]

5.1.1. AKÜLTÜRASYON İZLERİ TAŞIYAN GEÇ KALKOLİTİK YERLEŞİMLER

MÖ 3700 yıllarından itibaren Güney Mezopotamya'lı kolonicilerin Kuzey Mezopotamya'ya gelmesi ve bu bölgelerde Uruk yayılımı öncesinde ortaya çıkmış ve gelişmiş olan yerel halkın yeni gelen güneyli kültürle karşılaşması sonucu farklı kültürlerin birbirini etkilediği bilinmektedir. Bu etkileşimin kültürler üzerindeki etkisinin anlaşılabilmesi için çok yaygın olmasa da bazı Geç Kalkolitik dönem araştırmacılarının yerel ve kolonici toplumların etkileşimini açıklamada akültürasyon olgusuna yöneldikleri görülmektedir. Akültürasyon hem araştırmacıların çalıştıkları alanlarda ortaya çıkardıkları verileri yorumlamakta kullanmayı tercih ettikleri bir

[280] Areshian, Thoughts, s.397.
[281] Elizabeth Carter, "At the Dawn of Tyranny Uruk Mesopotamia & Its Neighbors Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation by Mitchell S.Rothman", **Science**, New Series, Cilt.296, Sayı.5574, 2002, (Dawn), s.1810.
[282] Oates, Power, s.414.

kuram olması hem de bu verilerin başka kuramlarla açıklanamayacak ve akültürasyon olgusunu haklı çıkaracak kanıtlar taşıması nedeniyle kullanılmış olmalıdır. Ayrıca bu çalışma Geç Kalkolitik dönem araştırmalarına odaklanmış olduğu için akültürasyon modelinin bu dönem ile ilgili tartışmalarına değinmektedir. Ancak bu olgu her dönemde ve her kültürde karşılaşılabileceğimiz bir etkileşim yöntemidir. Örneğin; Orta Amerika'da bir Maya yerleşimi olan Copan'da Maya ve Honduras Naco Vadileri arasındaki etkileşimi analiz eden Schortman ve Urban'ın çalışmaları bu küçük ve az gelişmiş yerleşimlerdeki elitlerin daha gelişkin devletlerden prestij sembollerini ödünç alarak, yerel ekonomi üzerindeki hakimiyetlerini artırabildiklerini kanıtlamıştır.[283]

Bu olguya prehistorik dönemlerdeki en iyi örneklerden biri Arslantepe yerleşimidir. Çünkü bu yerleşim Algaze'nin kuramını ilan etmesinden daha önce kazılmaya başlanmış ancak dünya sistemi kuramıyla açıklanamayacak arkeolojik veriler sunmuştur. Bu yerleşim Geç Kalkolitik dönemde oldukça gelişkin bir sosyal örgütlenmeye sahip ve hiçbir Güney Mezopotamya kökenli Uruk maddi kültür öğesini doğrudan barındırmamaktadır. Bu nedenle kuram tartışmalarında Arslantepe dünya sistemi modeline inanan birçok araştırmacı için açıklanması zor bir yerleşim olmuştur. Aslında Algaze bu yerleşimin yerel bir merkez olduğuna kuramını açıkladığı yayınlarda değinmiştir ancak bu yerleşimde tespit edilen verileri kuramının iddialarıyla örtüştürememiştir. Algaze yayınlarında Arslantepe için "*Uruk maddi kültür öğelerinin yerel yerleşimlere dağılımı yüksek dağlık kesimlere ve açık arazilere kurulan yerleşimlerle sağlanmıştır. Zagrosların içlerine kadar yerleşimler kurulmuştur. Bu dağlık yerleşimlerde çok sayıda Uruk maddi kültür kalıntısı ele geçmiştir. Bir Uruk karakteristik kasesi olan devrik ağızlı kaseler Cizre'nin kuzeyinde Dicle Havzasında; Botan ve Batman Vadilerinde, Fırat Havzasında ise; Arslantepe'de bulunmuştur. Arslantepe VIA tabakasında çok sayıda Uruk buluntusu yerel üretim buluntular ile birlikte ele geçmiştir*" demektedir.[284] Algaze'nin bu yerleşimi "*Uruk materyali barındıran yerel yerleşim*" statüsüne alarak yanlış yorumlamasına yol açan neden; geleneksel arkeolojik yaklaşım olan ve çanak çömlek = insan algısı olmalıdır.[285] Devrik ağızlı kaseler Arslantepe'de çok az sayıda

[283] Stein, Rethinking, s.107.
[284] Algaze ve diğerleri, Expansion, s.583.
[285] Pollock, System, s.1482.

ele geçmiştir ancak Uruk kültürünün çok karakteristik kapları olsa da bu kaselerin var olması bir güneyli kültürün var olduğu anlamına gelmemektedir. Bir topluluğu diğer bir gruptan etnik olarak ayırt etmek ve arkeolojik olarak tanımlamak yalnızca çanak çömlek aracılığıyla olamaz. Kramer ve Santley zaten bu algının yanlış olduğunu daha önce ifade etmişlerdir.[286] Uruk kültürüne ait buluntuların güney bölgelerin dışında ele geçiyor olması her zaman bu insanların kuzeye göçtüğüne kanıt olmayabilir. Bir yerli grup tarafından bu materyal, prestij aracı olarak benimsenip, öykünülmüş de olabilir. Burada Algaze devrik ağızlı kaselerin akültürasyona uğrayarak yerel toplumlar tarafından benimsenip kullanılabileceği ihtimalini göz ardı etmiştir. Arslantepe VIA tabakasında Uruk kültürüyle etkileşime girilmiş olsa da devrik ağızlı kase ve akıtacaklı çömlek gibi, güney kökenli maddi kültür öğesi çok az ele geçmiştir. Ayrıca bu buluntuların bazıları da yerleşimde üretilmiş, yerel kökenli buluntular olmalıdır. Zira burada Mezopotamya geleneklerini benimsemiş yerel elitler yaşamaktaydı.[287]

Arslantepe yerleşiminin kazıcısı Marcella Frangipane Fırat Vadisi'nin batısında, Toroslar'ın kuzeyinde yerel gelişimin kaynağı olan bir kültürel çekirdek bölgenin var olduğunu, bunu da kuzeyde akültürasyon geçirmiş kuzeyli bir Geç Uruk Kültürünün yaşandığını söyleyerek Arslantepe yerleşiminin statüsünün tam olarak ne olduğunu açıklamıştır.[288]

5.1.1.1. Arslantepe Yerleşimi

Arslantepe yerleşiminin statüsünü anlayabilmek için kuzey bölgelerin dinamiklerini iyi bilmek gerekir. Ticaret Kuzey ve Güney Mezopotamya'da farklı geleneklere sahiptir. Hammadde ve ürünlerin yerlerinin saptanması, alım satımı ve hiyerarşik örgütlü ilk toplumların ortaya çıkışından bu yana, Kuzey Mezopotamya topluluklarının yaşamında ticaret ile çok önemli bir rol oynamıştır. Neolitik dönemde obsidiyene dayalı ve bu hammaddenin Van Gölü ile Orta Anadolu'dan başlayarak, Filistin, İran gibi uzak bölgelere ulaştırıldığı bir ticaret geleneği benimsenmişti.

[286] Stein, Indigenous, s.284.
[287] Stein, Rethinking, s.104.
[288] Marcella Frangipane, "'Non-Uruk' Developments and Uruk-Linked Features on the Northern Borders of Greater Mesopotamia", **Artefacts of Complexity Tracking the Uruk in the Near East**, British School of Archaeology in Iraq, 2002, (Non-Uruk), s.126.

İncelikli el sanatı ürünlerinin çoğalması ve bunların yerleşim içindeki dağılımları, Kuzey Suriye ve Mezopotamya bölgelerinde ve Doğu Anadolu'nun dağlık kuşağıyla bu bölgelere bağlı yerlerdeki seçkinlerin yaşam biçiminin, hammadde dolaşımının denetimiyle ilgili olduğuna işaret eder. Buna karşılık Güney Mezopotamya ovasında önde gelen seçkin gruplarının gücü temel ürünlerin yönetimine yani tahıl tarımı ve hayvan yetiştiriciliğine dayalıdır.

Geç Kalkolitik dönemden Geç Hitit dönemine kadar kesintisiz bir tabakalanma gösteren Arslantepe Malatya Ovası'nda yer almaktadır. Malatya Ovası Toros sıradağlarının kuzeyinde, Fırat vadisine bakan, Fırat Nehrinin Mezopotamya'ya uzanan uzun kolunun ilk yarısında yer alır. Bu ova uzun zaman boyunca farklı kültürlerle etkileşim içerisine girmiş, farklı birçok kültürden etkilenmiştir. Bazen Suriye-Mezopotamya, bazen Orta Anadolu, bazen de Kafkas ötesi uygarlıklarla sıkı ilişkiler içerisinde görülmekle birlikte, özgün kültürlerin beşiği olmuştur.[289] Frangipane, Doğu Anadolu'nun diğer bölgelerden farklı, özerk bir yapısının olduğunu açıklarken bu bölgenin kendi içerisinde bile çok farklı kültürel kimlikler taşıdığına değinir. "*Malatya Ovası'nda Arslantepe'de seri üretim kaseler, bullalar, mühürler, tapınak ve saray mimarisi ile şüphesiz bir merkezi gücün var olduğu tespit edilirken, Elazığ bölgesinde Norşuntepe, Tepecik, Korucutepe gibi yerleşimlerde zengin de olsa bir köy yaşantısı dikkat çeker. Bu köylerde bölgeye hakim bir merkezi güç olduklarını gösterir bir veri yoktur"* demektedir.[290] Burada köy yerleşimi tanımlaması merkezi olmayan, merkezileşmemiş anlamında kullanılmıştır. Buradan Arslantepe gibi Malatya yerleşimlerinin kent olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. Anadolu'da kentleşme ancak İlk Tunç Çağ ile başlayacaktır.

MÖ 4.binyılda Yakındoğuda ilk kentleşmenin başlamasıyla birlikte "evrensel bir sistem" kurulur ve bu sistemde farklı kültürler gerek Mezopotamya'nın kendi kültürleri gerek Anadolu'nun özerk kültürleri tek bir amaç etrafında toplanırlar. Bu amaç merkezileşme, yani devlet mekanizmasının kurulabilmesidir ve farklı kollarla geliştirildiği için kentleşme çok yönlü ancak tek olgu olmuştur.

Arslantepe'nin konum olarak üstünlüğü artı ürüne de yansımıştır. Su kaynaklarının zengin oluşu, Fırat'ın taşkınlarının dışında kalışı ile yerleşimde tarımsal faaliyet ürün artışını sağlamıştır. Bu yerleşmeden yola çıkılarak Doğu

[289] Frangipane, Melid, ss.31, 36.
[290] Frangipane, Doğu, s.130.

Anadolu'da bir merkezi sistemin Geç Kalkolitik dönemde kurulduğu görülmektedir, ancak kentleşme henüz bu dönemde karşımıza çıkmaz. Arslantepe'de dikkati çeken merkezileşme olgusu bu bölgedeki değişimin Mezopotamya'daki yeniliklerle birlikte ilişki içerisinde yol aldığını ve giderek yerel seçkinlerin toplum üzerinde otorite ve gücünün artması sonucunu doğurmuştur.[291]

Arslantepe'nin konumu ile ilgili olarak Algaze yine Uruk dünya sistemi kuramıyla paralel bir yorum yapar. "*Arslantepe ileri karakollara uzak, ama doğal kaynaklara yakındır. Hacınebi ise; doğal kaynaklara uzak ama ileri karakollardan biri olan Tiladir'in hemen yanında, 20 km kuzeyinde yer alır. Bu iki örneğe dayanarak Ray'in modeli göz önüne alındığında; yerel olan bir yerleşimin kaynaklardan çıkardığı ürünü diğer yerel yerleşimler aracılığıyla yakın olduğu bir ileri karakola ulaştırmaktaydı ve aracı konumundaydı*" demektedir. Arslantepe'nin böyle bir ticari rolünün var olduğunu kesin olarak söylemek zordur ancak son yayınlarında Algaze Arslantepe'nin yerel bir merkez olarak önemini de vurgulamıştır. "6A tabakasının güneyin gelişkin kent-devletleri ile girdiği yoğun ilişkiler sonucunda merkezileşmiş ve güçlü bir yerel merkez olduğu bilinmektedir. 7.tabaka olan yerel Geç Kalkolitik evredeki güçlü mimari ve bununla ilişkili 70 adet dipleri iple kesilerek çarktan ayrılmış toplu üretim kaseler (*string-cut bases bowl*) ve mühürler 7-6.tabaka geçişi öncesinde yani Uruk ile hiçbir ilişki söz konusu değilken yine merkezileşme ve gelişkinlikte ön planda olan bir yerleşim olduğunu kanıtlamaktadır." [292]

50 yıldan daha fazla süredir araştırılmakta olan ve ülkemizdeki önemli İtalyan kazılarından biri olan Arslantepe Höyüğü Geç Kalkolitik dönemde yerel seçkinlerden oluşan sınıf, politik ve dinsel egemenliğin yanı sıra ekonomiyi, ürünün ve üretimin idaresini de ellerinde tutan bir yapının yaşadığı bir yerleşimdir (Şekil 30).

Höyüğün en erken tabakası 8.tabakadır. Bu tabaka Post-Ubaid döneme tarihlenir ve C14 numunelerinin tarihlendirilmesine göre MÖ 4300-3900 yılları arasında iskan edilmiştir. Mimariye rastlanmayan bu erken evre höyüğün ana toprağı üzerine kurulmuştur ve Ubaid ile ilişkili boyalı çanak çömlek parçalarıyla temsil

[291] Frangipane, Kentleşme, s.64.
[292] Algaze, Imperialism, s.63.

edilir.[293] Diğer bir değişle Arslantepe 8-7. tabakalar Norşuntepe'nin 2-3 evresi ile paraleldir ve bu da yerleşimin kurulduğu dönemle ilgili bilgi verir.

Önemli birçok verinin ortaya çıkarıldığı sonraki tabaka 7.tabakadır. Bu tabaka höyüğün batısında 630 m^2 bir alanda kazılarak açığa çıkarılmıştır. 7.tabakada Kuzey Mezopotamya'nın tipik formları olan keskin omurgalı pişirme kaplarına (*Casserole*) ve delik ağızlı çömleklere (*hole-mouth*) rastlanmamıştır. Bu durum bölgesel bir farklılık olmalıdır. 7.tabaka çanak çömleğinin karakteristik özellikleri yavaş çarkın yoğun kullanımı ve çömlekçi işaretlerinin olmasıdır (Şekil 31). Bu özelliklere Amuq F, Hammam et-Turkman VA ve VB tabakası, Tell Brak, Grai Resh yerleşimlerinde de rastlanır.[294] Arslantepe çanak çömleği arasında özellikle kaba yapım çanak çömleklerin artmış olması karmaşık bir iş organizasyonunun varlığını gösterir. Bunlar yavaş dönen çarkta üretilirler. Kapların kil fazlalıklarının kesici bir aletle alınması Ubaid döneminde de vardır. Bunlar o dönemin Coba kaseleridir. 7.tabakanın dipleri tıraşlanmış (*flint-scraped*) kaseleri muhtemelen Coba geleneğinin bir devamı olmalıdır. Bu kaplar sonraki Geç Uruk döneminde kent ve devlet başlangıcının ve toplu üretimin hazırlayıcısı olmalıdır.

Santa-Fe terminolojisinde Arslantepe 7.tabaka yerel Geç Kalkolitik 2 dönemidir. Bu tabakada hem kamusal mimarinin olması hem de damga mühürlerin ele geçmesi Ubaid dönemi ile bu YGK 2 gibi Post-Ubaid dönemler arasında bir kültürel devamlılığın olduğunu gösterir.[295] YGK 2 döneminin karakteristik çanak çömlekleri olan bitki katkılı, saman yüzlü çanak çömlekler Arslantepe 7.tabakada yoğun olarak ele geçmiştir.[296] Ayrıca bu tabakada ortaya çıkarılan anıtsal yapılar yerel toplumların güney kültürlerle henüz etkileşime girmediği dönemlerde gelişkin ve merkezi bir yapı kurmuş olduklarını kanıtlayan Kuzey Mezopotamya'ya ait bir başka arkeolojik kanıttır (Şekil 31).

Arslantepe 7.tabaka Güney Mezopotamya'da Erken ve Orta Urukla çağdaştır. Ancak Kuzey Mezopotamya'daki Geç Kalkolitik dönem yerel gelişimini

[293] Marcella Frangipane, "The Late Chalcolithic/EB I Sequence at Arslantepe Chronological and Cultural Remarks From A Frontier Site, C.Marro ve H.Hauptmann (Ed.)", **Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IV-III millenaires**, Actes du colloque d'Istanbul, 16-19 decembre 1998, Paris, 2000, (Caucase), s.440.
[294] Frangipane, Components, s.154.
[295] Marro, After, s.16.
[296] Catherine Marro, "Where did Late Chalcolithic Chaff-Faced Ware Originate? Cultural Dynamics in Anatolia and Transcaucasia at the Dawn of Urban Civilization (ca.4500-3500)", **Paleorient**, 36.2, 2010, (Where), s.37.

yansıtır.[297].Arslantepe'nin C14 verileri 7.tabakanın MÖ 3860-3400, 6A tabakasının MÖ 3380-2900 tarihleri arasında olduğuna işaret eder. Tarihleme çalışmaları 7.tabaka ile 6A tabakası arasında bir hiatus olduğunu gösterse de, son dönem kazıları 6A mimarisinin temellerinin doğrudan 7.tabaka temellerinin üzerine oturmuş olduğunu, bu yüzden bir hiatusun olmadığını kanıtlamıştır.[298]

Arslantepe Höyüğü'nün 6.tabakası 6A, 6B ve 6B1, 6B2 olarak alt evrelere ayrılır. Bu tabakanın A evresinde Geç Kalkolitik dönem araştırmaları için çok önemli veriler ortaya çıkarılmıştır. Arslantepe 6A tabakasında merkezileşme süreci doruk noktasına ulaşır. Bu dönemden daha önce bu misyonu üstlenmiş olan Arslantepe bu dönemde zaten bildiği merkezileşmeyi geliştirmiş ve Mezopotamya örgütlenme modelini örnek almıştır. Geç Uruk döneminde çok geniş bir yayılım olmuş Dicle ve Fırat yatakları boyunca yerleşimlerin sayısı artmıştır. Ancak bu geç dönemde veya öncesindeki merkezileşme ve kültür karakteristiği her ne kadar Güney Mezopotamya ile ilişki içinde olduğu kesin olsa bile maddi kültürün bütün belirtilerinde bir özerklik mutlaka göze çarpmaktadır.[299]

Arslantepe MÖ 4.binyılın sonuna tarihlenen 6A tabakasında bir saray yapısı ortaya çıkarılmıştır (Şekil 32). Gösterişli bir yapı olmasına rağmen, kamusal ya da dinsel hiçbir nitelik taşımamasıyla seçkinlere ait bir saray yapısı olabileceği düşünülmüştür. Bu Yakındoğu'nun bilinen tek kamusal saray yapısıdır. Arslantepe 6A döneminde görülen bu organizasyon Uruk-Warka kenti ile benzer. Burada da bir tapınak merkezli organizasyon vardır ve iş denetimi yapılmaktadır. Fakat Arslantepe'de halk ile seçkin sınıfın ilişkileri Warka'dan daha farklı özelliklere sahip olmalıdır. Mezopotamya'da kamusal alan devasa Uruk tapınakları (Eanna ve Anu zigguratı gibi) ile temsil edilirken bu durum Arslantepe'de saray ile sağlanıyordu ve burada daha az katmanlaşmış bir toplum vardı. Verimli ovalar güney ovalarına göre daha azdır. Nüfus yapısı Anadolu ve Kafkas kültürü etkisi altındaki göçebe, yarı göçebe, yerleşik çiftçiler gibi farklı gruplardan oluşuyordu.[300] Warka gibi Güney Mezopotamya'daki kent ve devletin odak noktası görülen yerleşimlerde yazılı kil tabletlerin en erken örnekleri ele geçse de, aslında diğer bürokratik araçlar çok fazla

[297] Frangipane, Non-Uruk, s.125.
[298] Wright ve Rupley, Radiocarbon, s.119.
[299] Frangipane, Melid, s.42.
[300] Frangipane, Doğu, s.137.

ele geçmemiştir. Kuzeyde Arslantepe yerleşiminde tapınak-saray olarak adlandırılan kamusal alanın depolama odasında atılmış şekilde ele geçmiş çok fazla sayıda kil baskının olması kuzey bölgelerin gelişkinliğinin göz ardı edilmemesi gerektiğini ortaya koymaktadır.[301]

Saray yapısından farklı olarak Arslantepe anıtsal yapılarının tapınaklar olduğu görülmektedir. A, B, C tapınakları 6.tabakanın mimarisi hakkında önemli bilgiler vermişlerdir (Şekil 33). Bu yapıların Güney Mezopotamya'dakilerden farkı; duvarlara açılarak yapının daha anıtsal bir görünüm kazanmasını sağlayan nişlerin olmayışıdır. Bunun yerine duvarlarda renkli duvar resimlerine rastlanmış ve odanın bir bölümünde seri üretim kaseler ele geçmiştir. Bu bulgu burada çok sayıda insanın katıldığı törensel bir dağıtımın yapıldığına işaret eder. Arslantepe 6A tabakası A ve B tapınakları standart bipartite planlıdırlar ve dini amaçlar için kullanılmıştır. 6A yapılarında iki adet akıtacaklı çömlek ele geçmiştir. Az sayıdaki güney kökenli kaplardan olan bu örnekler Habuba Kabira, Tell Brak TW 12 tabakası, Nippur 15. tabakasındaki çömleklere benzerler. Yerel Geç Kalkolitik hamura da benzemeleriyle farklı oldukları görülen bu çömleklerin ithal olduğu düşünülmüştür (Şekil 34).[302] Algaze kuramında Güney Mezopotamya'nın aldığı hammaddeye karşılık olarak kuzey bölgelere ürün gönderdiğini söyler. Bu ürünler arasında sıvılar da vardır. Yağ, değerli aroma, ilaç, merhem gibi tıbbi sıvılar güneyin kuzeye gönderdiği ticari ürünler olmalıdır. Birçok yerel merkezde ele geçen Geç Uruk kapları buna işaret etmektedir. Örneğin Arslantepe 6A'nın tapınak, saray ya da depolarında ele geçen bu kaplarda sıvı getirtilmiş olmalıdır[303] diyerek Arslantepe'nin farklı geleneğe ait bu çömleklerine bir açıklama getirmiştir. Bunlar Uruk geleneğine ait çömlekler olsalar da muhtemelen yerleşime ticari amaçlarla ithal şekilde gelmiştir. Çömleklerin Uruk geleneğine ait olması Arslantepe'de bir Uruk nüfusunun varlığına işaret etmez. 6A tabakasında Güney Mezopotamya geleneğine benzeyen çanak çömlekler gibi bazı diğer buluntular da ele geçmiştir. Ele geçen metal bir mızrak ucu Warka-Riemchengebaude binasında ele geçen mızraklarla çok benzer.[304] Bu buluntu Geç Kalkolitik dönemde Arslantepe'de maden işçiliğinin gelişmiş olduğunu da kanıtlar.

[301] Rothman, Complex, s.85.
[302] Frangipane, Caucase, s.445.
[303] Algaze, Imperialism, ss.52-53.
[304] Algaze, Asia, s.208.

Bu tabakalarda gümüşün işlendiğine dair kanıtlar da vardır. Arslantepe'deki madenlerin içinde arsenik, nikel, antimuan gibi bu bölgede olmayan madenlerin bulunduğu ve bunların uzak bölgelerden getirildiği bilinmektedir. Çanak çömlek ve maden buluntulardan başka bu saray yapısında çok sayıda mühür baskı da ele geçmiştir. Bu mühür baskılar incelendiğinde kilin henüz ıslakken açılmış olduğu gözlemlenmiştir. Bu da uzak mesafeli bir ticaretin var olduğu düşüncesinden çok yerel ticaretin yapılmış olduğuna işaret eder. Bu mühürler saray yapısında bulunmuş, diğer konutlarda ele geçmemiştir. Bu olgu yerleşmede gelişen merkezi ekonomiyi kanıtlamaktadır.

Arslantepe 6A tabakasında gözlemlenen zanaat, ticaret, merkezileşme gibi tüm bu gelişmeler yerel kökenlidir. Mezopotamya ile hiçbir doğrudan etkileşim izi yoktur ve 7.tabakanın dinamikleri bu yerleşimdeki gelişimin yerel bir yörüngeye oturduğunu kanıtlar.[305]

Arslantepe 6.tabakanın B evresi B1 ve B2 olarak iki alt evreye ayrılır. Bunlardan B1 evresi Karaz geleneğine ait çanak çömleklerle temsil edilir ve İlk Tunç Çağa aittir. B2 evresinde ise Arslantepe çok gelişkin bir İlk Tunç Çağ kenti haline gelmiştir. Anadolu'da Uruk kolonilerinin sonu anlamına gelen, Aslantepe 6B tabakasından bildiğimiz tapınakların yıkılışı Mezopotamya'da bu şekilde, bir anda bıçakla kesilmiş gibi bitmez. Bu dönüşüm olasılıkla Afganistan, İran gibi topraklardaki ihtiyaç duyulan yeni hammaddelere yöneliş, Suriye-Mezopotamya topluluklarınca ulaşılan daha yüksek bir örgütleyici düzeye ve daha çok özerkliğe dayanan bir sistem farklılaşmasıdır.[306]

Arslantepe yerleşimi Uruk kültürünün kuzey bölgelerle olan bölgeler arası etkileşiminde bu dönemde güney-kuzey toplumlarının ilişkilerinin nasıl olduğu tartışmalarında çok önemli veriler ortaya koymuştur. Algaze'nin Uruk Dünya Sistemi kuramında iddia ettiği kuzey bölgelerin güney Uruk çekirdeğine bağımlılığı, güneyin kuzey periferi bölgelerinde hakim konumda olduğu ve kuzeyin hammadde kaynaklarını güneye gönderdiği şeklindeki yargıların hatalı olduğu Arslantepe verileriyle daha net anlaşılmıştır. Arslantepe, Tepe Gawra, Tell Brak, Hacınebi gibi yerleşimlerde ele geçen anıtsal kamu yapıları, merkezileşmiş ekonomi ve yönetim sistemi, ilk Uruk etkileşimi öncesinde Kuzey Mezopotamya'da zaten bir merkezi

[305] Stein, Rethinking, s.106.
[306] Frangipane, Melid, s.52.

sistemin kurulmuş olduğunu kanıtlamıştır. Bu gelişimi tanımlamak için yapılan "Kuzeyli Uruk" gibi adlandırmalar yanlıştır. Bu gelişimin asıl sahibi yerel kültürlerdir. Bu yerel yerleşimlerin kendi aralarında mimari ve çanak çömlek geleneklerinde farklılıklar olsa da ekonomik, politik ve ideolojik sistemleri büyük benzerlik gösterirler. [307] Bugüne kadar Kuzey Mezopotamya toplumlarının gelişmişlikleri Mezopotamya alüvyonlarındaki daha gelişkin Ubaid ve Uruk gibi toplumlarla girdikleri kısa süreli etkileşim sayesinde olduğu şeklinde ikincil bir olgu olarak anlaşılmaktaydı. Ancak bugün bu yerel yerleşimlerin kazıları Yukarı Fırat boyundaki gelişkin toplumların Urukla düzenli uzak-mesafeli etkileşimlerinin başlamasından çok daha önceki dönemlerde zaten gelişkin bir yapıya sahip olduklarını kanıtlamışlardır.[308]

Frangipane Uruk yayılımını Yunan kolonizasyonuna benzetir. Ancak Uruk kolonilerinin daha zayıf etkiye sahip olduklarını söyler. Kuzeye gelen güneyliler buranın yerel hakimleri ile karmaşık ilişkiler kurmuşlardır. Bu iki şekilde olmuş olabilir:

1. Doğrudan kendilerini yerel güçlere entegre edip, kaynaşmış olabilirler. Bu olasılık için en iyi örnek Tepe Gawra'dır. MÖ 4.binyılın ilk yarısında gelişkin bir merkezdir ve güneyli kültürlerle hiçbir etkileşime girmemiş özerk gelişim göstermiştir.

2. Arslantepe'de olduğu gibi yabancılara ayrıcalık tanınarak ilişki kurulmuş, onların simge ve modelleri benimsenmiş ve bu güney seçkinleri desteklenmiş olabilir. MÖ 3500-3000 yılları arasında gerek maddi kültür öğelerinde gerek iktidar yapılarında güneye özenerek dönüşen yerel merkezler olmuştur.

Görüldüğü gibi Frangipane'nin öne sürdüğü her iki olasılık da dünya sisteminin algılarına zıt ve akültürasyon modelinin yöntemleri olabilecek yargılardır. Arslantepe'nin konumunu Frangipane *"Uruk kültürünün güçlü etkisinde kalmış, ancak yerel gelişim göstermiş merkez"* olarak tanımlar. Uruk kültürünün Kuzey Mezopotamya'daki rolünü bir makalesinin de başlığı olan "*Uruklu olmayan gelişmeler ve Urukla ilişkili özellikler*" olarak belirtir. Arslantepe'de ele geçen Mezopotamya stilinde yapılmış silindir mühürler, duvar resimleri Uruk'un güçlü etkisinin bir sonucudur. Bu Uruk kökenli özellikler açıkça bu yerleşimin yerel

[307] Stein, Indigenous, ss.267, 299.
[308] Helwing, Caucase, s.145.

sakinlerinin Mezopotamya biçiminde örgütlendiğini gösterir. Arslantepe'deki mühürler genelde Anadolu motifidir ve Mezopotamya stiline benzetilmişlerdir. Özellikle birçok kölenin hizmet ettiği ve bir boğa tarafından çekilen bir arabada oturan kral figürü doğrudan bir Mezopotamya kopyasıdır (Şekil 35).[309] Bu mühür Renfrew'in tanımladığı sembolik karışımın, yani benimsemenin güzel bir örneğidir ve güneyli kültürlerin Kuzey Mezopotamya'da yol açtığı akültürasyon ve asimilasyon için önemli bir kanıttır.

5.1.1.2. Hammam Et-Turkman Yerleşimi

Kuzey Suriye Balikh Vadisi'nde yer alan Hammam Et-Turkman yerleşimi modern Raqqa kasabasının 75 km kuzeyindedir ve Maurits Van Loon başkanlığında kazılmıştır. 500 x 450 metre çapına, 15 hektar boyutuna sahip büyük bir höyüktür. Höyük prehistorik ve 3. ve 2. binyıllarda kesintisiz bir tabakalanmaya sahiptir. Hammam IV. tabaka Ubaid ile ilişkili, Hammam V.tabaka Geç Kalkolitikle ilişkili tabakalardır. IV. tabaka Ubaid çanak çömlekleri arasında boya bezemeliler ve boyasız olanlar vardır. Boyalı örnekler az sayıdadır. Ubaid tabakası A, B, C, D olarak 4 evreye ayrılır. Boyalı çanak çömlekler en çok A'da en az D evresinde ele geçmiştir. Ubaid tabakası MÖ 4500/4400-3600 yılları arasına tarihlenmektedir.[310]

Peter Akkermans'a göre Hammam'ın Ubaid çanak çömlekleri "gerçek" Kuzey Ubaid çanak çömlekleri değil Kuzey Ubaid ile ilişkilidir. Zaten Güney Mezopotamya Ubaid maddi kültürünün kuzey bölgelerde ele geçmesi Uruk kültürü gibi bir yayılım, göç hareketi değil, kuzeyli kültürlerin Ubaid özelliklerini benimsediği bir akültürasyon, kültürel dönüşümdür. Bu dönemdeki akültürasyon için yine diğer dönemlerde ve kültürlerde olduğu gibi yerel elitlerin statülerini kabul ettirebilmek amacıyla güneyli unsurların benimsenip kullanılmış olabileceği öne sürülmüştür.

Hammam V. tabaka A ve B olarak ikiye ayrılır. Bu tabakanın Geç Kalkolitik çanak çömleği genelde ev tipi (*domestic*) alanlardan ele geçmektedir. Ancak son evresinde Warka IVA, Jebel Aruda, Tell Qannas gibi yerleşimlerde görülen, Uruk

[309] Stein, Rethinking, s.105.
[310] Peter M. M. G. Akkermans, "An Updated Chronology for the Northern Ubaid and Late Chalcolithic Periods in Syria: New Evidence from Tell Hammam Et-Turkman", **Iraq**, Sayı.50, 1988, (Updated), ss.109-113.

tapınaklarını andıran, anıtsal nişli mimarinin olduğu kamusal bir alandan ele geçen materyal de vardır. Hammam V. tabaka Amuq F bitki katkılı, saman yüzlü çanak çömlekleriyle benzer. Ancak sadece VB tabakası Amuq F ile çağdaştır. Hammam VB çanak çömleğinin benzerleri Güneydoğu Türkiye, Kuzey Suriye ve Kuzey Irak'ta Kurban Höyük, Brak, Tepe Gawra'da görülmektedir. IV. tabaka çanak çömleğinin hepsi mineral, kum ve kireç katkılıdırlar. Hammam VB tabakasında anıtsal, nişli mimari yapılar ele geçmiştir. Bu tabaka yangınla son bulmuştur.[311] Hammam Et-Turkman'da Uruk çanak çömleği ele geçmemiştir.

Hammam VB tabakasında anıtsal olarak inşa edilmiş, nişli mimarisi olan tripartit bir tapınak ortaya çıkarılmıştır. Güney kökenli hiçbir unsur yerleşime gelmemişken güney mimarisi olduğunu bildiğimiz tripartit mimarinin kullanılmış olması benimsemenin ve akültürasyonun göstergesidir (Şekil 36).[312] Kesinlikle bir güney kökenli unsur olduğunu bildiğimiz bir mimari yapının Uruk çanak çömleği ile bulunamaması, bu mimari geleneğin asimile olmuş yerli gruplarca kullanılması; bu yerleşime aniden daha gelişmiş bir topluluğun yerleşmesi ile gerçekleşmiş olmalıdır. Bunlar daha çok yönetici statüsüne sahip elitlerdir. Yerleşimlerde yönetici ideolojisini sürdüren elitlerin halk üzerindeki gücünü artıran etkenlerden biri; ticari faaliyetler için güneyle girilen ilişkiler sayesinde Mezopotamyalılardan öğrendikleri yönetim modeli ve dini üstünlüğü kullanmalarıdır. Bu sayede Mezopotamya'nın geleneklerini benimsemişlerdir. Hammam yerleşimindeki mimari geleneğinin benimsenmesi böyle bir yerel-güneyli etkileşimi ile olmuş olmalıdır.[313]

5.1.1.3. Godin Tepe Yerleşimi

Cuyler Young Jr. tarafından kazılan Godin Tepe Batı İran'daki modern Kangavar kenti yakınlarında yer alır. Geç Kalkolitik dönemde 15 hektarlık bir büyüklükte olan Godin Tepe Zagroslarda, stratejik olarak doğu-batı ticaret yoluna hakim bir alana kurulmuştur. Godin Tepe ve Tell-i Ghazir, Tal-i İblis, Tepe Sialk yerleşimleri Uruk kültürü etkisinin Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu gibi İran bölgesine de ulaştığını kanıtlayan yerleşimlerdir.

[311] Akkermans, Updated, ss.118-126.
[312] Frangipane, Doğu, s.180.
[313] Algaze ve diğerleri, Expansion, s.585.

6. ve 5.tabakaları Uruk kültürüne aittir. Godin Tepe'de ilk olarak Uruk çanak çömleği ve buluntuları orta 6.tabaka ve geç 6.tabakada karşımıza çıkar. Godin Tepe'nin pre-kontak (Uruk etkileşimi öncesi) evresi tabaka 6'nın erken evresidir. Uruk öncesi bu dönemde Godin Tepe basit bir kırsal yerleşimdir. Bu köy yerleşiminde yapılan kazılarda Hacınebi, Tell Brak gibi yerleşimlerin aksine hiçbir gelişkin örgütlenme, merkezileşmiş bir yönetim ya da bürokrasiye işaret eden yerel halka ait bulgu ele geçmemiştir. Godin Tepe'de 6.tabakanın orta ve geç evresinde Tepe Farukhabad ve Nippur çanak çömleği ile benzerlik görülür. Bu çanak çömlekler Orta Uruk dönemine aittir ve böylece Uruk yayılımının Orta Uruk döneminde başladığı iddiaları bu yerleşimde de kanıtlanmıştır. Godin yerleşiminin de güneyle etkileşimi Orta Uruk'ta başlamıştır. 5.tabakanın orta evresinde Geç Uruk çanak çömleğinin miktarı artar. Uruk sonrası olan 4.tabakada ise Transkafkasya çanak çömleği ve buluntuları ortaya çıkar.[314]

Godin 5.tabakada Geç Uruk çanak çömleğinin yanında 43 adet mühür baskılı numerik tablet, metal objeler, ağırşaklar, bitümen kalıntıları da ele geçmiştir. Bunlar Susa Akropol 17-Geç Uruk tabakalarıyla benzerdir.[315] Kuzey Mezopotamya'da diğer Uruk bürokratik araçları sıkça ele geçse de tabletlere çok fazla rastlanılmamaktadır. Godin'de ele geçen bu tabletler ezberi bozmuştur. Godin'de Uruk bürokratik araçlarının ele geçmesi burada koloni kökenli bir sınıfın yerleştiğine işaret eder.

Godin Tepe'de Geç Kalkolitik döneme ait en önemli bulgu Geç Uruk dönemine tarihlenen 5.tabakada ortaya çıkarılan "oval kale yapısıdır" (Şekil 37). Bu yapıdan alınmış C14 numuneleri bu tabakayı MÖ 3490-3050 yılları arasına tarihlendirir.[316] Nissen bu oval kalenin içerisinde inşa edilmiş yapıların yerel halka değil kolonicilere ait olduğunun şüphesiz olduğunu belirtmiştir. [317] İran-Kangavar'daki diğer 39 yerleşimin hepsinde yerel Geç Kalkolitik toplumlara ait Godin 6.tabaka çanak çömleği ele geçmiştir. Bazılarında çok az sayıda devrik ağızlı kase bulunmuş bu nedenle Godin bir güneyli nüfus barındırdığı bilinen nadir İran bölgesi yerleşimlerinden olmuştur. Godin Tepe'deki izole güney kökenli Uruk toplumuyla diğer yerel Godin 6 tabakası çağdaştır. Godin 5 evresi Uruk kökenli

[314] Badler, Godin, s.79.
[315] Stein, Rethinking, s.99.
[316] Wright ve Rupley, Radiocarbon, ss.95-96.
[317] Nissen, Networks, s.165.

yerleşim olmasına rağmen mimari teknikler yereldir. Kale içindeki yapılar tripartit değildir. Bu yapılar yerel nitelikte olsa da bu oval kalenin güney kökenli kolonici gruplar tarafından kullanıldığı kesindir. Godin 5.tabakadaki Oval Kale yapısı içerisindeki binalar Uruk nüfusu tarafından değil yerel nüfus tarafından inşa edilmiştir. Bunun kanıtları ocak tipleri ve kerpiç tuğlaların boyutlarıdır.[318]

Algaze'nin kuramında ileri karakol statüsüne aldığı Godin Tepe'deki bu kale yapısı diğer birkaç koloni Uruk yerleşiminde de görülmüştür. Hassek Höyük, Habuba Kabira ve son zamanlarda Başur Höyük'te Geç Uruk dönemi sur duvarlarına rastlanmıştır.[319] Sur duvarları genel olarak koloni kökenli nüfusun kendini yerel halktan izole ederek yerel halka üstünlük kurduğu şeklinde yorumlanmıştır. Ancak son dönem çalışmalarında hakimiyet olgusu tartışılmış ve bu sur duvarlarının hayati değeri olan ürünleri koruduğu ya da tamamen sembolik bir amacının olduğu düşüncesi öne sürülmüştür.[320]

Godin Tepe'deki oval kale yapısının içerisinde koloni kökenli nüfus ve kale dışında yerel toplumların oturuyor olması akültürasyon modeli için önemli ipuçları bulmamızı sağlamıştır. Yerel nüfus Uruk kültürünün karakteristik çanak çömlek formu olan devrik ağızlı kaseler, konikal kaseler ve Uruk tepsilerini kullanmışlardır. Bu kap formlarının yerel gruplarca benimsenmiş olması, akültürasyon için önemli bulgulardır. Bu formlar zaten Uruk geleneğine de katkılarında bitkinin olması ve kaba yapım olmalarıyla aykırıdır. Uruk geleneği mineral katkıyı, yerel gelenek bitki katkıyı kullanır. Ancak bu formların Uruk toplu üretim kaseleri olduğu da yapılan birçok kazı ve araştırma ile kesinleşmiştir. Burada hangi tarafın diğerini etkilediği sorusunun yanıtı aranabilir. Her iki nüfusta birbirinden etkilenmiş ve bazı kültürel dönüşümler yaşamış olabilirler. Bu farklı geleneğe ait çanak çömleklerin kullanılmış olmasının yanında yerel nüfus Uruklu toplumlardan bürokrasi araçları olan tablet, silindir mühür ve mühür baskıları gibi özellikleri almamıştır. Ayrıca Uruk çanak çömleğinin tüm repertuarının Godin'de olmaması konusunda ya Uruklu çömlek ustalarının ya da çanak çömlek yapımında her dönem ve her kültürde önemli rol oynadıkları düşünülen kadın nüfusun Godin'e gelmemiş olmasından kaynaklanabileceği söylenmiştir. Bunun benzer bir örneği Assur Ticaret Kolonileri

[318] Badler, Godin, s.83.
[319] Kalkan, Yeni, 2013.
[320] Oates, Power, s.411.

döneminde Kültepe'de de görülmektedir. Assur'lu tüccarlar kuzey bölgelere gelirken eşlerini (kadın nüfusu) getirmemiş olabilirler. Çünkü Kültepe'de Assur çanak çömleği ele geçmemiştir. Assur'un bu bölgeye geldiği Kültepe-Kaneş kazılarında ele geçen tabletler sayesinde bilinmektedir. Bu tabletler olmasaydı bu yerleşimde iki farklı etnik nüfusun bir arada yaşadığı bilgisine de bu nedenle muhtemelen ulaşamayacaktık.

Godin Tepe bölgeler arası etkileşim faaliyetlerini açıklamak için kullanılan yöntemlerden akültürasyon ve asimilasyonun değerlendirilmesi için önemli fırsatlar sunmaktadır. Ancak veriler zaman zaman bazı sorunsalları açıklama konusunda yetersiz kalmaktadır.

5.1.1.4. Diğer Yerleşimler (Hama, Hacınebi ve Tepe Gawra Yerleşimleri)

Arslantepe, Hammam Et-Turkman ve Godin Tepe, Uruk ve yerel Geç Kalkolitik toplumları arasında MÖ 4.binyıl boyunca gerçekleşen bölgeler arası etkileşim faaliyetlerinin dünya sistemi kuramıyla açıklanamayacak bazı veriler içermelerinden dolayı akültürasyon modeliyle açıklanmaya çalışılan yerleşimler olmuştur. Bu yerleşimlerde benimseme ve asimilasyona işaret eden tespit edilmiş bazı arkeolojik bulgular Hama, Tepe Gawra ve Hacınebi yerleşimlerinde de vardır.

Orta Suriye bölgesinde yer alan Hama'da güneyden alınmış özelliklere sahip yerel bir kültür görülür.[321] Hama yerleşiminin tabakaları net olmasa da genel olarak bu yerleşim bitki katkılı, saman yüzlü çanak çömlek kullanan bir yerel yerleşimdir. Ancak bu yerleşimde çok sayıda devrik ağızlı kase ele geçmiştir. K 8-9 tabakasında ilk olarak ortaya çıkan devrik ağızlı kaseler K 2-3 tabakasına kadar kullanılmaya devam etmiştir. Bazı araştırmacılar "d*evrik ağızlı kaseler dışında diğer hiçbir Uruk maddi kültür öğesinin Hama'da olmayışını açıklamak zordur"* demişlerdir.[322] Hatta bu yerleşimde devrik ağızlı kaselerin bulunmasına "*yerli olmayan küçük bir grubun yaşaması neden olmuş olabilir*" denilmiştir. Sadece devrik ağızlı kaselerin ele geçmesi Hama gibi yerel karaktere sahip birçok buluntunun ele geçtiği bir yerleşimde, bir Uruk nüfusunun var olduğuna işaret edemez. Yerleşimlerin karakterinin yanlış yorumlanmasının nedeni geleneksel arkeolojik yaklaşımlardan

[321] Frangipane, Components, s.156.
[322] Philip, Levant, s.215.

kopamamış olmak ve kuramsal açıklamaları dikkate almamaktan kaynaklanmaktadır. Çünkü geleneksel arkeolojinin "*çanak çömlek = insan*" önyargısı hatasına bu gibi birçok arkeolojik çalışmada araştırmacılar düşmektedir. Bu durum ancak akültürasyonla açıklanabilir. Uruk binyılı boyunca kullanılan ve ne amaçla kullanıldığı konusunda birçok öneri ileri sürülen devrik ağızlı kaseler yerel halklarca da benimsenip kullanılmıştır. Bu kaseler döneminin moda kap formları olmalıdır.

Hacınebi yerleşiminde de Hama gibi devrik ağızlı kaselerin yerliler tarafından benimsenerek kullanıldığı görülmektedir. Bu yerleşim Hama'nın aksine sadece yerli kültürü görülen bir yerleşim değildir. Hem Güney Mezopotamya kökenli koloniciler hem de Kuzey Mezopotamya'nın kendi yerel halkı bu yerleşimde çağdaş dönemlerde birlikte yaşamışlardır. Ancak yapılan ayrıntılı kazılar her iki grubun karakteristik özelliklerinin nispeten belirlenebilmesini sağlamıştır. Bu şekilde Mezopotamya'nın tüm maddi kültür unsurları içerisinde Hacınebi yerlilerinin Uruk'lu nüfustan yalnızca devrik ağızlı kaseleri benimseyip kullandıkları anlaşılmıştır.[323]

Akültürasyona işaret eden izler taşıyan bir diğer yerleşim Tepe Gawra'dır. Gawra Kuzey Irak-Güney Mezopotamya arasında önemli ticari ilişkileri MÖ 4.binyılda üstlenmiş bir yerleşimdir. Dicle Nehri kenarında bugünkü Irak'ın kuzeydoğusundadır. Gawra'da ana toprağa ulaşılamamış olsa da muhtemelen ilk tabakalar Neolitik dönemdir. Max Mallowan'ın 1930'lardaki kazılarında modern teknikler uygulanamadığı için birçok önemli nokta Gawra'da gözden kaçmış olabilir. Ancak Reneta Gut'un yaptığı çalışma yerleşimi anlamamız konusunda çok başarılıdır. Gawra kazıları en eski arkeolojik kazılardandır ve 4300-3700 yıllarına tarihlenen bir yerleşim ortaya çıkmıştır. Tabaka 8-9-10'da bütün yerleşim yatay düzlemde kazılabildiği için çok daha önemli hale gelmiştir.

Tepe Gawra yerleşimi Nineve, Tell Leilan, Kurban Höyük, Hacınebi gibi yerleşimlere benzemez. Sadece Brak'ın TW alanıyla paralel bulgulara sahiptir. Bu bulgu ise büyük bir yerleşimde çok az bir alanda ortaya çıkarılabilmiş bir dokudur. [324] Gawra tümüyle yerel gelişmiştir. Uruk ile hiçbir temasta bulunmamıştır. Burada güneyli bir etki olmaması kronolojik sorunlara yol açar ancak bilinen şudur ki; Kuzey Mezopotamyalı yerel Geç Kalkolitik toplumları kendi içlerinde değişim gösterebilirler, Gawra yerleşimi de bunun kanıtıdır.

[323] Stein, Social, s.19.
[324] Rothman, Foothills, ss.49-51.

Hammam Et-Turkman'da olduğu gibi Gawra'da da bir tapınak vardır. Bu yapı tripartit planlıdır. 11A tabakasında bir tane olan tripartit yapı, tabaka 11'de yine bir başka tripartit olarak daha görkemli inşa edilmiştir (Şekil 38). Gawra'da muhtemelen bu dönemde kentleşme başlamıştır. Seçkin sınıf tam oluşmasa da yavaş yavaş kendini gösterir.

Mezopotamya kültürüyle doğrudan hiçbir etkileşimde bulunmadığını bildiğimiz yerleşimde Güney Mezopotamya kökenli bir mimari geleneğin benimsenip kullanıldığını görmekteyiz. Yerel elitler statülerini oluşturmak ya da var olan statülerini artırmak veya pekiştirmek adına güneyli toplumlarda gördükleri ve başarılı buldukları bir mimari geleneği benimsemiş olabilirler. Böylece yerel toplum üzerinde bir akültürasyon gerçekleşmiştir.[325] Uruk yayılımının çok uzun yıllara yayılmış olmasından dolayı Frangipane kuzeyin Geç Uruk döneminde stilistik olarak Uruklaştığını (*Urukized*) iddia eder. Bu yüzden güneyli özellikler kuzeyde aranırken hakimiyet yerine benimsemenin daha çok görülebilmesi gereklidir.

5.2. MELEZLEŞME / HİBRİDİZASYON (MELEZ KÜLTÜRLERİN OLUŞUMU)

Arkeolojide iki farklı kültürün herhangi bir bölgeler arası etkileşimle karşılaşması farklı kuramlarla açıklanmaya çalışılmıştır. Araştırmacılar dünya sistemi kuramı, akültürasyon veya bunlara alternatif farklı yeni kuramlarla yerleşimlerde tespit edilen etno-kültürel olguları açıklamaya çalışırlar. Melezleşme (hibridizasyon) modeli ise çok fazla dile getirilmese de Uruk yayılımı çalışmalarında akültürasyon gibi olguları açıklamada kullanılan başka bir yöntemdir. Birbirine yabancı iki farklı kültürün, girdikleri karşılıklı etkileşim süresince asimile oldukları ve birbirlerinden bazı kültürel özellikleri devşirerek kullandıklarını yukarıdaki konu başlıklarında yerleşimlerle örnekleyerek açıklamıştık.

Dilimizde "*melez*" terimi genelde insan, hayvan ve bitki türlerinin karışımı sonucunda ortaya çıkan yeni bir türü anlatmak anlamında kullanılsa da bazı durumlarda dil, kültür gibi sosyal olguların da melez olabileceği belirtilmiştir.[326] Bu

[325] Frangipane, Doğuşu, ss.180, 249.
[326] Pars Tuğlacı, **Okyanus Ansiklopedik Sözlük**, Pars Yayınları, IV. Cilt, İstanbul, 1972, s.1891.

çalışmada melez sözcüğüyle anlatılmak istenen "*iki farklı kültürün etkileşimi sonrasında ortaya yeni bir üçüncü kültürün çıkması*"dır.

Özellikle son yapılan çalışmalar dünya sisteminin evrensel bir uygulanabilirliğinin olmadığı yönündedir. Bunun yerine alternatif bakış açıları ve yeni kuramlar oluşturulmaya çalışılmaktadır. Homi Bhabha'nın oluşturduğu melezleşme modeli, akültürasyon ve dünya sistemine karşı alternatif olarak ortaya çıkan yeni bir bölgeler arası etkileşim çalışma yöntemidir.[327] Melezleşme Uruk kültürü yayılım kuramları konusunda sadece Barbara Helwing tarafından, araştırmacının üzerinde çalıştığı Hassek Höyük verileri ışığında kullanılmıştır. Diğer araştırmacıların bu konu hakkında olumlu bir görüş belirtmediği gibi eleştirmedikleri de görülmektedir.

Helwing dünya sistemi kuramına karşı çıkan bir Geç Kalkolitik dönem uzmanıdır ve iddia edildiği gibi Uruklu toplumların istilacı, hakim taraf olmadıklarını, hammadde ihtiyacını karşılamak için kuzey bölgelere gelmiş barışçıl bir yapıda olduklarını belirtir. Helwing kültürlerin etkileşime girdikleri andan itibaren devamlı olarak bir asimilasyonun başladığını ve melezleştiklerini söyler.[328]

Helwing Hassek Höyük çanak çömlekleri üzerinde çalışmış ve bu melez kültürlerin oluşumunda Mezopotamya Geç Kalkolitik dönem toplumları için önemli bir çalışma oluşturmuştur.

5.2.1. Hybridizasyon İzleri Taşıyan Geç Kalkolitik Yerleşimler

5.2.1.1. Hassek Höyük Yerleşimi

Güneydoğu Anadolu'da, Fırat Nehri'nin sol yakasında, Gerger Kalesi'nin yakınında bulunan Hassek Höyük Karababa Baraj alanında yer alması nedeniyle Aşağı Fırat Projesi kapsamında 1978-1986 yılları arasında Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından kazılmıştır.[329] MÖ 4.binyıl sonu MÖ 3.binyılın başına tarihlenen

[327] Stein, Encounters, s.30.
[328] Barbara Helwing, "Cultural Interaction at Hassek Höyük, Turkey. New Evidence from Pottery Analysis", **Paleorient**, Sayı.25/1, 1999, (Analysis), s.94.
[329] Manfred Robert Behm-Blancke, "Hassek Höyük Kazıları, 1978-1979", **Aşağı Fırat Projesi, 1978-1979 Çalışmaları**, ODTÜ Aşağı Fırat Projesi Yayınları, Seri.I, Sayı.3, TTK Basımevi, Ankara, 1987, s.117.

5 kültür tabakası saptanmıştır. Bu 5 tabakadan en erken olanı üç evreye bölünmüştür ve Geç Kalkolitiktir. Bu evrelerden en erkeni 5c'dir. Kötü korunarak günümüze gelmiş bu evre, höyüğün ilk yerleşimcileri olan Uruk kültürüne aittir. 5 a-b daha geç olup YGK'dir. 5 a-b'de surla çevrili bir akropol vardır. Bu evrenin bazı konutları tripartitdir ve Habuba Kabira-güneyle benzer. Ancak genel olarak tripartit mimari çok zayıftır. Sadece güneyde bir yapıyı yerleşimin kazıcısı Behm-Blancke tripartit bir tapınak olarak yorumlamıştır (Şekil 39). Güney Mezopotamya kökenli bir nüfusun yerleşimdeki kanıtları çok sayıdaki devrik ağızlı kaseler, saklı astar bezemeli kaplar, dört tutamaklı çömlek (*four-lugged*) gibi gerçek Uruk çanak çömlek repertuarından bilinmektedir (Şekil 21). Bütün bunlar Hassek'in uzak mesafeli Uruk ticari ağında merkeze en uzak ileri karakol olduğunu kanıtlar.[330] Ancak Hassek Höyük'ü kazan arkeoloji ekibinin yaptıkları kazı çalışmalarında güneyli toplumların yaşadığı düşünülen alanlara odaklandıkları söylenerek eleştirilmiştir.

Algaze bu yerleşim için bilinen en iyi istasyon örneğidir demektedir.[331] Hassek Höyük yaklaşık 1 hektardır ve Samsat merkez yerleşmesinin 50 km kuzeyindedir. Hassek Höyük'te de sur duvarları ortaya çıkarılmıştır. Ancak bu duvarlar Sheik Hassan ve Habuba Kabira'dan bilinen dörtgen planlı surlara benzemez. Güney Mezopotamya kökenli avlulu evler doğrudan ana toprağın üzerine inşa edilmiştir.

Helwing'in melez kültür modeli Hassek Höyük çanak çömlekleri üzerine kurulmuştur. Helwing öncelikle bu yerleşimdeki yerel gelenekteki ve Güney Mezopotamya geleneğindeki çanak çömlekleri ayırmıştır. Güney kökenli Uruk geleneği mineral katkılıdır, yerel gelenek ise; bitki katkılıdır. Daha öncede belirtildiği gibi oran olarak bitki katkılı çanak çömlek mineral katkılı olanlara göre fazladır. Bu yapılan ayrım geleneksel arkeolojik bir yaklaşım olarak bu tür bir yerleşimde yapılan en rutin çalışmalardan biridir. Ancak sonrasında diğer araştırmacıların üzerinde fazla durmadığı, bitki katkılı ama form olarak güney kökenli olan kapların tespit edilmesi ya da tam aksine formun yerel kökenli olup katkısının güney kökenli mineral katkı olduğu kapların tespit edilmesi, yani melezleşmiş çanak çömleğin (hibrid kapların) tespit edilmesi büyük ölçüde farklı bir bakış açısıdır (Şekil 40).

[330] Helwing, Analysis, s.94.
[331] Algaze ve diğerleri, Expansion, s.579.

Örneğin akıtacaklı çömlek (droop spouted) formu karakteristik bir güney Uruk geleneğidir. Ancak Hassek Höyük'te bu formun bitki katkılı olarak üretildiği görülmüştür. Oysa bu güney gelenekli formun mineral katkıya sahip olması beklenir.

Aksine keskin bir omurgaya sahip pişirme kapları (Casserole) yerel geleneğe aittir ve bu nedenle hamur katkısı olarak bitki katkı kullanılmış olması beklenir. Ancak Hassek Höyük'te mineral katkılı ve oldukça kaliteli fırınlanmış güney Uruk geleneğine benzer omurgalı kaseler ve pişirme kapları üretildiği görülmektedir. Bu durum Helwing'in iddia ettiği melez kültür oluşumu olgusuna iyi bir örnek olduğu gibi aynı zamanda akültürasyona uğrayan kültürler arasında bir eşitsizlik olması gerektiği önyargısını da yıkar. Zira iddia edildiği gibi "*Uruk bu etkileşimde hakim taraf olsaydı neden akültürasyona uğrasın ve neden yerel gelenekten etkilensin?*" sorusu akla gelmektedir. Akültürasyon modelinin iddia ettiği çekirdek hakimdir önyargısının burada bir kez daha hatalı olduğu anlaşılmaktadır. Her iki kültürde eşit şartlarda etkileşime girmiş ve koşullara bağlı olarak asimilasyon geçirmiş ve melez yeni bir kültürü meydana getirmişlerdir.

ALTINCI BÖLÜM
MESAFE-EŞİTLİK VE TİCARET-DİASPORA (YENİ KURAM)

Uruk dünya sistemi kuramının yayınlanmasından itibaren birçok araştırmacı kuramı eleştirmiş ve kuramın iddialarının yanlış olduğunu düşündükleri yerlerin altını çizmişlerdir. Bu eleştirilerden bazıları Gilbert J. Stein'a aittir. Stein "*dünya sistemi kuramının her çok devletli yapının sistemini açıklayabileceğini varsaymamalıyız*" demektedir. [332] Stein'ı diğer dünya sistemine muhalif araştırmacılardan ayıran ise; Uruk dünya sistemini eleştirirken yerine yeni bir kuram önerebilmesi olmuştur. Stein sadece Uruk kültürüne uyarlanan Algaze'nin kuramını ele almakla yetinmemiş, kökeninde yatan Wallerstein'ın dünya sistemleri kuramını da çok iyi incelemiştir. Bununla birlikte Uruk dünya sistemi kuramında eleştirdiği iddiaları, yürüttüğü arazi çalışmalarında bulduğu arkeolojik kanıtlarla destekleyebilmiştir.

[332] Stein, Rethinking, s.43.

Stein'ın yeni kuramı hem dünya sistemleri gibi köklü bir araştırma geçmişine sahip hem de Uruk kültürü araştırmalarının tamamına hakim bir çalışma olmuştur. Bu yeni kuramda da Stein sadece arkeolojik veriler ve arkeolog, antropolog kökenli araştırmacıların çalışmalarını değil, Algaze'nin kuramında olduğu gibi uzun yıllardır içinde yaşadığımız dünyanın siyasi, politik ve ekonomik durumlarını inceleyen çalışmaları da kendine referans almıştır. Bu yeni kuram mesafe-eşitlik ve ticaret-diasporadır.

6.1. MESAFE-EŞİTLİK VE TİCARET-DİASPORA

Gilbert Stein'a göre dünya sistemi bölgelerarası etkileşimi açıklamada yetersizdir. Bu nedenle alternatif açıklamalar gereklidir. Alternatif açıklamalar için iki başlıca ayrı yapı öne sürer. Bunlardan ilki mesafe-eşitlik modelidir. Bu yapı "mesafe arttıkça çekirdeğin hakimiyeti azalır" varsayımına dayanır. Stein'ın bu iddiasına örnek; Uruk'un merkez yerleşim bölgesinden, Hacınebi gibi uzakta olan kuzeydeki yerleşimlerin, merkezle aralarındaki mesafe çok fazla olduğu için Uruk'lu halkın buradaki yerel insanları kontrol etmekte yetersiz kalacağıdır. Diğeri ise; ticaret-diaspora modelidir. Bu model Abner Cohen tarafından Nijerya'daki Yoruba periferisinin yerel toplumlarıyla, bu bölgeye gelen Hausa tüccarlarının kurduğu koloni yerleşimleri arasındaki ilişkiyi anlamak adına geliştirilmiştir. Ticaret-diaspora sisteminde tüccar gruplar yeni bir bölgeye gelir ve burada bir pazar veya başlıca ticaret yolları üzerinde bir mal aktarım merkezi oluştururlar. Dışarıdan gelen grup ile yerel halk arasında ticaret ile bir ortak kimlik paylaşımı başlar. Zamanla diaspora halkı ideoloji ve geleneklerinden uzaklaşır ve en sonunda yerli halkla bir bütün olabilir. Zaten ancak bunu başaran diaspora grupları varlığını sürdürebilecektir. Bu iki yapıdan oluşan yeni kuramda iddia edilen şunlardır. Ticaret-diaspora asıl amaçları ticaret olan ancak sömürgeci olmayan, barışçıl ticaret şartlarına sahip kolonicilerin Mezopotamya'nın kalbinden 1000 km kuzeyde bulunan topraklara gelip, önceden var olan gelişkin yerel kültürlerin topraklarına yerleşmesidir. Eşitlik-mesafe ise Mezopotamya'nın bu kadar uzak mesafede asla politik ve askeri gücünü devam ettiremeyeceğini ve eşit olmak zorunda kalacağını ileri süren bir yapıdır.[333] Stein

[333] Stein, Rethinking, ss.47, 168.

mesafe olgusunda Uruk kültürünün Kuzey Mezopotamya'yı sömürgeci olarak kolonize etmesinin Uruk/Warka'nın Anadolu'nun bakır ve kereste kaynaklarına uzaklığının 1300 km kadar uzak olmasından dolayı mümkün olamayacağına değinir. Bu olgulardan yola çıkan Stein ayrıca Çin-Hawaii ve İspanyol-Potosi bakır ticareti gibi etnografik örneklerden faydalanmış, dünya sistemi kuramının kendi içinde hataları olduğuna da bu şekilde yardımcı disiplinlerin çalışmalarıyla ulaşmıştır.

Bölgeler arası etkileşim çalışmalarında yeni bakış açılarının oluşması, mesafe-eşitlik ve ticaret-diaspora kuramının Uruk Mezopotamya'sının kuzeyli yerel kültürlerle olan etkileşimlerini anlamak adına dünya sistemine alternatif olarak ele alınmasında Stein'ı cesaretlendirmiştir. Yeni çalışmalar süreçsel ve post-süreçsel yaklaşımları birleştirir. Bu yeni yaklaşımlar akültürasyon ve dünya sistemi gibi tek yönlü düşünmeye zorlayan kuramları reddeder. Akültürasyon ve dünya sistemi çekirdeğin periferiye güç olarak üstün olduğunu önerse de yeni paradigma bu eşitsizliğin mesafe, ulaşım, askeri organizasyon ve lojistik, nüfusun boyutu ve oluşumu, felaketler (hastalık, salgın, vs.) ve her bir yönetimin sosyal gelişkinlik derecesine göre değişebildiğini göstermektedir. Bugünün birikimi ile oluşmuş post-kolonyal kuram verileri daha güncel ve daha yaygın kabul gören modeller olmaya başlamıştır. Ayrıca bu yeni kuram yalnızca Uruk kültürü çalışmalarında kullanılmamıştır. Ticaret-diaspora modeline Michael Spence klasik dönem Mezoamerika kültürlerini çalışırken de başvurmuştur.[334]

Geoff Emberling eleştirel bir yaklaşımla Stein'ın Uruk araştırmalarında kullandığı bu yeni kuramın da dünya sistemi gibi benzer ilişkileri temel aldığını, farklılığın ise sadece bu ilişkilerin dünya sisteminde daha sabit anlatılmasına karşın Stein'ın özellikle mesafe olgusu gibi şartlarla bu modeli çeşitlendirmesinde yattığını söyler. Ancak Emberling'in şu ifadesi bu yeni kuramın değerini kanıtlar niteliktedir. "*Stein, Algaze'nin dünya sistemi modelinin Uruk Mezopotamya'sını açıklamada ne kadar yetersiz kaldığını etnografik ve tarihsel örneklerle kanıtlamıştır*".[335]

[334] Stein, Encounters, ss.8-9, 20.
[335] Geoff Emberling, "Rethinking World-System: Diasporas, Colonies and Interaction in Uruk Mesopotamia (Book Review)", **Journal of Antropological Research**, Sayı.56, 2000, ss.595-596.

6.2. MESAFE-EŞİTLİK VE TİCARET-DİASPORA KURAMININ ANALİZİ - HACINEBİ TEPE KAZILARI

Uruk kültürü yayılımı üzerine uzun yıllardır sürdürülen antropolojik ve arkeolojik araştırmalarda dünya sistemi kuramı, akültürasyon modeli, melezleşme kuramı gibi çalışmaların ardından mesafe-eşitlik ve ticaret-diaspora kuramı Kuzey ve Güney Mezopotamya ilişkilerinin daha önce iddia edildiği gibi istilacı ve çatışmaya dayalı olmadığını göstermiştir. Uruk Kültürü yaklaşık bir asırdan fazla süredir araştırılmakta olup 1960'lı yıllarda başlayan kuramsal arkeolojinin gelişmesiyle son 20-25 yılda oldukça önemli gelişmeler kaydedilmiştir.

Uruk kültürünün kuzey bölgelere yayılması ve bu bölgelerle MÖ 4.binyılın ikinci yarısında başlattığı bölgeler arası etkileşim konusunda öne sürülen kuramsal çatılar ile mesafe-eşitlik ve ticaret-diaspora kuramının farkı; bu yeni paradigmanın arkeolojik kanıtlarını sağlayan yerleşim merkezinin araştırılmasın da tüm bu bilgi birikiminin eleştirel yaklaşımlarla ele alınmış olarak başlanması ve Arslantepe gibi diğer Geç Kalkolitik yerleşimlerde olduğu üzere zaten kazılmış olan bir merkezin verilerini yeniden değerlendirmek yerine kuramın çıkış merkezi olan yerleşimin doğrudan bir test alanı olarak kazılmasıdır.

Dünya sistemi kuramını öne süren Algaze'nin kuramında daha önce de değinildiği gibi birçok veri kazılardan değil yüzey araştırmalarıyla elde edilmiştir ve Algaze'nin Uruk dünya sistemi kuramını doğrudan test edebildiği bir arazi çalışması olmamıştır.

Akültürasyon / Benimseme modelinin iddia edildiği Arslantepe 1950'lerden beri kazıları devam eden ve ülkemiz arkeolojisinin ilklerinden olan bir yerleşimdir. Delaporte tarafından kazılmaya başlanan yerleşim daha sonra Alba Palmieri ve sonrasında Marcella Frangipane başkanlığında kazılmaya devam etmiştir. 50 yıldan daha fazla süredir kazılan yerleşimde Geç Kalkolitik olgular çok iyi tanımlanmış olmasına rağmen eski yayınlarda kuramsal bazı sorunlar olduğu görülmektedir. Frangipane ile Arslantepe çalışmaları Uruk olgusuna odaklanmış olsa da bir dönem daha evresel bir sistemin varlığı ve bu yerleşiminde bu sistem içerisinde yer aldığı şeklinde dünya sistemine göndermelerde bulunulmuştur.[336]

[336] Stein, Rethinking, s.82.

Melezleşme olgusunun işlendiği Hassek Höyük'te birçok veri, kazıldığı dönemin genel bilgi düzeyiyle ve çalışan ekiplerin arkeoloji yaklaşımlarının daha geleneksel yöntemler olmasıyla bağlantılı olarak gözden kaçırılmıştır. Hassek kazılırken genel bir tarih anlayışıyla hakim olan ve göz önünde bulunan Uruk kültürüyle ilgili tabakalar daha ön plana çıkarılmış, yerel tabakalarla ilişkiler göz ardı edilmiştir.

Mesafe-eşitlik ve ticaret-diaspora kuramını diğer çalışmalara göre daha değerli kılan ise Hacınebi kazılarının hem antropoloji kökenli, kuramsal arkeolojiye hakim bir ekip tarafından yürütülmesi hem de var olan bilginin çok iyi değerlendirilip yerleşimin kazı stratejisinin buna göre belirlenmiş olmasıdır.

6.2.1. Hacınebi Yerleşimi

Hacınebi Algaze'nin yapmış olduğu Dicle-Fırat yüzey araştırmaları sırasında tespit edilmiş bir höyüktür. Urfa-Birecik'in 3.5 km kuzeyinde bulunur. Fırat'ın doğu kıyısında kurulmuş olup, doğu-batı ticari rotasının önemli bir noktasında yer alır. Hacınebi 1992-1997 yılları arasında 6 sezon kazılmıştır.[337] Hacınebi'de toplam 18 açmada, 1400 metrekare alan kazılmış ve üç alanda ana toprağa ulaşılabilmiştir (Şekil 41).[338] Hacınebi Kazıları MÖ 4.binyılda Uruk yayılımının Anadolu'nun sosyal, ekonomik ve politik organizasyonuna etkilerini araştırmaktadır. Bu yerleşim başlıca iki Geç Kalkolitik tabakaya sahiptir. Bu tabakalardan ilki Uruk etkileşimi öncesine ait (pre-kontak) A evresi, diğeri de Uruk etkileşim dönemi olan ve çok sayıda Uruk çanak çömleği, yönetici sınıfa ait prestij objeleri ve diğer Mezopotamya kökenli maddi kültür kalıntısını bir arada barındıran B evresidir. Bu yüzden bu yerleşim Mezopotamyalı ve yerli halk arasındaki ilişkilerin araştırılması konusunda büyük fırsat sunar. Pek çok veri etkileşimin Geç Uruk'ta Suriye'de kurulan Habuba Kabira-güney ve Jebel Aruda yerleşimlerinin kurulmasından daha da önce Orta Uruk döneminde başladığını göstermiştir. Hacınebi Yerel Geç Kalkolitik yerleşiminin kuzeydoğu köşesinde farklı tür yeme-içme alışkanlığına sahip ve Uruk çanak

[337] Stein, Social, s.16.
[338] Gil Stein, "The Uruk Expansion in Anatolia: A Mesopotamian Colony and its Indigenous Host Community at Hacınebi, Turkey", **Artefacts of Complexity Tracking the Uruk in the Near East**, Biritish School of Archaeology in Iraq, 2002, (Host), s.149.

çömleği kullanan küçük bir grubun yaşadığının tespit edilmesi bu yerleşimde iki farklı toplumun aynı anda yaşadığını kanıtlamıştır. Ayrıca bu iki grup arasında Uruk hakimiyeti olmadığı gibi, bir savaş ya da mücadele olduğunu gösteren hiçbir veri de yoktur. Bunun aksine barışçıl yaşadıklarını gösteren hem Anadolu hem de Mezopotamya mühürleri ele geçmiştir. Bu yerleşimin verileri göz önüne alındığında MÖ 4.binyıl prehistorik Mezopotamya ticari sistemi, diğer araştırmacıların iddiasında bulunduğu Asya, Afrika ve Amerika kıtasındaki 16-20.yy.lar arası Avrupalı sömürgecilerin faaliyetlerinden oldukça farklıdır.[339]

Uruk kökenlilerin oturduğu yerleşimler kolay ayırt edilebilir. Çünkü bu yerleşimlerde Uruk kültürüne ait tüm çanak çömlek formlarına, yönetici sınıfa ait objelere ve mimariye rastlanır. Kolonilerde ise yine tüm kap repertuarına rastlanırken zayıf da olsa yerel malzemeler de bulunur. Yerel yerleşimlerde ise tamamen yerli gelenekte çanak çömleğe rastlanırken, bunun yanında az sayıda Uruk malzemesi de ortaya çıkarılmıştır ve bunlar genelde benimsemeye işaret eden devrik ağızlı kaselerdir. Uruk kökenli yerleşim merkezlerinin tüm Uruk maddi kültür kalıntıları olan, bütün çanak çömlek repertuarı, tripartit mimarisi, duvar çivili mozaik dekorasyonu ve nişlerle anıtsal görünüm verilmiş tapınakları vardır. Uruk kökenli merkezlerin en önemli ayırt edilebilen özellikleri silindir mühür, bulla, token, tablet gibi yönetici sınıfa ait ve artı ürün dolaşımının kesin kanıtları olan maddi kültür kalıntıları taşımalarıdır. Böylece Hacınebi yerleşiminde ele geçen maddi kültür kalıntılarından hem yerel Geç Kalkolitik toplumların hem de Mezopotamyalı toplumların yaşadığını kesin olarak anlayabilmekteyiz.[340]

Hacınebi A evresi iki tür çanak çömlek geleneği barındırır. Bu yerel gelenek hamurundaki bitkisel katkıyla karakterize edilir ancak yerel çanak çömleklerde görülen katkı sadece bitkisel değildir, bitki katkılılar daha yoğundur. Yerel çanak çömlekler; kahverengiden pembe tonlarına kadar çeşitli hamur renklerine sahip, açkılı ve el yapımı kaba formlar ve çark yapımı, iyi pişirilmiş, mineral katkılı olanlar şeklinde iki gruptur. Hacınebi'nin bu iki çanak çömlek grubu ile bilinen A evresi olan Geç Kalkolitik yerel tabakası Kurban VIB ve Leilan V gibi yerleşimlerle

[339] Stein ve diğerleri, Colonies, s.205.
[340] Stein ve diğerleri, Colonies, s.207.

benzerlik gösterir[341]. Hacınebi'nin yerel Geç Kalkolitik tabakaları olan A ve B evreleri Suriye kronolojisine göre YGK 2 ve YGK 3'tür (Şekil 42).[342]

Hacınebi'de ele geçen mühürler başlıca iki grupta toplanmıştır. Bunlardan ilk grubu YGK döneme ait baskı mühürler oluşturur (Şekil 43). Bunlar Arslantepe ve Geç Ubaid tabakaları bulunan Değirmentepe'den bilinen yerel Güneydoğu Anadolu mühürleridir. Hacınebi'de yüzden fazla yerel stilde baskı mühür bulunmuştur. Bu mühürler, MÖ 4.binyılın ortalarında Tell Brak, Tepe Gawra, Samsat ve Arslantepe'den bilinen yerel Geç Kalkolitik mühürcülük geleneğinin daha geniş alanlara yayıldığını kanıtlar. Silindir mühür güney kökenlilere, baskı mühür yerel toplumlara ait bir bürokrasi aracıdır.[343]

Hacınebi'de ele geçen göz idolleri YGK 3 dönemine aittir ve Tell Brak, Tepe Gawra, Hamoukar gibi yerleşimlerde ele geçen örneklere benzerler. Ayrıca kireçtaşından bir "*hut symbol*" bulunmuştur. Taş ve kilden yapılan bu figürin yerel Geç Kalkolitik Arslantepe VII, Gawra VIII-XII, Grai Resh II-IV ve Hassek Höyük gibi yerleşimlerden bilinmektedir. Bu buluntular bu dönemde bölgeler arasında ortak dini değerlerin olduğuna işaret eder (Şekil 13.a.).[344] Ayrıca Hacınebi göz idollerinin pre-kontak tabakalardan ele geçmesi daha önce bir Uruk karakteristik buluntusu olduğu düşünülen göz idollerinin yerel halklara ait olduğu bilgisini doğrulamıştır.[345]

Hacınebi yerel Geç Kalkolitik dönem A evresinde ele geçen önemli bir buluntu grubu da evlerin tabanına gömülen çocuk mezarlarıdır. Bunlardan bazılarında ölü hediyelerinin olması diğerlerinden sosyal statü olarak bir üstünlüklerinin olduğunun kanıtıdır. Bu urnelerin hepsinde iskelet ele geçmiştir ve bunların hepsi bebek iskeletidir. Bu urnelerin MÖ 5.binyıl Ubaid geleneğinin bir devamı olduğu düşünülmektedir ve Tepe Gawra, Tell Abada gibi yerleşimlerde benzerleri ele geçmiştir.[346]

[341] Pearce, Sequence, s.116.
[342] Stein, Indigenous, s.270.
[343] Stein ve diğerleri, Colonies, ss.214-215.
[344] Stein, Upper, s.140.
[345] Philip, Levant, s.215.
[346] Stein, Host, s.150.

Yerel Geç Kalkolitik dönemde Hacınebi'nin gelişkin bir yerleşim olduğunu gösteren veriler;

-Anıtsal nitelikte işlik yapıları ortaya çıkarılmıştır.

-Geç Kalkolitik A evresinde çocuk ya da bebeklerin konulduğu küp mezarlar ele geçmiştir. Bu küp mezardaki iskeletlerden birinin üzerinde bakır yüzük, gümüş küpe bulunmuştur. Bakır ve gümüş uzun mesafeli ticarete kanıttır.

-Mühür kullanılmıştır.

-Bölgesel ticaret yapılmıştır.[347]

Hacınebi, Zeytinli Bahçe ve Kurban Höyük gibi yerleşimlerden ele geçen veriler bu yerleşimlerin bu dönemde aynı kültür kuşağında olduğunu kanıtlar. Hayaz, Karatut, Samsat Höyük de bu yerleşimlere benzer veriler taşır. Bu veriler sadece pişirim kapları ve çekiç başlı kaselerin ele geçmesi değil, aynı zamanda bütün çanak çömlek geleneğinin benzerlik göstermesidir. Bu höyüklerde maalesef mimari bulgu zayıftır ancak Hacınebi'nin A evresinde ortaya çıkarılan anıtsal binalar, sur duvarı, platform ve elit konutları gibi mimari bulgularla, prestij objeleri, bakır üretim faaliyetleri gibi işleri yürüten işlikler, Hacınebi'nin o dönemde diğer yerleşimlere göre politik ve ekonomik gücü elinde tutan bir role sahip olduğunu gösterir.[348]

Yapılan radyo karbon tarihleme çalışmaları Hacınebi A evresinin Kuzey Mezopotamya'nın en erken yerel Geç Kalkolitik yerleşimlerinden biri olduğunu göstermiştir. Bu evre Amuq F ile ilişkilidir.

Yerleşimin B1 evresinde ise Amuq D ile ilişkili çanak çömleklerle birlikte bitki katkılı olanlar de vardır ancak Uruk çanak çömleği veya mühürleri bu tabakada hala görülmemektedir. Bu güneyli gelenek bir sonraki Geç Kalkolitik evre olan B2'de ortaya çıkmaya başlar ve MÖ 3640-3480 yılları arasına tarihlenir.[349]

A evresinde görülen yerel Geç Kalkolitik çanak çömlek geleneğinin yanında B2 evresinde Mezopotamya stilinde çanak çömlek geleneği de ortaya çıkar (Şekil 44). Yani yerel malzeme bir anda dönüşüp yok olmaz, güney malzemesi yerelin yanında aynı anda kullanılmaktadır.[350] B2 evresi 1300 metrekareden fazla bir alanda kazılmıştır. Hacınebi Güney Mezopotamya çanak çömleği kum katkılı, ancak bazen

[347] Stein, Rethinking, ss.122-128.
[348] Balossi Restelli, Production, s.33.
[349] Wright ve Rupley, Radiocarbon, ss.88-90, 105-107.
[350] Stein ve diğerleri, Colonies, s.214.

bitki ve taşçık katkılı da olan bir nitelik taşır. Mezopotamya stilindeki bu çanak çömlekler Leilan IV, Tell Brak, Karatut Mevkii, Kurban Höyük VIA ile benzerlik taşır.[351] Hacınebi'de Uruk çanak çömleklerinin bütün formları ele geçtiği gibi bütün bezeme teknikleri de B2 evresinde görülmektedir ve genel olarak Orta ve Geç Uruk dönemine ait olup, bazı formlar hem orta hem de geç dönemde de varlığını sürdürmüştür. B2 evresi genel olarak Orta Uruk dönemidir ve burada ortaya çıkarılan maddi kültür öğeleri Abu Salabikh yerleşimi ile benzerdir. Hacınebi Geç Uruk çanak çömlekleri ise; sadece bir çukurda ele geçmiş ve hiçbir mimari evresi yoktur. Bu Uruk çanak çömlekleri benzer özellikler gösterse de Güney Mezopotamya'dan ihraç edilmemişlerdir. Nötron aktivasyon analizleri bunların güney özelliklerine uygun bir biçimde Hacınebi'de üretildiklerini kanıtlar.[352]

Hacınebi'de çok sayıda petrol kökenli bir ticaret ürünü olan bitümen kalıntısı ele geçmiştir. Bitümen Güney Mezopotamya'da ve Güneybatı İran-Kuzistan bölgesinde kaynaklarına yaygın olarak rastlanan bir üründür. Bu ürünler ya doğrudan Mezopotamya'dan Anadolu'ya bir ticari ürün olarak tek başına gönderilmekteydi ya da gönderilen diğer ürünlerin içerisine konularak bu bölgeye gelmekteydi. Habuba Kabira-güney de bulunan bitümen ve Hacınebi örnekleri karşılaştırıldığında iki yerleşimin numunelerinin petrolojik kimyasal analizleri bunların güneyden, olasılıkla Mezopotamya'da Hit bölgesinden getirildiğini göstermektedir.

Hacınebi Uruk tabakalarının en önemli güneyli maddi kültür öğesi bulgusu, üzerine iki ayrı silindir mühür basılmış ve içine tokenlar konulmuş bir *bulladır*. Bu bulla yerleşimin kuzey alanında, operasyon 6 olarak adlandırılan açmada bulunmuştur (Şekil 45). Bullalar genellikle Warka gibi Uruk yerleşiminde ya da kuzeyde Habuba Kabira-güney gibi yerleşimlerde görülmektedir ancak Anadolu'da ilk kez Hacınebi'de bu bullalardan birine rastlanmıştır. Bu buluntu Güney Mezopotamya ile Anadolu'nun doğrudan bir ilişki içerisinde olduğunun somut kanıtıdır. Hacınebi'de ele geçen bu bullanın kimyasal analizleri Güneybatı İran'da yer alan Susa'yı işaret etmektedir. [353] *Cretulae* Uruk öncesinde de var olan ve kapların ağzına kapatılan kile basılan mühür cinsidir. Bulla ise Geç Uruk'ta ortaya çıkmış yeni bir bürokrasi aletidir. Bunlar kilden üretilmiş, içi boş küre şeklindedirler.

[351] Pearce, Sequence, s.118.
[352] Stein, Social, s.16.
[353] Rothman, Complex, s.84.

Ticari ürünün güvenliği için bu kil topun içine token (jeton) konulurdu. Bunlar malın cinsini, kalitesini, miktarını gösteriyor olmalıdır. Yani bulla ve token aynı anda geliştirilmiş, ortaya çıkmış bir formel sistemdir. Yakındoğu araştırmaları göstermiştir ki bu tokenların çeşitliliği ve karmaşıklığı incelendiğinde ilk piktografik tabletlerle çok yakından benzerlikler taşırlar. Bunların gelişiminde sıkı bir ilişki içinde oldukları düşünülür. [354] Bulla gibi ele geçen bir başka önemli Uruk buluntusu ise güney stilinde mühürlenmiş bir tablettir.

A evresinde görülen baskı mühürlere B2 evresinde rastlanmamıştır. Bu evrede Mezopotamya ile ilişkili olan, Warka ve Susa'dan bilinen silindir mühürler ortaya çıkar (Şekil 46). Çanak çömlek, silindir mühür, bulla gibi güney kökenli materyallerin bir diğeri duvar çivileridir. Bunlar konutların kerpiçten inşa edilen duvarlarına belirli bir düzende dizilerek mimari dekorasyon öğesi olarak kullanılmaktaydı. Güney Mezopotamya'da, özellikle Warka kentinde çok güzel örneklerini gördüğümüz duvar çivisi dekorasyonu mozaiklerin atası sayılmaktadır. Hacınebi duvar çivileri Karababa Havzası'ndaki Samsat, Hassek ve Şadi Tepe ile benzerdir. Ayrıca konikal başlı bakır bir iğne, oldukça yanmış iki adet kil orak, taş ağırlık gibi aletler Güney Mezopotamya yerleşimlerinden bilinen ve benzerine hiçbir yerel Geç Kalkolitik yerleşimde rastlanmayan Hacınebi güney Uruk maddi kültür öğeleridir. [355]

Hacınebi'de Uruklu grupların etnik olarak ayrı bir toplum olarak var olduğuna dair birçok kanıt vardır;

-Uruk çanak çömlek geleneğini temsil eden bütün öğeler bulunmuştur.

-Pişmiş toprak duvar çivileri (bitümene batırılmış) bulunmuştur.

-Uruk bürokrasi araçları (tablet, bulla ve tokenlar, silindir mühür baskıları) vardır.

-Günlük kullanım araçlarına (pismiş toprak oraklar) rastlanmıştır. Bunlardan özellikle günlük kullanım araçları önemlidir. Zira; düşük statülü bu araçları yerel halkın benimsemesi olarak açıklamak olası değildir. Ayrıca hayvansal kalıntılar da Hacınebi'deki Uruk sosyal kimliğini tanımlayabilir. Uruk çanak çömleği bulunan alanlardaki hayvansal kalıntıların %80'i koyun ve keçidir. Güneybatı İran ve Güney Mezopotamya'daki Uruk yerleşimlerinin yeme-içme alışkanlıklarıyla bu durum

[354] Frangipane, Doğuşu, s.223.
[355] Stein, Social, s.18.

örtüşmektedir.[356] MÖ 3570-3180 yılları arasına tarihlenen B2 evresinde tespit edilen bir önemli olgu da daha önce birçok Uruk tabakasına sahip yerleşim kazılmasına rağmen ayrıntılı arkeo-botanik verilerin tespit edilememiş olmasına karşın, bu yerleşimin Uruk tabakalarında yapılan paleo-etnobotanik araştırmalarda genelde arpanın hakim ürün olduğu anlaşılmıştır.[357]

6.2.2. Hacınebi Yerel Geç Kalkolitik Toplumları Ve Güney Mezopotamya Kökenli Kolonici Toplumları Arasındaki İlişkiler

Hacınebi yerleşiminde hem yerel hem de kolonici toplumlara ait birçok çanak çömlek, mimari ve küçük buluntuya rastlanmıştır. Bu buluntular her iki toplumun bölgeler arası etkileşiminin nasıl olduğunu açıklamaya yardımcı niteliktedir. Hacınebi yerleşiminin domestik kontekslerindeki çanak çömleklerin rolünün analiz edilmesi, yerleşimdeki toplumsal farklılıkların anlaşılabilmesinde kullanışlı bir yoldur. Aynı kontekslerde yapılan bazı araştırmalar kültürel farklılıkların çanak çömleklerin hem kullanımı hem de formlarındaki çeşitlilikleriyle ilişkili olabileceğini göstermiştir.[358]

Hacınebi A evresi olarak adlandırılan ve yalnızca yerel Geç Kalkolitik dönem yerleşimi gösteren tabakada bulunan kloritten yapılmış bir kolye ucu (takı), en yakın klorit kaynağının yerleşime yaklaşık 300 km uzaklıkta olan Diyarbakır'dan geldiği varsayılırsa, Uruk yayılımı öncesinde bu bölgeyle uzun mesafeli ticaretin zaten var olduğunu kanıtlar. Ayrıca metalürjiyle ilgili veriler, toplu üretilen kaseler, yerleşime 900 km uzaklıktaki Kızıldeniz'den gelen farklı tür deniz kabuğu, Basra Körfezi'nde yaşayan bir balık cinsine ait kalıntılara yerleşimde rastlanılması bu dağlık periferik alanların zaten Uruk yayılımı öncesinde gelişip, örgütlenebildiğine kanıttır.[359]

Hacınebi'nin bir diğer ayrıcalıklı özelliği her iki yönetim sisteminin aynı anda ortaya çıkarılabilmiş olmasıdır. Örneğin Arslantepe'de yalnızca yerel mühürler, Habuba Kabira ve Jebel Aruda'da ise yalnızca güneyli mühürler bulunmaktayken bu

[356] Stein, Upper, s.142.
[357] Wright, Action, s.131.
[358] Julie Pearce, "Investigating Ethnicity at Hacinebi: Ceramic Perspectives on Style and Behavior in the 4th Millennium Mesopotamian-Anatolian Interaction", **Paleorient**, Cilt.25, Sayı.1, 1999, (Behavior), s.36.
[359] Stein, Indigenous, s.267.

yerleşimde her iki sistem aynı anda ortaya çıkarılabilmiştir. Bu da bizlere Uruk yayılımının kuzeyli toplumlar üzerindeki etkisinin araştırılmasında önemli bilgiler sağlar. Ayrıca bu maddi kültür öğeleri Hacınebi'nin yayılım döneminde Fırat-Dicle hattında güneyle ve diğer koloni yerleşimler ile doğrudan ya da dolaylı ilişkisinin kanıtını oluşturur. İki ayrı mühür geleneği bu iki ayrı toplum arasındaki ticari organizasyonların barış içerisinde yapılabildiğine kanıttır. Zaten Uruklu topluluklara ait bitümenin Mezopotamya kökenli olmasına rağmen, yerel toplumlara ait tabakalarda ortaya çıkarılan bitümenin Samsat ve Batman kökenli olması her iki toplumun kendi ticari sistemini aynı anda ve bağımsız bir şekilde devam ettirebildiklerine kanıttır.

Hacınebi'nin bir diğer önemli bulgusu ise yerel Geç Kalkolitik tabakaların A ya da B evresinin hiçbirinde şiddetli bir yıkım izine rastlanmamasıdır. Bu tabakanın üzerineki Akhamenid tabakası Kalkolitik dönem yapılarını tahrip etmiştir, ancak bu tabakanın MÖ 4.binyılın sonunda barış içerisinde terk edildiği bu tahribata rağmen bilinmektedir. Bir "Uruk istilası" olduğuna dair hiçbir iz yoktur.[360]

Hacınebi'de yaşamış olan Uruk toplumu dar bir alanda küçük bir grup olarak varlık göstermiştir. Her iki toplumun yani Uruk ve yerel kültürlerin biri diğerine hükmetmiş gibi görünmemektedir. Bunlar güneyli bir diaspora nüfusudur. Daha önce de belirtildiği gibi kolonici bir nüfusu diğerlerinden ayırt etmek zor bir iş olsa da Hacınebi Uruk kolonileri, yapılan ayrıntılı kazı çalışmaları sayesinde oldukça iyi tanımlanabilmiştir. Hacınebi'deki Uruk nüfusunun beş niteliği şu şekilde sıralanabilir:

-Koloniciler küçük bir azınlıktır.

-Mezopotamyalı koloniciler ile Anadolulu yerli gruplar arasındaki ilişkiler barışçıldır.

-Koloniciler ekonomik ya da politik alanda yerel gruba hakim değildir.

-Koloniciler ve yerel halk ekonomik olarak bağımsız ve kendine yeterlidir.

-Uruk toplumu 400 yıl kadar Hacınebi'de ayrı bir sosyal kimliğe sahip olarak yaşamıştır.[361]

Bütün bu veriler değerlendirildiğinde Hacınebi kuramsal çalışmalara yaptığı katkının yanı sıra ezber bozarak, yayılımın sürekli öne sürüldüğü gibi Geç Uruk

[360] Stein ve diğerleri, Colonies, s.220.
[361] Stein, Indigenous, ss.298-299.

döneminde başlamadığını aksine MÖ 4.binin daha erken dönemlerinde Orta Uruk'ta başladığını gösterir. Hacınebi yerel toplumlarının yaşadığı A ve B1 evrelerinde yapılan çalışmalar, Uruk yayılımı için oluşturulan kuramsal modellerde yerel Geç Kalkolitik kültürlerin rolünün eksik anlatıldığını göstermiştir. Yerel Geç Kalkolitik evre olan A evresinde bir sur duvarının ve anıtsal boyutlarda kamu binalarının inşa edilmiş olması, uzun mesafeli ticaretin bu dönemde de yapılmış olması Uruk yayılımı öncesinde bu yerel toplum hakkında bilinen genel geçer az gelişmişlik varsayımının yanlış olduğunu ve bilinenden daha karmaşık ve gelişmiş bir yapının var olduğunu kanıtlar. Hacınebi'de Uruklu ve yerel halkın arasında bir savaş, silah türü alet ya da bir sur duvarı da bulunamamıştır ve bu diaspora yaklaşık 300 ila 500 yıl barış içerisinde bu yerleşimde varlığını sürdürmüştür.[362]

Hacınebi'nin Uruk yayılımı ile ilgili tüm bu verileri Uruk dünya sistemi kuramı ile birçok açıdan ters düşmektedir. Bu veriler ancak mesafe-eşitlik ve ticaret-diaspora kuramıyla ele alındığında daha anlaşılır ve doğru değerlendirilebilir.

[362] Stein, Rethinking, s.145.

SONUÇ

Uruk Kültürü insanlık tarihi için önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Araştırmalar bu kültürü başlıca üç ayrı olgu altında toplamıştır.

-Devlet mekanizmasının en erken halinin oluşmaya başlaması

-İlk kentlerin kurulması

-Uzak mesafeli ticaret

Bu çalışmanın konusu ise; sayılan başlıklardan özellikle uzak mesafeli ticaret olgusunun ortaya çıkmasıyla ilgilidir. Uzak mesafeli ticaret amacıyla kurulan kolonici grupların yaşadığı yerleşimler ve bu kolonicilerin henüz Kuzey Mezopotamya'ya gelmedikleri dönemlerde burada yaşayan yerli halkın sosyo-ekonomik ve politik durumunun nasıl olduğunun üzerinde özellikle durulmuştur. Çünkü son dönemlerde yerel Geç Kalkolitik dönem toplumları olarak tanımlanan bu yerel halkın sosyo-ekonomik ve politik durumunu anlamadan Güney Mezopotamya'dan gelen koloniciler ile aralarındaki ilişkinin nasıl olduğu sorusuna yanıt aramak yanlıştır.

Algaze'nin geliştirdiği Uruk dünya sistemi daha önce de belirtildiği gibi Uruk kültürü ile ilgili tüm verileri bir çatı altında toplamayı başaran ilk kuramsal ve sistematik çalışma olması ve kendisinden sonraki birçok araştırmayı da tetiklemiş olmasıyla arkeoloji biliminin tartışmasız en önemli çalışmalarındandır. Ancak bu kuramsal çalışmadan sonraki yıllarda başlayan kolonizasyon arkeolojisi yaklaşımı da göstermiştir ki; iki farklı kültürün çağdaş etkileşimlerinin nasıl olduğu konusu her iki tarafın da durumu tam olarak anlaşılmadan, genel bir sonuca ulaştırılmamalıdır. Yerel Geç Kalkolitik toplumlara ait yerleşim yerlerinin kazılması ve maddi kültür öğelerinin ayrıntılı olarak değerlendirilmesi bu açıdan önem kazanmıştır. Ülkemizde Kalkolitik dönem ile ilgili yapılan Türkçe arkeolojik yayın çalışmalarında ve verilen arkeoloji eğitiminde de bu toplumların rolü ancak son dönemlerde Uruk kültüründen ayrı düşünülmeye başlanmıştır. Uruk dünya sistemindeki varsayımların birçoğunun bugün geçersiz olmasının da nedeni şüphesiz bu yerel Geç Kalkolitik toplumlar hakkındaki bilgimizin giderek artıyor olmasıdır.

Uruk dünya sistemi araştırmacılara ufuk açıcı birçok yeni fikir vermiş, sonuçta insanın kültürel evrimini anlayabilme çabamızda arkeolojik bilginin tek

başına yetersiz olacağının anlaşılmasını daha çok sağlamıştır. Wallerstein'ın modern dünya sisteminin prehistorik kültürler için uyarlanması her ne kadar eleştirilmiş ve araştırmacılar bu konuda haklı çıkmış olsalar da bu kuramın yerini alan mesafe-eşitlik ve ticaret-diaspora kuramı da modern dünya sistemi gibi Uruk çalışmalarında arkeolojik dönemler dışındaki çalışılan diğer dönemlerden bir kuramsal beslenme kaynağı olarak arkeolojiye aktarılmıştır.

Bu tez çalışmasında Uruk dünya sistemi ile mesafe-eşitlik ve ticaret-diaspora kuramlarının analizlerinin yapılmasının yanında melez kültürlerin oluşumu, akültürasyon veya benimseme, Uruklulaşma (Uruk kültürünün bir moda anlayışıyla ele alınması) gibi diğer etkileşim yöntemlerinin üzerinde de durulmuştur. Bu yaklaşımlar hem geniş bir entelektüel birikim barındırıyor olması ile hem de sadece Uruk kültürü için değil, iki farklı kültürün çağdaş dönemlerde etkileşim gösterdiğini bildiğimiz her arkeolojik dönem için bilinmesi gereken olgulardır.

Dünya arkeolojisinde yaşanan birçok gelişme kuramsal arkeolojiye doğrudan yansımaktadır. Hem arkeometrik çalışmalar hem de araştırmacıların yanıt aradığı insanlık kadar eski sorular herhangi bir arkeolojik dönem üzerine yapılan çalışmada sorgulanabilmektedir. Bu yüzden zemini sağlam bir dünya tarihi oluşturabilmek, bu tarihin önemli halkalarından biri olan insanın geçmişini iyi öğrenmekle başlamalıdır. Arkeoloji bilimi işte bu öğretiyi amaç edinmiştir ve edinmelidir. Salt arkeolojik bilginin tek başına yetersiz olması bir sorundur ve bu sorun ancak kuramsal çalışmalar ile aşılabilir. Bu çalışma üzerinden daha açıklayıcı olmak adına basit bir örnek vermek gerekirse; Uruk yerleşimleri arkeolojinin bir bilim dalı olmaya başlamasıyla birlikte araştırılmaya ve kazılmaya başlanmış, maddi kültür öğelerine ulaşılmıştır. Birçok araştırmacı da bu maddi kültür öğelerini oldukça iyi sınıflamış, tanımlamış, hatta "*arkaik devleti kuran ve yazıyı icat eden bir kültür*" olması ile bu kültürün öneminin farkına da varmıştır. Ancak "*emperyalizm, sömürgecilik ve bunların kökeni*" gibi insanlık tarihi için çok önemli sorular yalnızca kuramsal çalışmalar sonucunda sorulabilmiş ve bir yanıt aranmıştır.

Arkeolojinin tek başına olmasa da kuşkusuz en önemli araştırma yöntemlerinden biri olan kazıların da önemine bu çalışmada ayrıca değinilmiştir. Kuramsal arkeolojinin yapılabilmesinin temel şartı olarak başarılı bir arkeolojik kazının yapılmış olmasına Hacınebi yerleşiminin anlatıldığı bölümlerde

değinilmiştir. Bu kazı kuramsal arkeoloji çalışmalarına katkı sağladığı gibi, arkeolojik kazılarda kullanılan yöntem ve faydalanılması gereken metrik çalışmalar konusuna da dikkat çekerek önemli katkılar yapmıştır.

Sonuç olarak bu çalışmanın değindiği konuları sıralamak gerekirse;

-Paleolitik, Neolitik, Halaf ve Ubaid dönemlerinden Uruk dönemine kadar ki uzun süreçte insanların örgütlenme ihtiyacı ve politik durumlarının üzerinde durulmuştur.

-Yerel Geç Kalkolitik toplumlara ait yerleşimler ve maddi kültür öğelerinin tanımlanması ile hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz bu yerel gruplara ait bilgi birikimi bir araya getirilmeye çalışılmıştır.

-Geç Kalkolitik dönemin temsilcisi Uruk kültürünün yerleşim yerleri, maddi kültür öğeleri ve sorunsalları tanımlanmaya çalışılmıştır.

-Koloni olgusu, kolonicilik faaliyetleri ve kolonizasyon arkeolojisi gibi konuların sadece Uruk kültürü veya Geç Kalkolitik dönem araştırmaları için değil, her arkeolojik dönem araştırması için önemli olduğuna değinilmeye çalışılmıştır.

-Uruk kültürünün Kuzey Mezopotamya'ya yayılımı ile ilgili öne sürülen kuramlar değerlendirilmiş araştırmacıların görüşlerine olabildiğince yer verilmeye çalışılmıştır.

Bu tez çalışmasında Uruk yayılımı için birçok eleştirisi ve henüz netlik kazanmamış sorunsalları olmasına rağmen mesafe-eşitlik ve ticaret-diaspora kuramı temel alınmıştır. Uzun süredir Uruk dünya sistemiyle anlamaya çalıştığımız Uruklu kolonicilerin ticaret amacıyla Kuzey Mezopotamya bölgesine gelen barışçıl, Güney Mezopotamya güdümlü olmak yerine daha çok geldikleri bölgelerin politik yapısına göre hareket eden, yerel halkların geliştirdikleri siyasi yapının devam etmesinin kendi diasporalarının çıkarına olduğunu bilen tüccarlar olduklarını artık mesafe-eşitlik ve ticaret-diaspora kuramıyla daha net anlayabilmekteyiz.

KAYNAKÇA

Abay, Eşref. "Geç Uruk Çöküşünden Sonra Güneydoğu Anadolu'da Siyasi Yapılanma ve Bölgeselleşme Eğilimleri", **Hayat Erkanal'a Armağan/Kültürlerin Yansıması**, Homer Yayınları, İstanbul, 2006, ss.25-32.

Abu Al-Soof, Bahnam. **Uruk Pottery: Origin and Distribution**, Republic of Iraq, Ministry of Culture & Information, State Organization of Antiquities & Heritage, Bağdat, 1985.

Adams, Robert Mc Cormick ve Hans J. Nissen. **The Uruk Countryside-The Natural Setting of Urban Societies**, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1972.

Akkermans, Peter M. M. G. "An Updated Chronology for the Northern Ubaid and Late Chalcolithic Periods in Syria: New Evidence from Tell Hammam Et-Turkman", **Iraq**, Sayı.50, 1988, ss.109-145.

Algaze, Guillermo ve B. Brenties, A.B. Knapp, P.L. Kohl, W.R. Kotter, C.C. Lamberg-Karlovsky, Glenn M. Schwartz, Harwey Weiss, R.J. Wenke, R.P. Wright, A. Zagarell. "The Uruk Expansion: Cross-cultural Exchange in Early Mesopotamian Civilization", **Current Anthropology**, Cilt.30, Sayı.5, 1989, ss.571-608.

Algaze, Guillermo. **The Uruk World System-The Dynamics of Early Mesopotamian Civilization**, Chicago, 1993.

Algaze, Guillermo. "Expansionary Dynamics of Some Early Pristine States", **American Anthropologist**, New Series, Cilt.95, Sayı.2, 1993, ss.304-333.

Algaze, Guillermo. "Initial Social Complexity in Southwestern Asia: The Mesopotamian Advantage", **Current Anthropology**, Cilt.42, Sayı.2, 2001, ss.199-233.

Algaze, Guillermo. “The Prehistory of Imperialism - The Case of Uruk Period Mesopotamia”, **Uruk Mesopotamia & Its Neighbors Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation**, SAR Press, Ed. Mitchell S. Rothman, 2001, ss.27-83.

Algaze, Guillermo. **Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization – The Evolution of an Urban Landscape**, The University of Chicago Press, Chicago and London, 2008.

Algaze, Guillermo. “The End of Prehistory and the Uruk Period”, **The Sumerian World**, Ed. Harriet Crawford, Routledge, Oxford, 2013, ss.68-94.

Allen, Mitchell. “The Mechanisms of Underdevelopment: An Ancient Mesopotamian Example”, Review (Fernand Braudel Center), Cilt.15, Sayı.3, **Comparing World Systems**, 1992, ss.453-476.

Areshian, Gregory E. “Further Thoughts on the Uruk Expansion”, **Current Anthropology**, Cilt.31, Sayı.4, 1990, ss.396-399.

Badler, Virginia R. “A Chronology of Uruk Artifacts from Godin Tepe in Central Western Iran and Implications for the Interrelationships between the Local and Foreign Cultures”, **Artefacts of Complexity Tracking the Uruk in the Near East**, Biritish School of Archaeology in Iraq, 2002, ss.79-109.

Balossi Restelli, Francesca. “The Local Late Chalcolithic (LC3) Occupation at Zeytinli Bahçe (Birecik, Şanlı-Urfa): The Ceramic Production”**, Anatolian Studies**, Sayı.56, 2006, ss.17-46.

Behm-Blancke, Manfred Robert. “Hassek Höyük Kazıları, 1978-1979”, **Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları**, ODTÜ Aşağı Fırat Projesi Yayınları, Seri.I, Sayı.3, TTK Basımevi, Ankara, 1987, ss.117-128.

Berger, Ellen ve Barbara Bohr, Antoniette B. Brown, Elizabeth Carter, Lawrence Cohen, Arthur S. Keene, Susan Kus, Anne Miller, Naomi Miller, Richard W. Redding, Margaret Schoeninger, Nancy Talbot, Henry T. Wright, **An Early Town on the Deh Luran Plain, Excavations at Tepe Farukhabad**, Ed. Henry T. Wright, Memoirs of the Museum of Anthropology University of Michigan, No.13, 1981.

Braidwood, Robert John ve Linda Schreiber Braidwood, **Excavations in the Plain of Antioch I The Earlier Assemblages Phases A-J**, The University of Chiacago Press, Chicago, OIP, Sayı. LXI, 1960.

Braidwood, Robert John. **Tarihöncesi İnsanları**, çev. Bilgi Altınok, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

Carter, Elizabeth. "At the Dawn of Tyranny Uruk Mesopotamia & Its Neighbors Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation by Mitchell S.Rothman", **Science**, New Series, Cilt.296, Sayı.5574, 2002, ss.1809-1810.

Childe, Vere Gordon. "Urban Revolution", **The Town Planning Review**, Cilt.21, Sayı.1, 1950, ss.3-17.

Crawford, Harriet. "Mesopotamia's Invisible Exports in the Third Millenium B.C.", **World Archaeology**, Cilt.5, Sayı.2, 1973, ss.232-241.

Çevik, Özlem. **Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2005.

Doğan, İ.Banu. **Tarih Öncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2012.

Emberling, Geoff. "Rethinking World-System: Diasporas, Colonies and Interaction in Uruk Mesopotamia (Book Review)", **Journal of Antropological Research**, Sayı.56, 2000, ss.594-596.

Erarslan, Alev. “Arkeolojik Veriler Işığında Anadolu ve Yakındoğu'da Ağalık/Aşiret Düzeni ve Oikos'un Doğuşu (MÖ 8600-3400)”, **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**, Sayı.125, İstanbul, 2007, ss.1-14.

Erarslan, Alev. “Tripartite Plan Evsel ve Kamusal Mimaride Kullanımı (MÖ 5800-3100)”, **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**, Sayı.135, 2010, ss.11-22.

Erdur, Oğuz ve Güneş Duru. **Arkeoloji: Niye? Nasıl? Ne İçin? Sempozyum Kitabı**, 2. Baskı, İstanbul, 2013.

Fletcher, Alexandra. “The Prehistoric Ceramic Assemblage from Horum Höyük”, **Anatolian Studies**, Sayı.57, 2007, ss.191-202.

Frangipane, Marcella ve Francesca Balossi Restelli, Gian Maria Di Nocera, Alberto Palmieri ve Giovanni Siracusano, “Zeytinli Bahçe Höyük'de 2001 Kazı Sezonu: Ön Sonuçlar”, **Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları**, Odtü-TAÇDAM, Ankara, 2004, ss.1-56.

Frangipane, Marcella. “Arslantepe-Melid-Malatya”, **Türkiye’deki İtalyan Kazıları**, Ankara, 1993, ss.31-69.

Frangipane, Marcella. “Local Components in the Development of Centralized Societies in Syro-Anatolian Regions”, **Between the Rivers and Over the Mountains. Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata**, Eds. M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthie, M. Mellink, 1993, ss.133-161.

Frangipane, Marcella. “Doğu Anadolu'da Kentleşme Modelleri”, **Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme**, Habitat II, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1996, ss.60-69.

Frangipane, Marcella. “The Late Chalcolithic/EB I Sequence at Arslantepe Chronological and Cultural Remarks From A Frontier Site”, Ed. Catherine Marro and Harald Hauptmann, **Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IV-III millenaires**, Actes du colloque d'Istanbul, 16-19 decembre 1998, Paris, 2000, ss.439-471.

Frangipane, Marcella. **Yakındoğu’da Devletin Doğuşu**, çev. Z. Zühre İlkgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002.

Frangipane, Marcella. 'Non-Uruk' Developments and Uruk-Linked Features on the Northern Borders of Greater Mesopotamia, **Artefacts of Complexity Tracking the Uruk in the Near East**, British School of Archaeology in Iraq, 2002, ss.123-148.

Frangipane, Marcella. “Different Types of Egalitarian Societies and the Development of Inequality in Early Mesopotamia”, **World Archaeology**, Cilt.39, Sayı.2, 2007, ss.151-176.

Frangipane, Marcella. “Late Chalcolithic Developments and the Transition to EBI in Turkish Middle Euphrates Valley as seen from the Recent Excavations at Zeytinli Bahçe Höyük (Urfa)”, **Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East**, 5-10 Mayıs 2008, Sapienza-Universita di Roma, Sayı.2, Excavations, Surveys, and Restorations: Reports on Recent Field Archaeology in the Near East, Ed. Paolo Matthiae, Frances Pinnock, Lorenzo Nigro, and Nicolo Marchetti, 2010, ss.185-203.

Frangipane, Marcella. “Doğu Anadolu”, **Arkeo Atlas**, Sayı: 2011/01, Ed. Necmi Karul, 2011, ss.126-141.

Frangipane, Marcella. "Transitions" as an archaeological concept. Interpreting the final Ubaid - Late Chalcolithic transition in the northern periphery of Mesopotamia", **After the Ubaid-Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500)**, Varia Anatolica XXVII, Ed. Catherine Marro, 2012, ss.39-62.

Gut, Renate V. "The Significance of the Uruk Sequence at Nineveh", **Artefacts of Complexity Tracking the Uruk in the Near East**, Biritish School of Archaeology in Iraq, 2002, ss.17-48.

Helwing, Barbara. "Cultural Interaction at Hassek Höyük, Turkey. New Evidence from Pottery Analysis", **Paleorient**, Sayı.25/1, 1999, ss.91-99.

Helwing, Barbara. "Regional Variation in the Composition of Late Chalcolithic Pottery Assemblages", **Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IV-III millenaires**, Ed. Catherine Marro and Harald Hauptmann, Actes du colloque d'Istanbul, 16-19 decembre 1998, Paris, 2000, ss.145-164.

Helwing, Barbara. **Hassek Höyük II – Die Spatchalkolithische Keramik**, Istanbuler Forschungen, Band 45, Deutsches Archaologisches Institut, Tubingen, 2002.

Huot, Jean Louis ve Jean-Paul Thalmann, Dominique Valbelle, **Kentlerin Doğuşu**, çev. Ali Bektaş Girgin, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

Jayyab, Khaled Abu. "A Ceramic Chronology from Tell Hamoukar's Southern Extension", **After the Ubaid-Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500)**, Varia Anatolica, XXVII, Ed. Catherine Marro, 2012, ss.87-127.

Kalkan, Emrullah. "Ilısu Baraj Alanı'nda Yeni Bir Uruk Yerleşimi: Başur Höyük Geç Kalkolitik Dönem Tabakaları", **2. Uluslararası Ilısu Barajı Arkeoloji Sempozyumu**, 7-10 Ekim 2013, (Yayınlanmamış Sempozyum Bildirisi), Siirt.

Kartal, Metin. **Konar – Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçiş, Türkiye'de Son Avcı–Toplayıcılar, Epi – Paleolitik Dönem**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.

Köroğlu, Kemalettin. **Eski Mezopotamya Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Kuhrt, Amelie. **Eski Çağ'da Yakındoğu**, 2. Baskı, çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010.

Lawler, Andrew. "Uruk Spreading Fashion Or Empire?", **Science**, New Series, Sayı.302, No.5647, 2003, ss.977-978.

Liverani, Mario. **Uruk: The First City**, çev. Zainab Bahrani and Marc Van de Mieroop, Equinox, London, 2006.

Lupton, Alan. **Stability and Change – Sociopolitical Development in North Mesopotamia and South-East Anatolia 4000-2700 B.C.**, BAR International Series 627, 1996.

Marro, Catherine. "Where did Late Chalcolithic Chaff-Faced Ware Originate? Cultural Dynamics in Anatolia and Transcaucasia at the Dawn of Urban Civilization (ca.4500-3500)", **Paleorient**, 36.2, 2010, ss.35-55.

Marro, Catherine. "Is there a Post-Ubaid Culture? Reflections on the transition from the Ubaid to the Uruk Periods along the Fertile Crescent and Beyond", **After the Ubaid-Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500)**, Varia Anatolica XXVII, Ed. Catherine Marro, 2012, ss.13-38.

Mcintosh, Jane R. **Ancient Mesopotamia New Perspectives**, ABC-CLİO, Oxford, England, 2005.

Mieroop, Marc Van De. **Antik Yakındoğu'nun Tarihi – MÖ 3000-323**, çev. Sinem Gül, Dost Kitabevi, Ankara, 2004.

Nissen, Hans Jörg. "The Early Uruk Period- A Sketch", **Between the Rivers and Over the Mountains. Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata,** Ed. M.Frangipane, H.Hauptmann, M. Liverani, P. Matthie, M. Mellink, 1993, ss.123-131.

Nissen, Hans Jörg. "Cultural and Political Networks in the Ancient Near East during the Fourth and Third Millenia B.C.", **Uruk Mesopotamia & Its Neighbors-Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation**, SAR Press, Ed. Mitchell S. Rothman, 2001, ss.149-179.

Nissen, Hans Jörg. **Ana Hatlarıyla Mezopotamya**, çev. Z. Zühre İlkgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2004.

Oates, Joan. "Tell Brak: Uruk Pottery from the 1984 Season", **Iraq**, Sayı.47, 1985, ss.175-186.

Oates, Joan. "Trade and Power in the Fifth and Fourth Millennia B.C: New Evidence from Northern Mesopotamia", **World Archaeology**, Cilt.24, Sayı.3, Ancient Trade: New Perspectives, 1993, ss.403-422.

Oates, Joan. "Tell Brak: The 4th Millennium Sequence and its Implications", **Artefacts of Complexity Tracking the Uruk in the Near East**, British School of Archaeology in Iraq, 2002, ss.111-122.

Oates, Joan. “The Terminal Ubaid (LC 1) Level at Tell Brak”, **After the Ubaid-Interpreting Change from the Caucasus to Mesopotamia at the Dawn of Urban Civilization (4500-3500)**, Varia Anatolica XXVII, Ed. Catherine Marro, 2012, ss.65-86.

Özbal, Rana. “A Comprative Look at Halaf and Ubaid Period Social Complexity and the Tell Kurdu Case”, **TÜBA-AR**-13/2010, ss.39-59.

Özbal, Rana. “The Chalcolithic of Southeast Anatolia”, **The Oxford Handbook of Ancient Anatolia**, Ed. Sharon R. Steadman and Gregory Mc Mahon, Oxford University Press, 2011, ss.174-204.

Özdoğan, Mehmet. **50 Soruda Arkeoloji**, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul, 2011.

Özdoğan, Mehmet. “Çanak Çömleksiz Neolitik”, **Arkeo Atlas Dergisi**, Sayı: 2011/01, Ed. Necmi Karul, İstanbul, 2011, ss.56-73.

Özdoğan, Mehmet. “Köyden Kente”, **Arkeo Atlas**, Sayı: 2011/01, Ed.Necmi Karul, 2011, ss.102-123.

Pearce, Julie. “Investigating Ethnicity at Hacinebi: Ceramic Perspectives on Style and Behavior in the 4th Millennium Mesopotamian-Anatolian Interaction”, **Paleorient**, Cilt.25, Sayı.1, 1999, ss.35-42.

Pearce, Julie. “The Late Chalcolithic Sequence at Hacınebi, Turkey”, Ed. C. Marro ve H. Hauptmann, **Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IV-III millenaires**. Actes du colloque d'Istanbul, 16-19 Aralık 1998, Paris, 2000, ss.115-143.

Peasnall, Brain ve Mitchell S. Rothman. "Societal Evolution of Small, Pre-state Centers and Polities: The Example of Tepe Gawra in Northern Mesopotamia", **Paleorient**, Cilt.25, Sayı.1, 1999, ss.101-114.

Philip, Graham. "Contacts between the Uruk world and the Levant during the Fourth Millenium B.C: Evidence and Interpretation", **Artefacts of Complexity Tracking the Uruk in the Near East**, British School of Archaeology in Iraq, 2002, ss.207-235.

Pollock, Susan. "Abu Salabikh The Uruk Mound 1985-86", **Iraq**, Sayı.49, 1987, ss.121-141.

Pollock, Susan. "Bureaucrats and Managers, Peasants and Pastoralists, Imperialists and Traders: Research on the Uruk and Jemdet Nasr Periods in Mesopotamia", **Journal of World Prehistory**, Cilt.6, Sayı.3, 1992, ss.297-336.

Pollock, Susan. "The Uruk World System The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization by Guillermo Algaze", **Science**, New Series, Cilt.264, Sayı.5164, 1994, ss.1481-1482.

Pollock, Susan. "The Uruk Period in Southern Mesopotamia", **Uruk Mesopotamia & Its Neighbors Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation**, SAR Press, Ed. Mitchell S. Rothman, 2001, ss.181-231.

Renfrew, Colin ve Paul Bahn. **Arkeoloji Anahtar Kavramlar**, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Rothman, Mitchell S. "The Local and the Regional: An Introduction", **Uruk Mesopotamia & Its Neighbors - Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation**, SAR Press, Ed. Mitchell S. Rothman, 2001, ss.3-26.

Rothman, Mitchell S. “Tepe Gawra: Chronology and Socio-Economic Change in the Foothills of Northern Iraq in the Era of State Formation”, **Artefacts of Complexity Tracking the Uruk in the Near East**, Biritish School of Archaeology in Iraq, 2002, ss.49-78.

Rothman, Mitchell S. “Studying the Development of Complex Society: Mesopotamia in the Late Fifth and Fourth Millenia BC”, **Journal of Archaeological Research**, Cilt.12, Sayı.1, 2004, ss.75-119.

Safar, Fuad ve Mohammed Ali Mustafa, Seton Lloyd. **Eridu**, Republic of Iraq, Ministry of Culture & Information, State Organization of Antiquities & Heritage, Bağdat, 1981.

Schortman, Edward M. “Interregional Interaction in Prehistory: The Need for a New Perspective”, **American Antiquity**, Cilt.54, Sayı.1, 1989, ss.52-65.

Schwartz, Glenn M. Syria and the Uruk Expansion, **Uruk Mesopotamia & Its Neighbors Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation**, SAR Press, Ed. Mitchell S. Rothman, 2001, ss.233-264.

Stein, Gil J. ve Patricia Wattenmaker, “On the Uruk Expansion”, **Current Anthropology**, Cilt.31, Sayı.1, 1990, ss.66-69.

Stein, Gil J. ve Reinhard Bernbeck, Cheryl Coursey, Augusta McMahon, Naomi F. Miller, Adnan Mısır, Jeffrey Nicola, Holly Pittman, Susan Pollock, Henry Wright**,** “Uruk Colonies and Anatolian Communities: An Interim Report on the 1992-93 Excavations at Hacınebi, Turkey”, **American Journal of Archaeology**, Cilt.100, Sayı.2, 1996, ss.205-260.

Stein, Gil J. **Rethinking World-Systems Diasporas, Colonies and Interaction in Uruk Mesopotamia**, The University of Arizona Press, Tucson, 1999.

Stein, Gil J. “Material Culture and Social Identity: The Evidence For a 4th Millennium B.C. Mesopotamian Uruk Colony at Hacınebi, Turkey”, **Paleorient**, Sayı.25/1, 1999, ss.11-22.

Stein, Gil J. “Indigenous Social Complexity at Hacınebi (Turkey) and the Organization of Uruk Colonial Contact”, **Uruk Mesopotamia & Its Neighbors-Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation**, SAR Press, Ed. Mitchell S. Rothman, 2001, ss.265-305.

Stein, Gil J. “From Passive Periphery to Active Agents: Emerging Perspectives in the Archaeology of Interregional Interaction”, **American Anthropologist,** 104 (3), 2002, ss.903-916.

Stein, Gil J. “The Uruk Expansion in Anatolia: A Mesopotamian Colony and its Indigenous Host Community at Hacınebi, Turkey”, **Artefacts of Complexity Tracking the Uruk in the Near East**, Biritish School of Archaeology in Iraq, 2002, ss.149-172.

Stein, Gil J. “Introduction: The Comparative Archaeology of Colonial Encounters”, **The Archaeology of Colonial Encounters Comparative Perspectives**, Ed. Gil J. Stein, School of American Research Press, 2005, ss.3-31.

Stein, Gil J. “The Development of Indigeneous Social Complexity in Late Chalcolithic Upper Mesopotamia in the 5-4 Millenia B.C. An Initial Assesment”, **Origini**, XXXIV, 2012, ss.125-151.

Tuğlacı, Pars. **Okyanus Ansiklopedik Sözlük**, Pars Yayınları, IV. Cilt, İstanbul, 1972.

Ur, Jason A. “Surface Collection and Offsite Studies at Tell Hamoukar 1999”, **Iraq**, Sayı. 64, 2002, ss.15-43.

Wright, Henry T. ve Gregory A. Johnson, "Population, Exchange, and Early State Formation in Southwestern Iran", **American Anthropologist**, Cilt.77, Sayı.2, 1975, ss.267-289.

Wright, Henry T. ve Eric S. A. Rupley, "Calibrated Radiocarbon Age Determinations of Uruk-Related Assemblages", **Uruk Mesopotamia & Its Neighbors-Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation**, SAR Press, Ed. Mitchell S. Rothman, 2001, ss.85-122.

Wright, Henry T. "Cultural Action in the Uruk World", **Uruk Mesopotamia & Its Neighbors-Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation**, SAR Press, Ed. Mitchell S. Rothman, 2001, ss.123-147.

Wallerstein, Immanuel. **Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş**, 2. Baskı, çev. Ender Abadoğlu ve Nuri Ersoy, Bgst Yayınları, İstanbul, 2011.

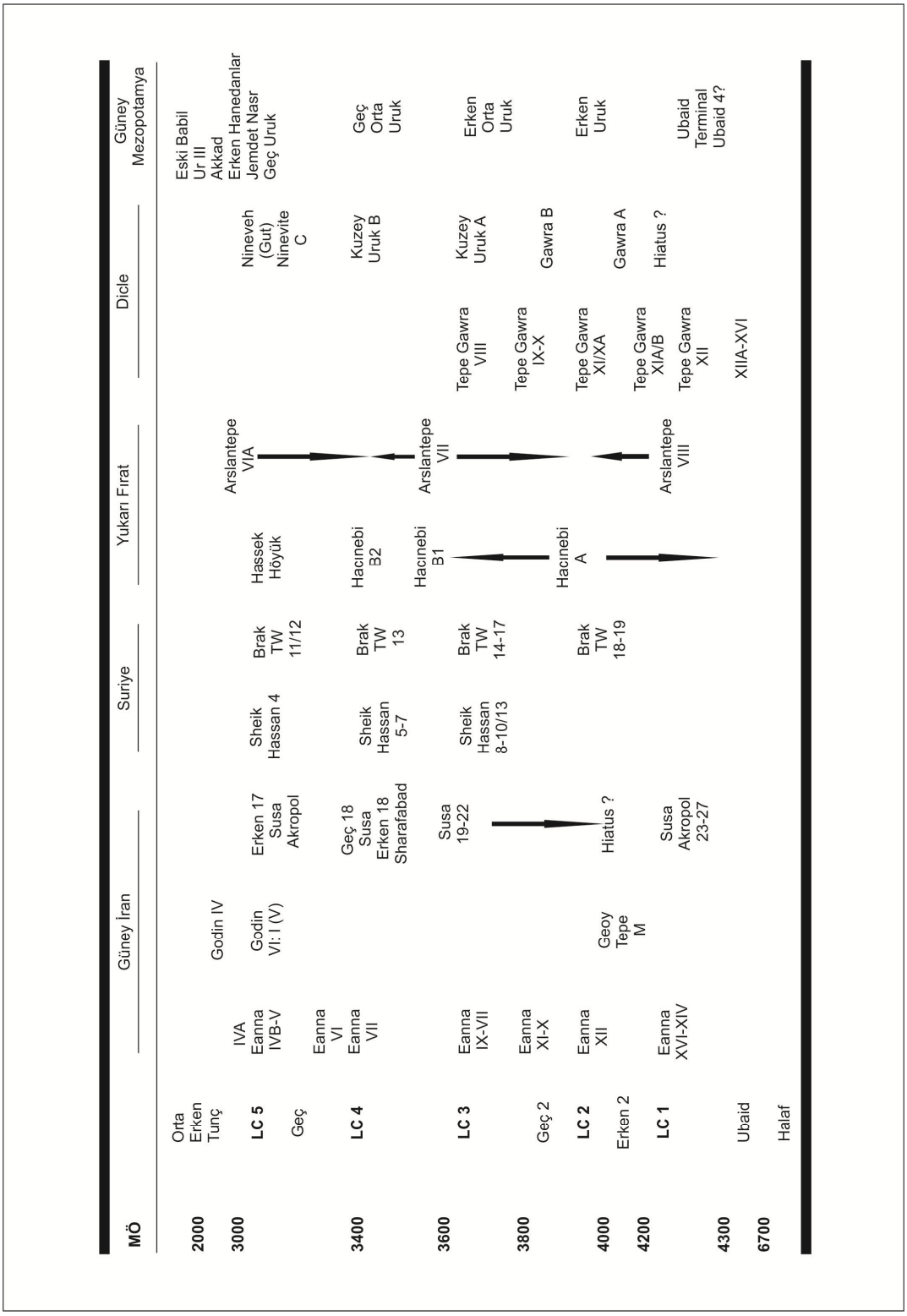
Wallerstein, Immanuel. **Modern Dünya Sistemi-Kapitalist Tarım ve 16.yüzyılda Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri**, çev. Latif Boyacı, I.Cilt, Yarın Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Yoffee, Norman. "Political Economy in Early Mesopotamian States", **Annual Review of Anthoropology**, Sayı.24, 1995, ss.281-311.

EKLER

Ek 1: Tablolar

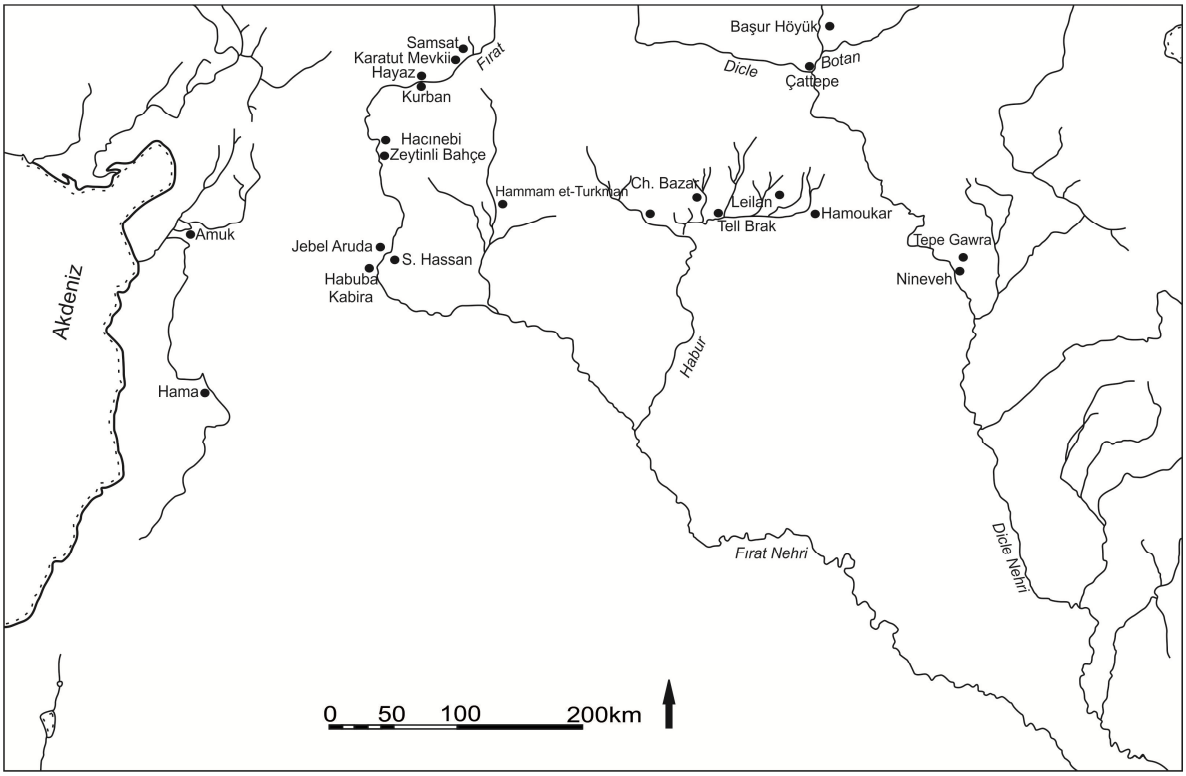
Tablo 1: Santa-Fe Kronolojisi.

Kaynak: Rothman, Copmlex, s.77. (Düz: Emrullah Kalkan)

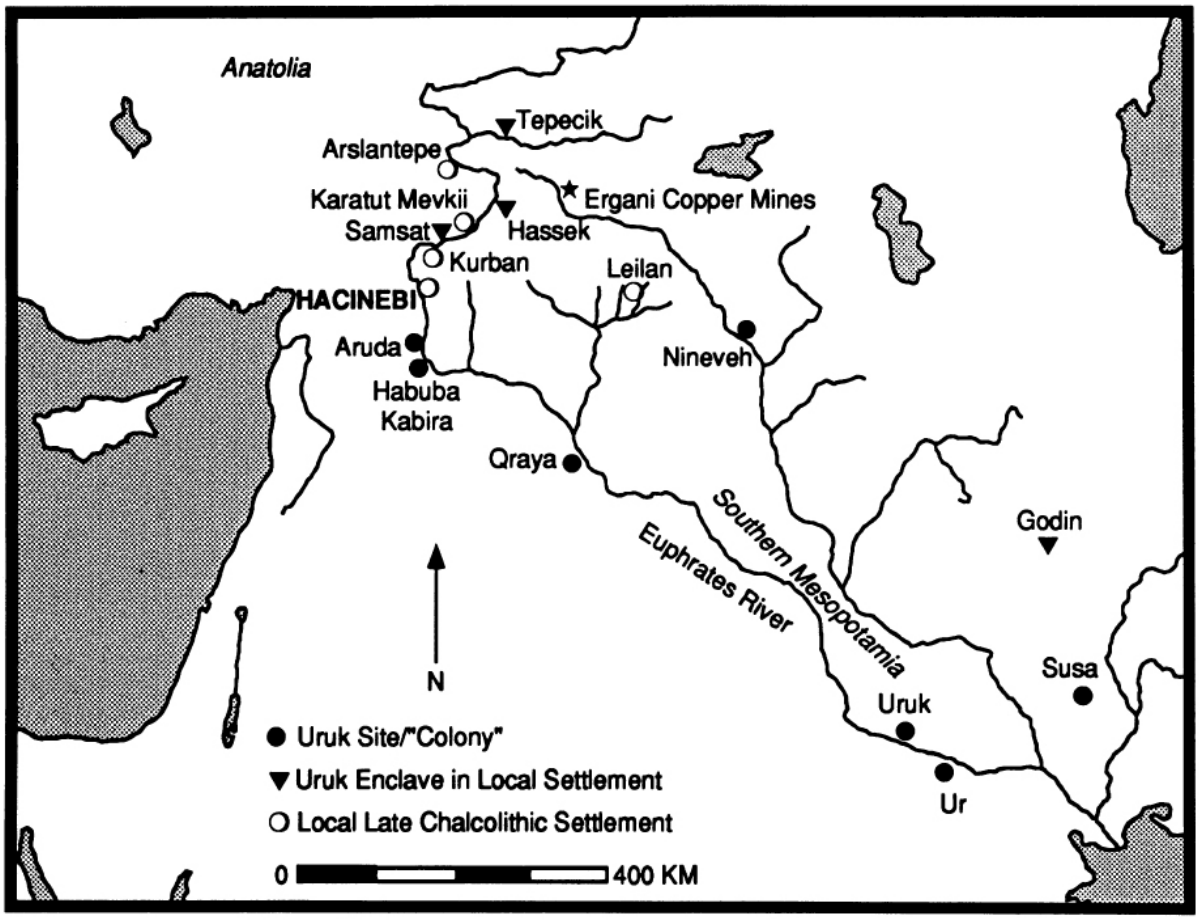
Ek 2: Şekiller

Şekil 1: Geç Kalkolitik Dönem Kuzey Mezopotamya Yerleşimlerini Gösteren Harita.

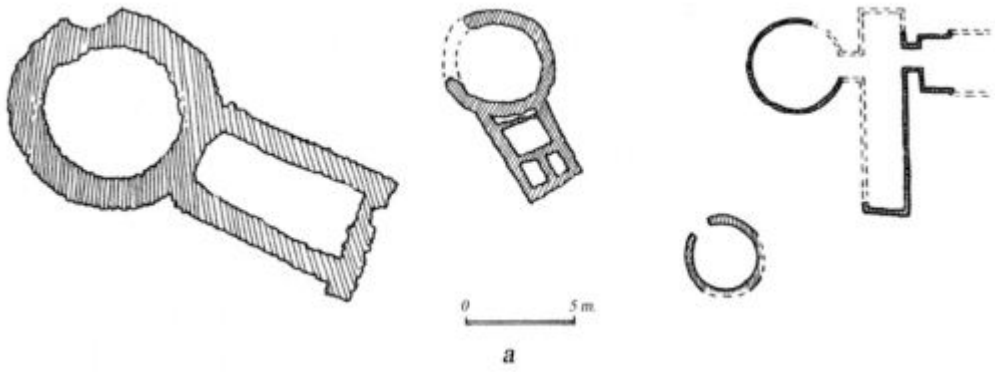
Kaynak: Haz: Emrullah Kalkan.

Şekil 2: Geç Kalkolitik Dönem Güney ve Kuzey Mezopotamya Yerleşimlerini Gösteren Harita.

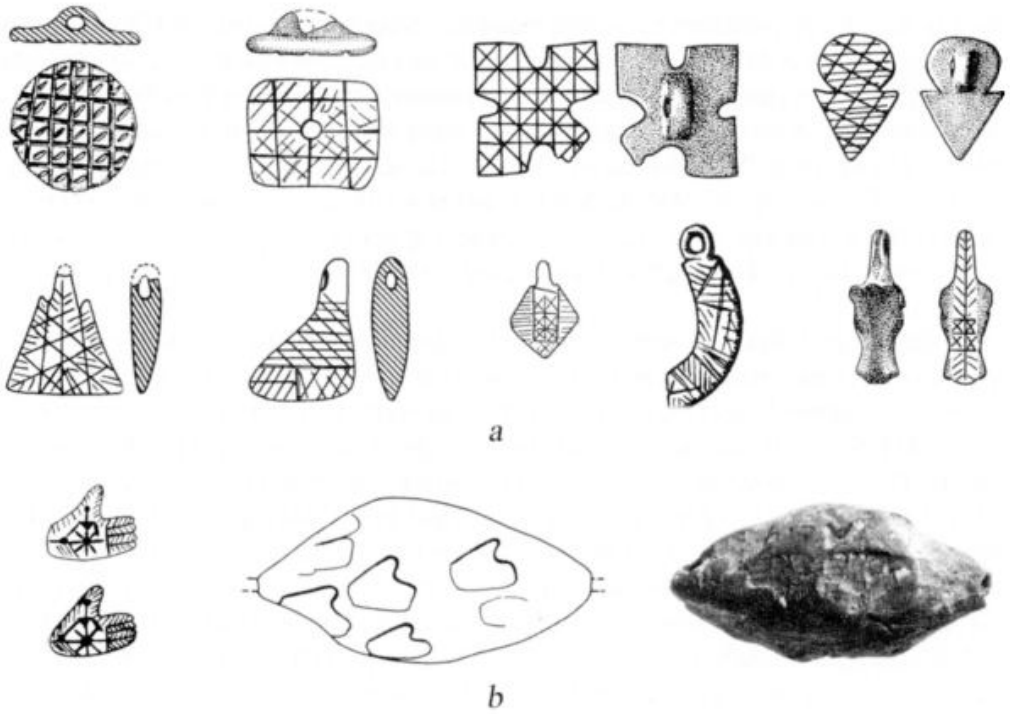
Kaynak: Stein vd., Colonies, s.209.

Şekil 3: Tholos Adı Verilen Halaf Dönemi Konutları.

Kaynak: Frangipane, Egalitarian, s.156.

Şekil 4: Halaf Dönemi (a) Damga Mühürleri ve (b) Bulla Buluntusu.

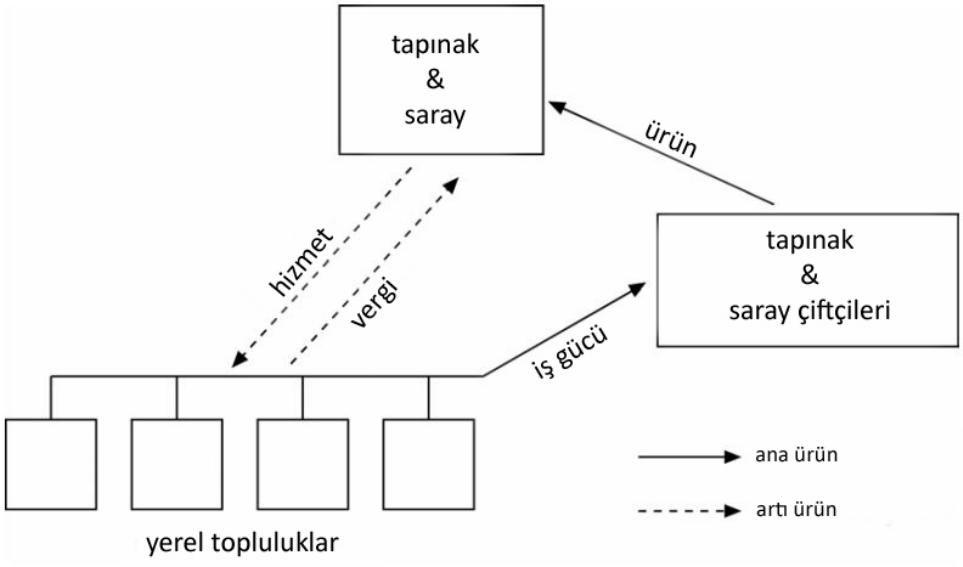
Kaynak: Frangipane, Egalitarian, s.160.

Şekil 5: Halaf Dönemi Boyalı Kap Örneği.

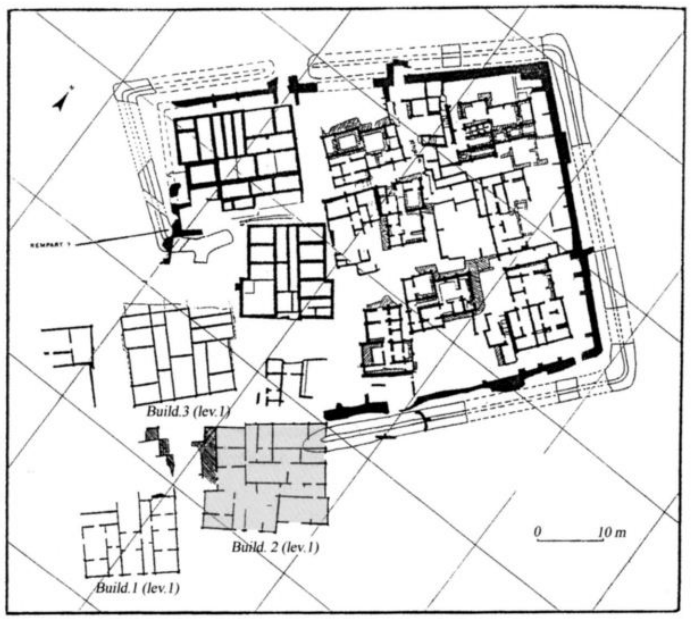
Kaynak: Mcintosh, Jane R. Ancient Mesopotamia New Perspectives, ABC-CLİO, Oxford, England, (Mesopotamia), 2005, s.57.

Şekil 6: Beylik Tipi Yönetim Biçiminin Nasıl İşlediğini Gösteren Bir Şema.

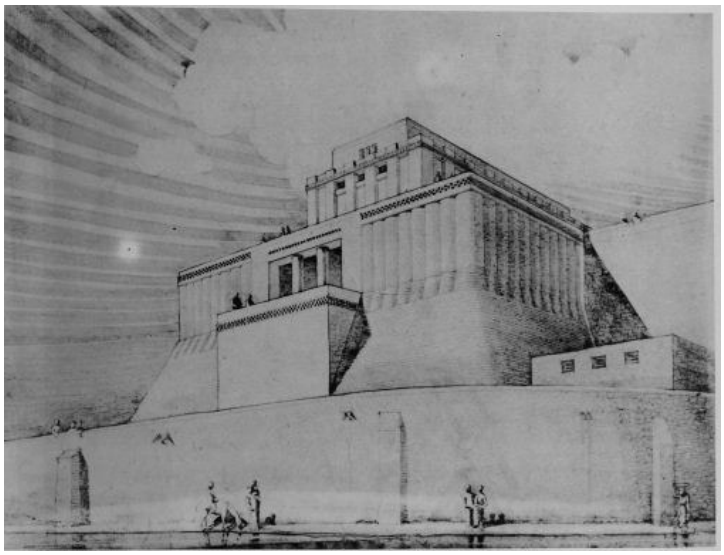
Kaynak: Liverani, First, s.21. (Düz: Emrullah Kalkan)

Şekil 7: Ubaid Dönemi Dörtgen Planlı Konutları. (Tell es-Sawwan yerleşimi)

Kaynak: Frangipane, Egalitarian, s.166.

Şekil 8: Eridu'daki Anu Zigguratını Gösteren Bir Rekonstrüksiyon.

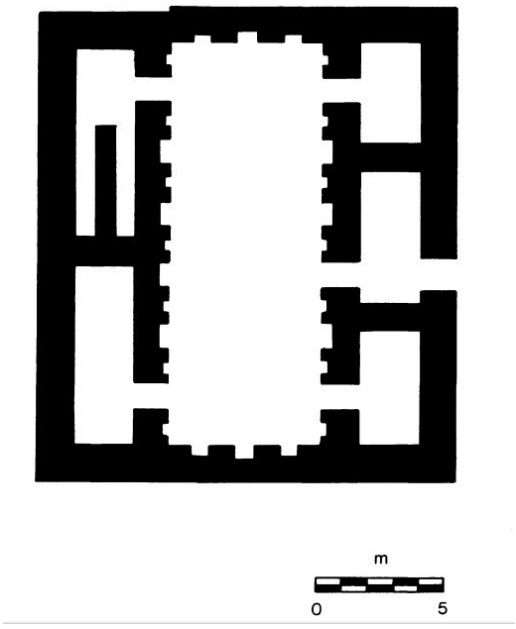
Kaynak: Safar, Fuad ve Mohammed Ali Mustafa, Seton Lloyd. Eridu, Republic of Iraq, Ministry of Culture & Information, State Organization of Antiquities & Heritage, Bağdat, 1981, s.51.

Şekil 9: Ubaid Dönemi Boyalı Kap Örneği.

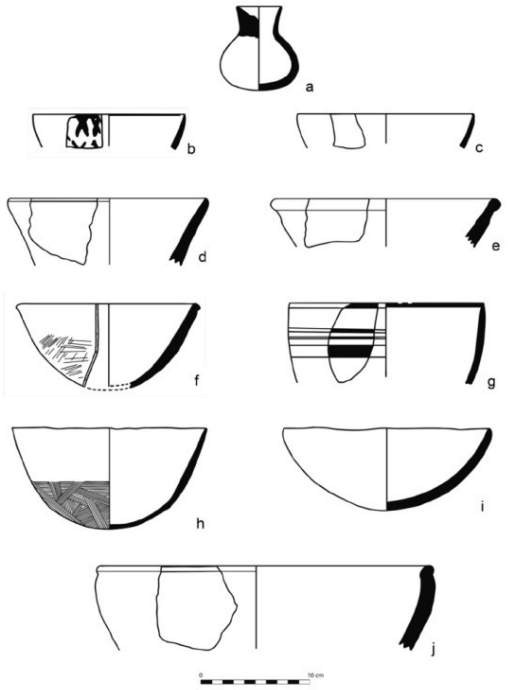
Kaynak: Mcintosh, Mesopotamia, s.59.

Şekil 10: Tripartit Mimari Örneği.

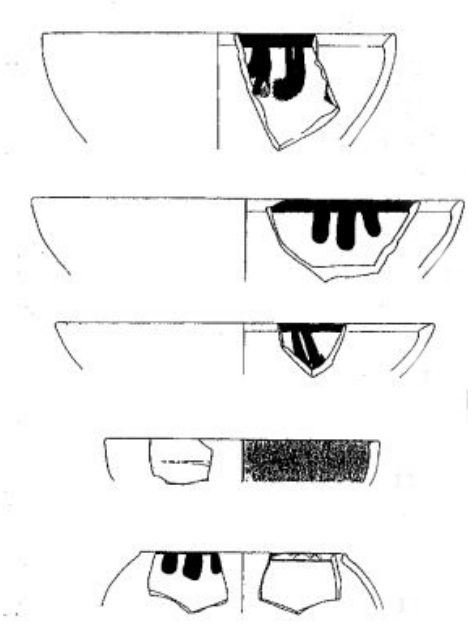
Kaynak: Pollock, Managers, s.301.

Şekil 11: Tell Zeidan Yerleşiminden YGK 1 Çanak Çömlek Örnekleri.

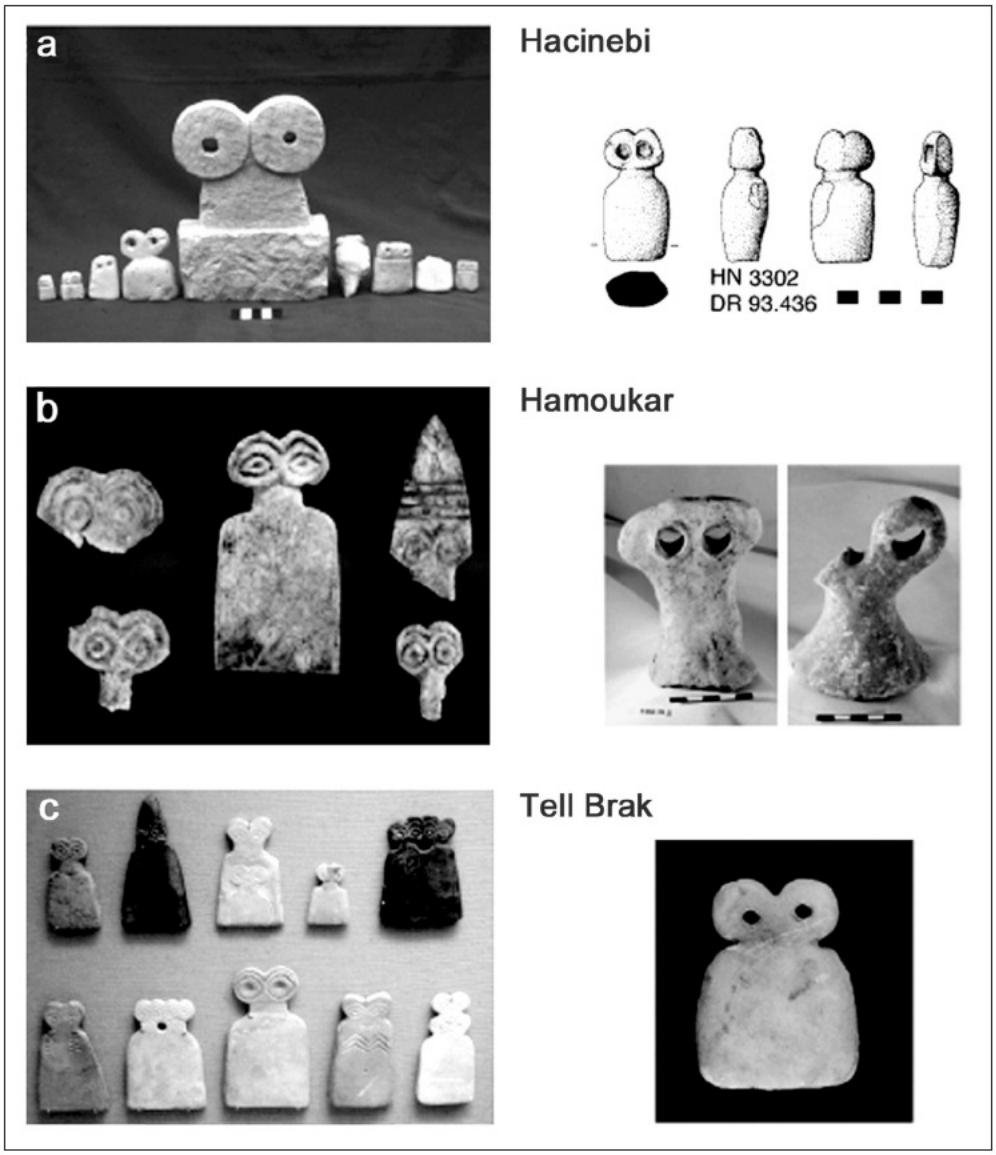
Kaynak: Stein, Encounters, s.133.

Şekil 12: "Blob Paint" Adı Verilen Karakteristik YGK 2 Bezemeli Kapları.

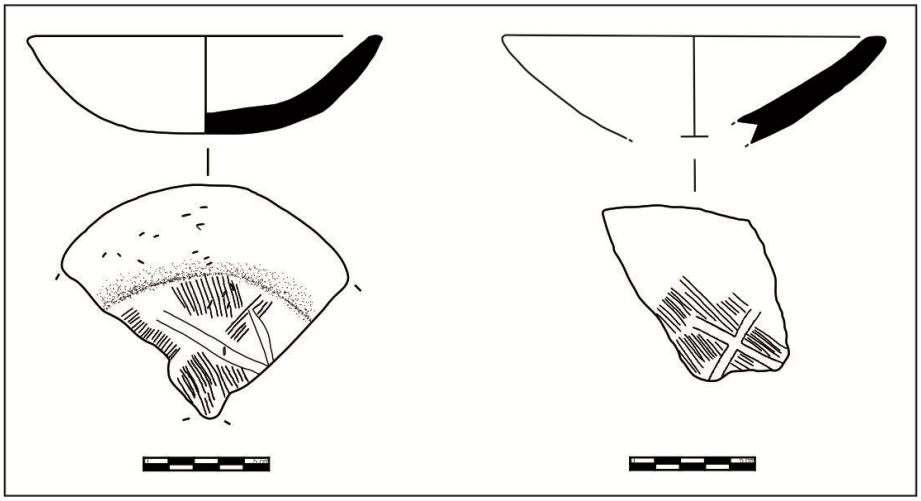
Kaynak: Gut, Significance, s.33.

Şekil 13: YGK Kültürlere Ait Dini Buluntulardan Göz İdolleri.

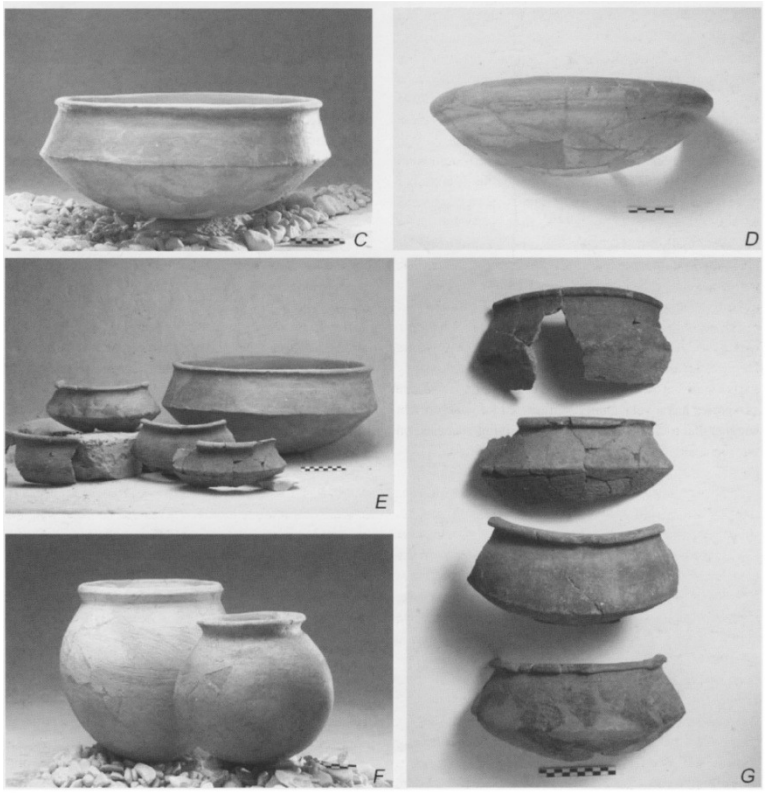
Kaynak: Stein, Encounters, s.138.

Şekil 14: YGK 3 Çömlekçi İşaretleri.

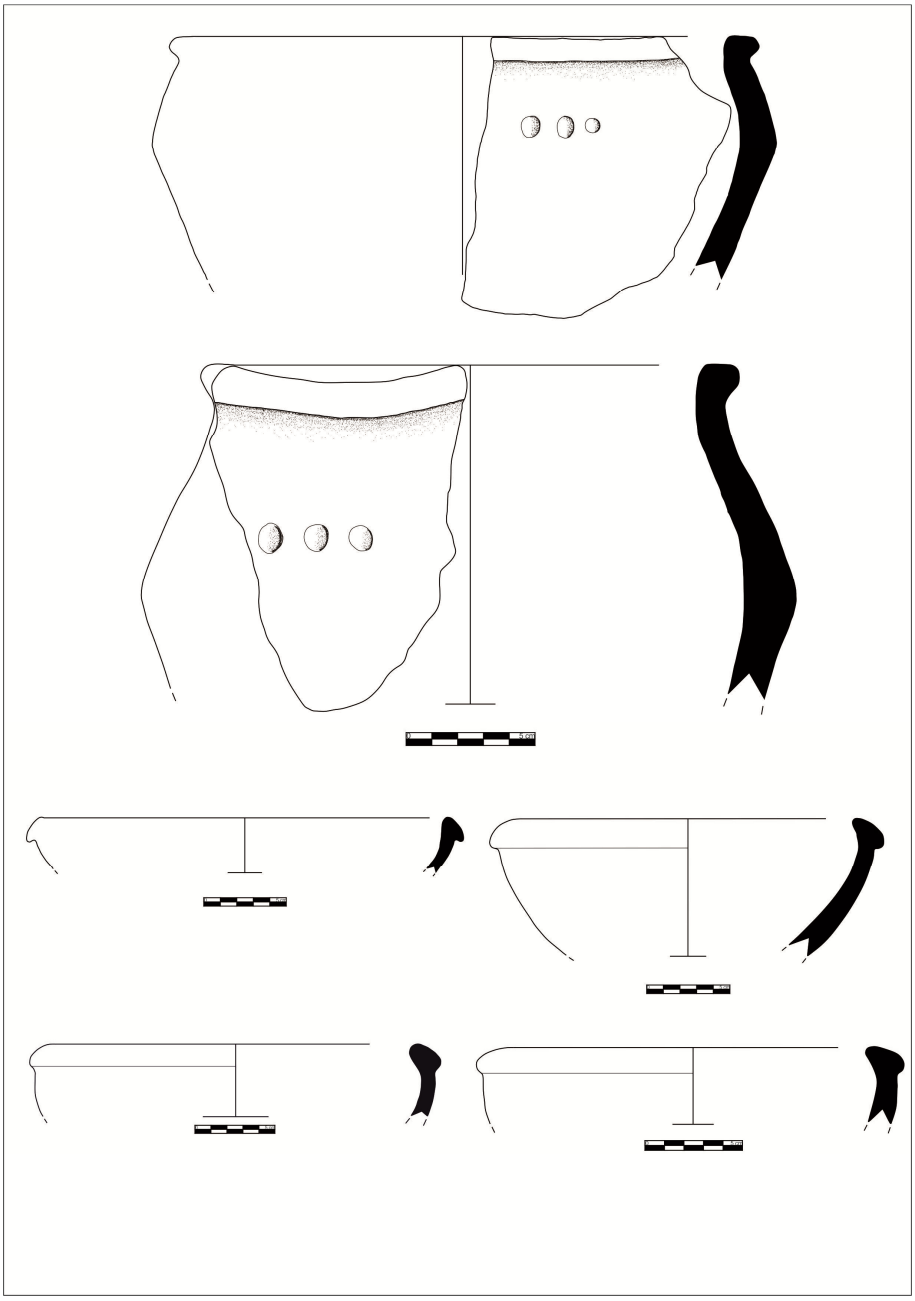
Kaynak: Başur Höyük Kazı Arşivi. (Haz: Emrullah KALKAN)

Şekil 15: Zeytinli Bahçe YGK 3 Çanak Çömlek Örnekleri.

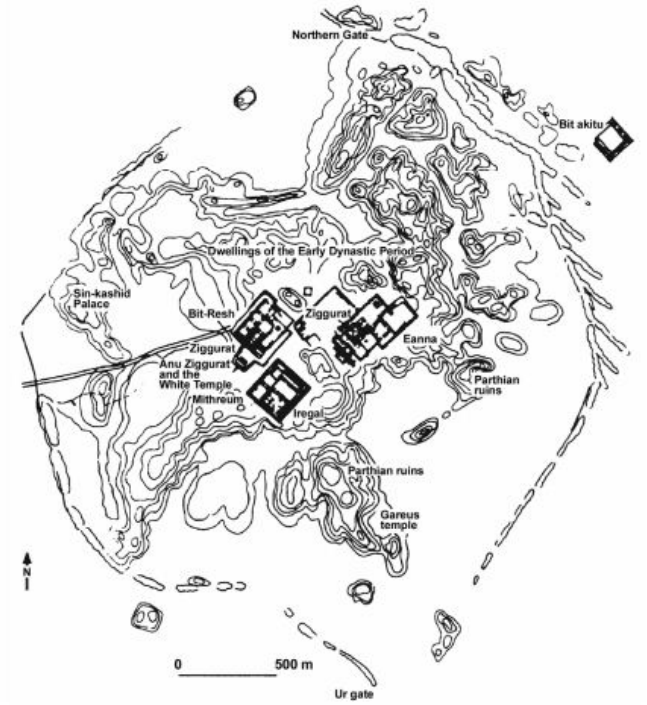
Kaynak: Balossi Restelli, Production, s.24.

Şekil 16: YGK 3 Çanak Çömlek Formları. (Omurgalı Pişirim Kapları ve Çekiç Başlı Kaseler)

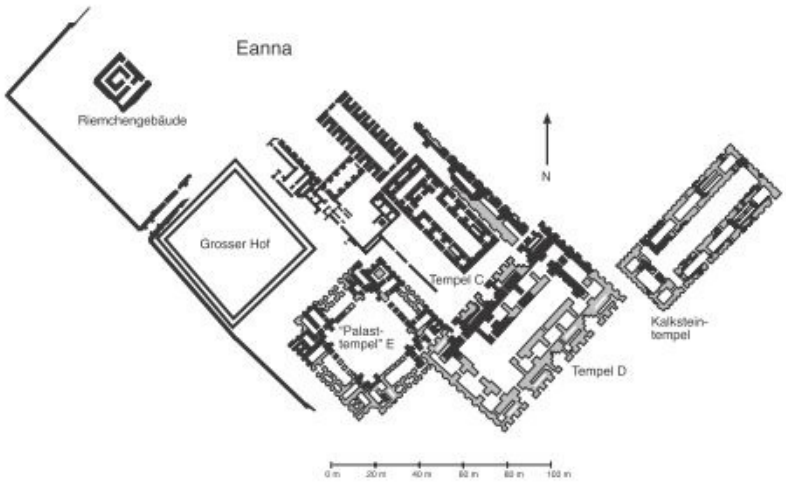
Kaynak: Başur Höyük Kazı Arşivi. (Haz: Emrullah KALKAN)

Şekil 17: Warka Yerleşimi - Eanna Kutsal Alanı.

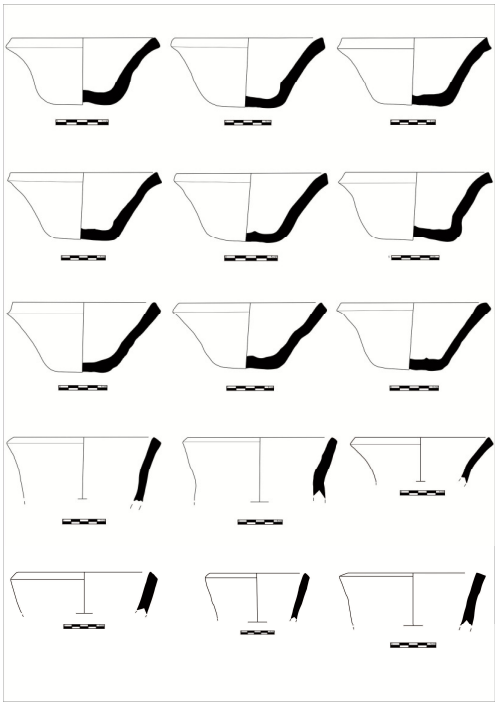
Kaynak: Liverani, First, s.87.

Şekil 18: Eanna Kutsal Alanı ve Geç Uruk Yapıları.

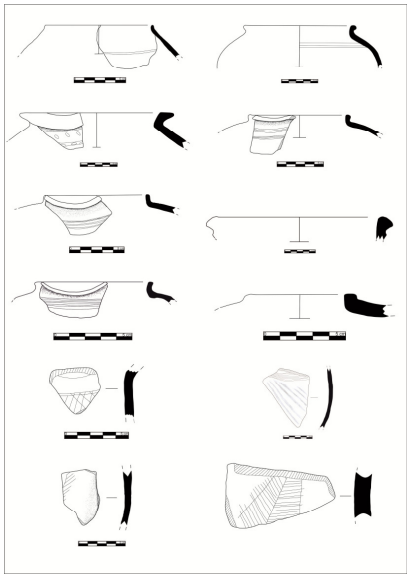
Kaynak: Algaze, Guillermo. Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization – The Evolution of an Urban Landscape, The University of Chicago Press, Chicago and London, (Urban), 2008, s.13.

Şekil 19: Devrik Ağızlı Kase Örnekleri.

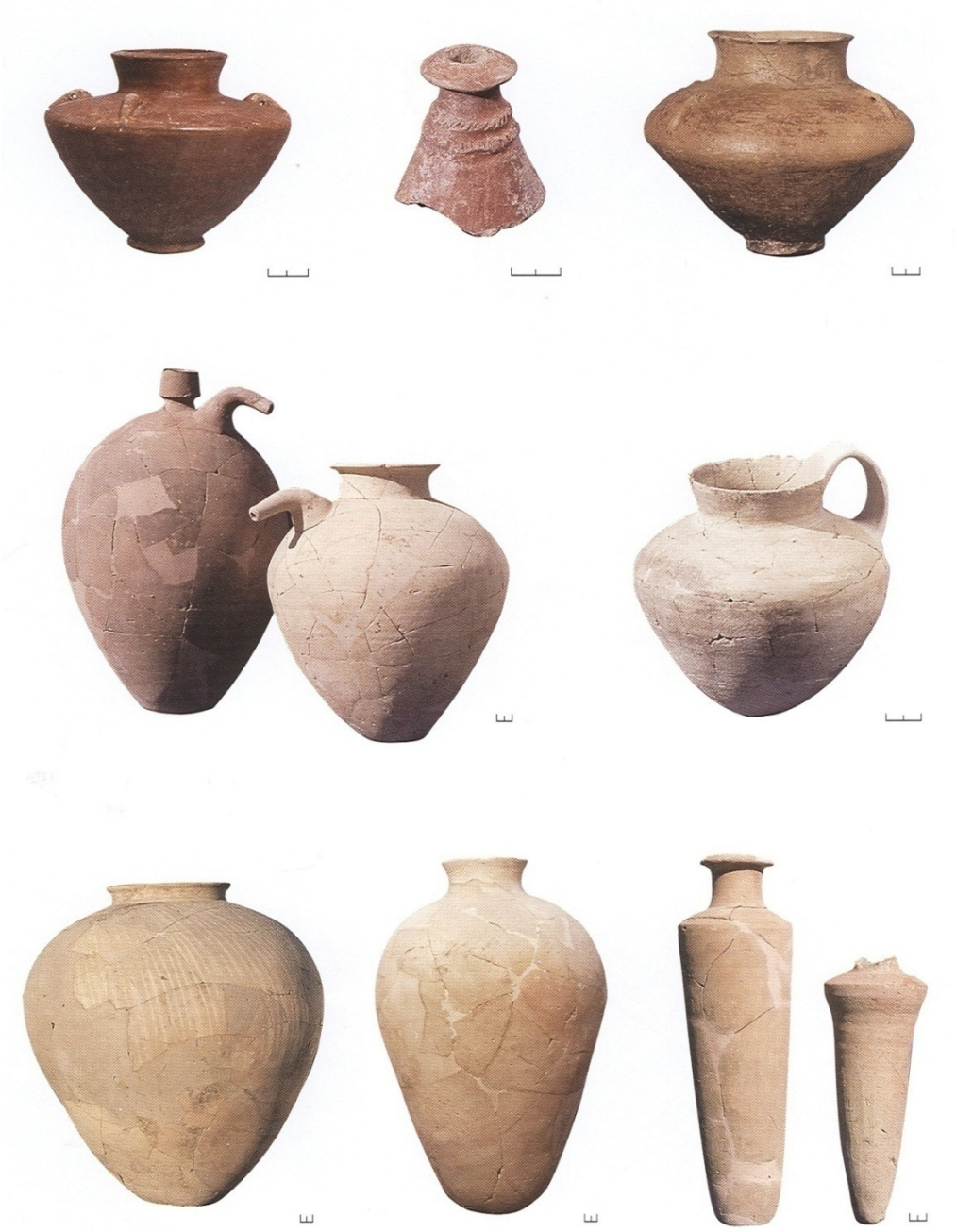
Kaynak: Başur Höyük Kazı Arşivi. (Haz: Emrullah KALKAN)

Şekil 20: Geç Uruk Dönemi Çanak Çömlek Örnekleri.

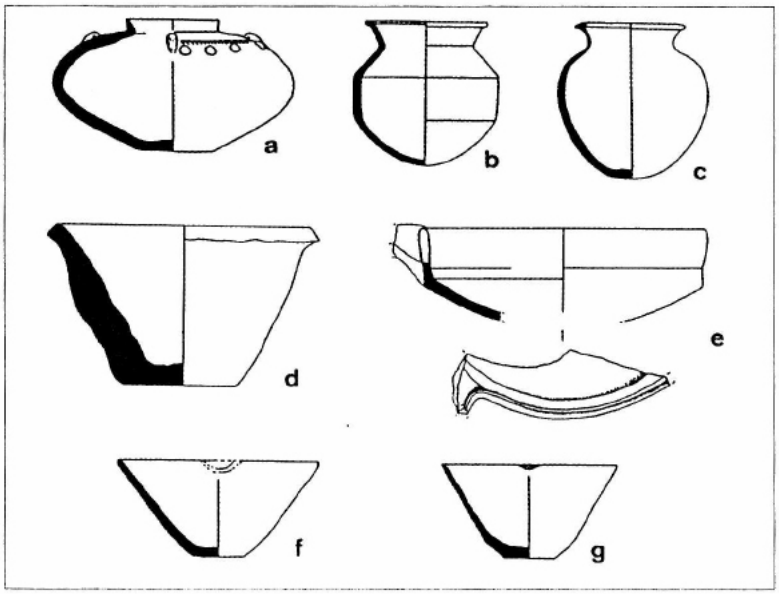
Kaynak: Başur Höyük Kazı Arşivi. (Haz: Emrullah KALKAN)

Şekil 21: Hassek Höyük'ten Geç Uruk Dönemi Çanak Çömlek Örnekleri.

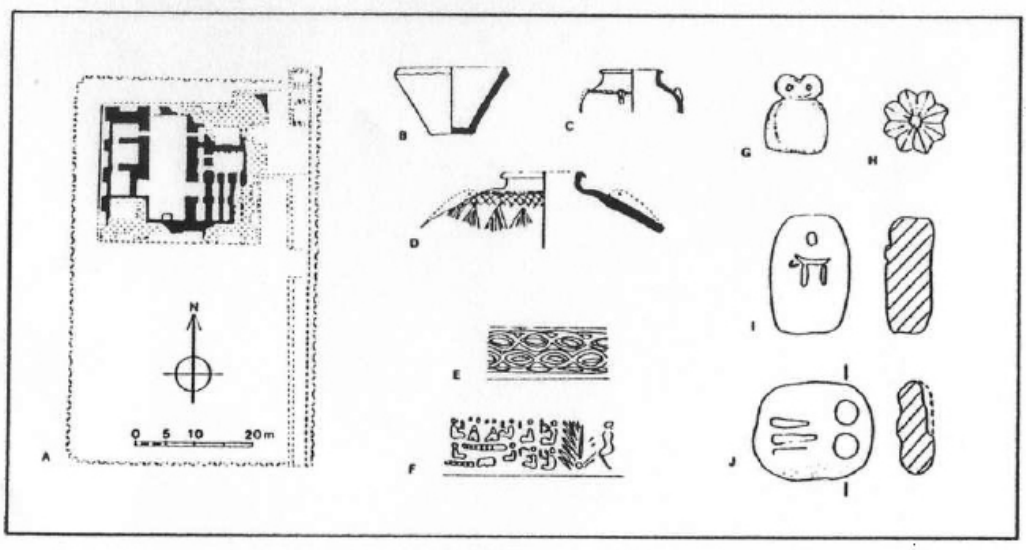
Kaynak: Helwing, Barbara. Hassek Höyük II – Die Spatchalkolithische Keramik, Istanbuler Forschungen, Band 45, Deutsches Archaologisches Institut, Tubingen, 2002, (Spatchalkolithische), s.382.

Şekil 22: Sheik Hassan Yerleşimi Uruk Çanak Çömlekleri.

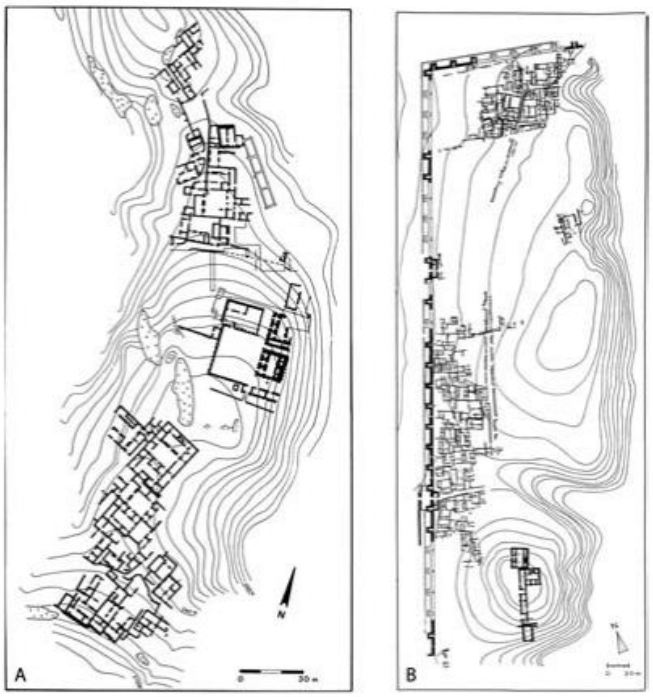
Kaynak: Schwartz, Syria, s.240.

Şekil 23: Tell Brak'ta Bulunan Güney Kökenli Uruk Buluntuları.

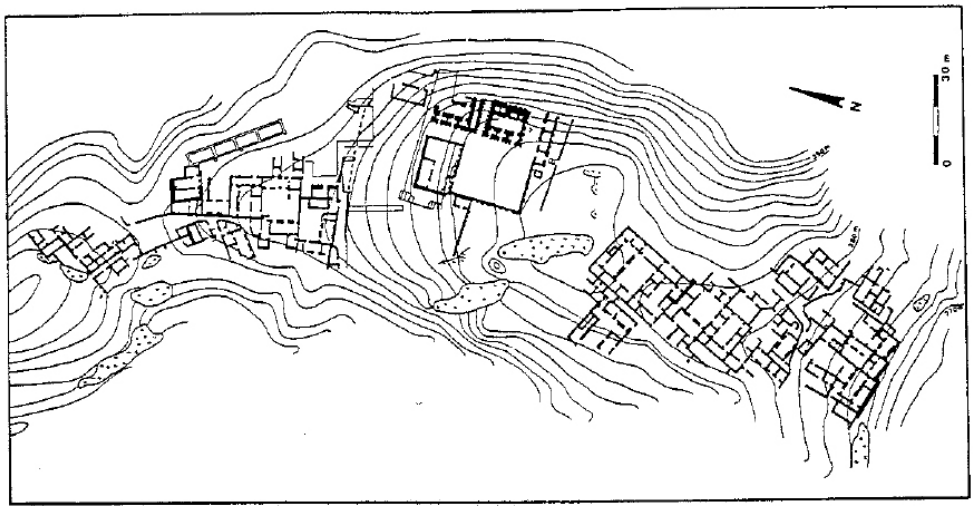
Kaynak: Algaze, World, s.40.

Şekil 24: Jebel Aruda (Solda) ve Habuba Kabira (Sağda) Topografik Planları.

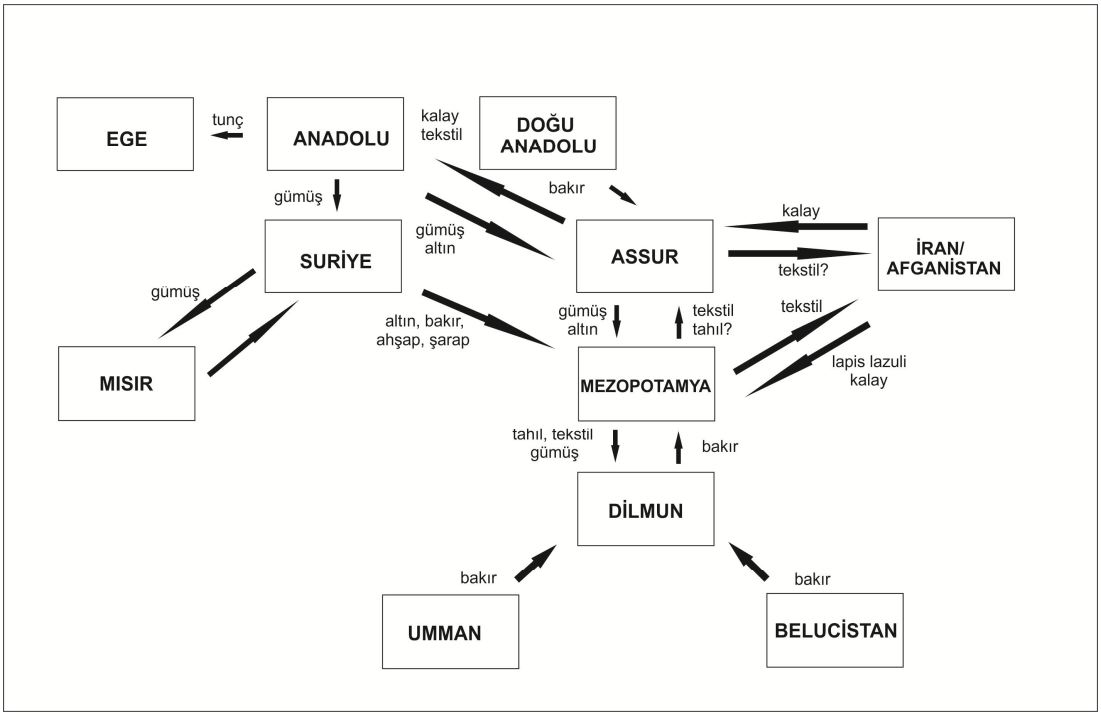
Kaynak: Algaze, Urban, s.71.

Şekil 25: Jebel Aruda Uruk Yapıları.

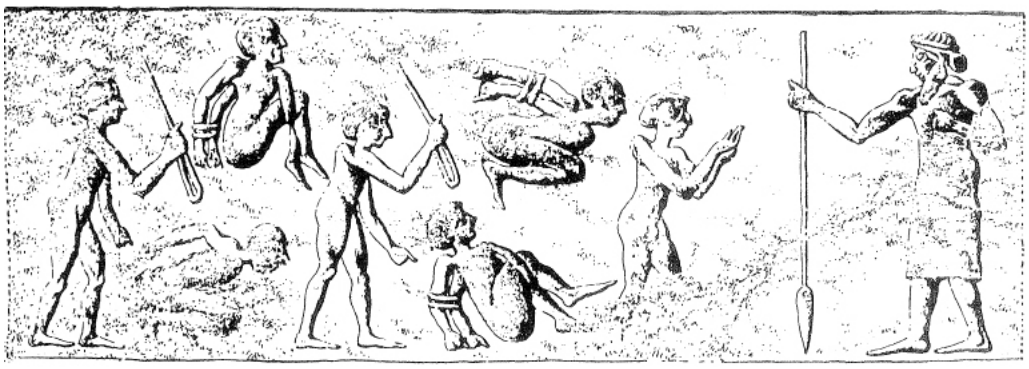
Kaynak: Algaze, World, s.27.

Şekil 26: Mitchell Allen'in İddia Ettiği MÖ 2.Binyıl Dünya Sistemi Grafiği.

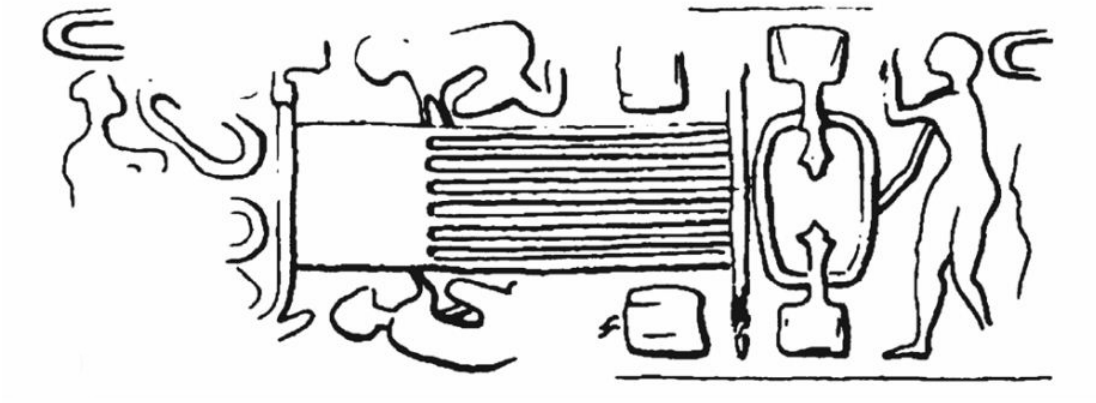
Kaynak: Allen, Mechanisms, s.462. (Düz: Emrullah Kalkan)

Şekil 27: J. Oates'in Bahsettiği, Üzerindeki Sahnede Uruk ile Diğer Kültürlerin Çatışma Halinde Olduğuna Kanıt Oluşturabilecek Az Sayıdaki Buluntulardan Bir Mühür.

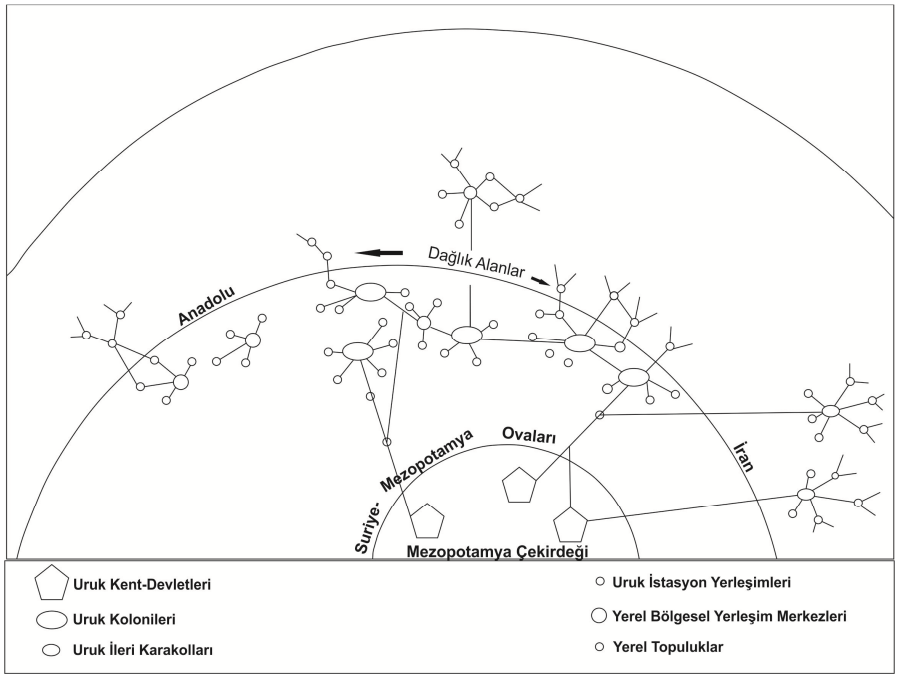
Kaynak: Oates, Power, s.412.

Şekil 28: Geç Uruk Dönemine Ait, Susa'da Bulunmuş Bir Mühür Sahnesi. Bu Dönemde Dokumacılık Yapıldığını Kanıtlar.

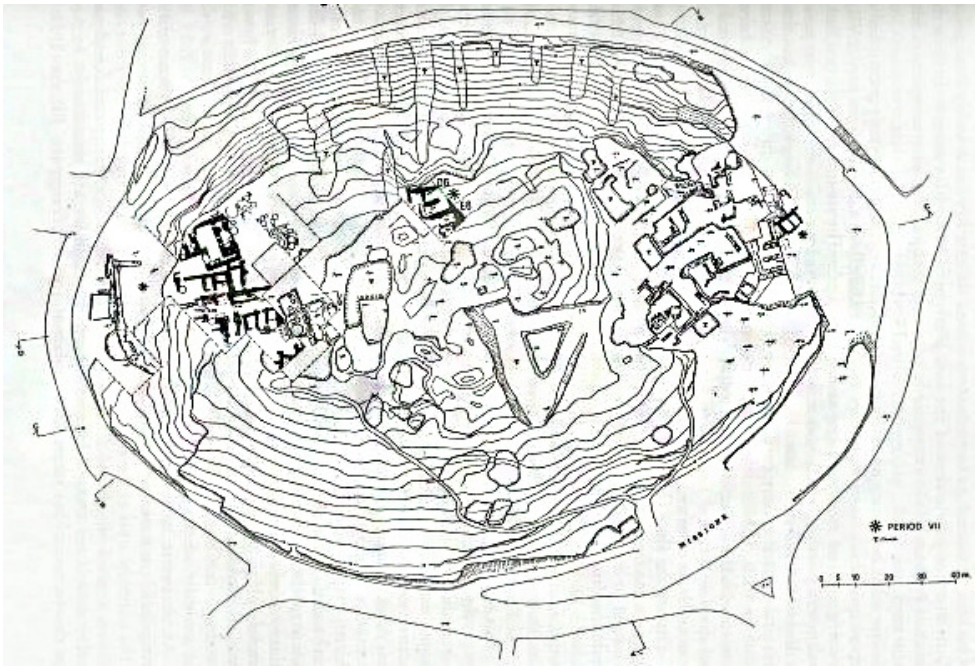
Kaynak: Liverani, First, s.91.

Şekil 29: Algaze'nin Uruk Dünya Sistemi Kuramına Göre Geç Kalkolitik Yerleşimler ve Statüleri.

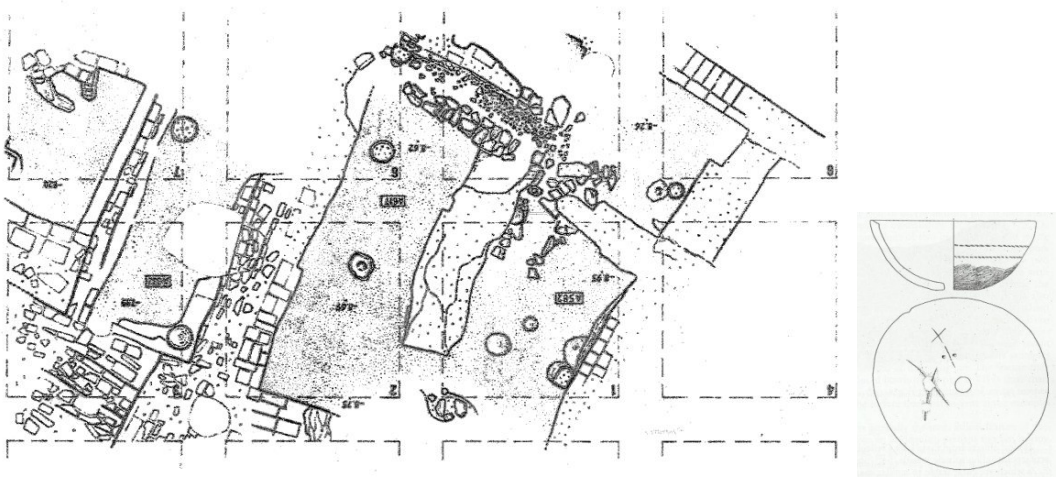
Kaynak: Algaze, World, s.116. (Düz: Emrullah Kalkan)

Şekil 30: Arslantepe Höyüğü Topografik Planı.

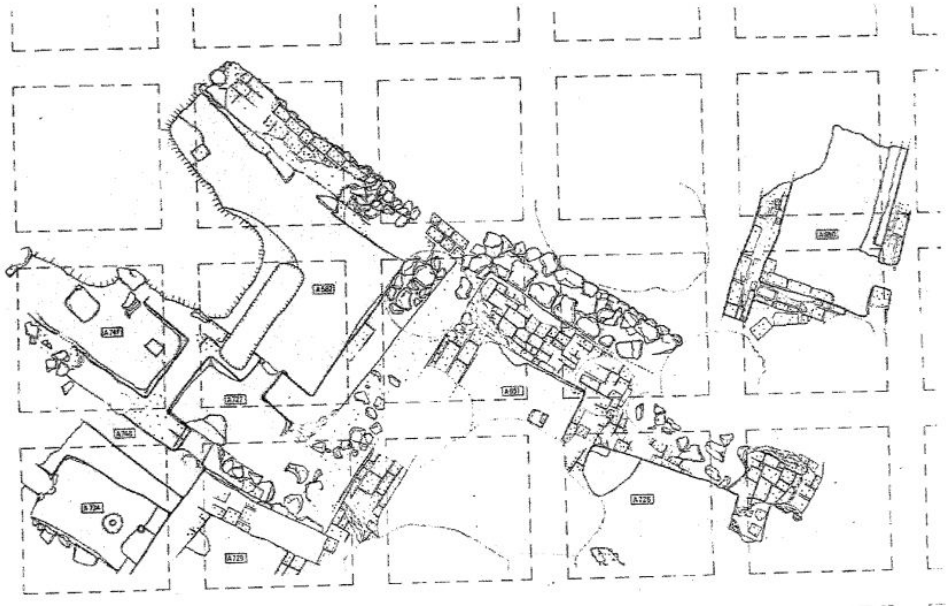
Kaynak: Frangipane, Components, s.137.

Şekil 31: Arslantepe 7.Tabaka Anıtsal Yapısı (Solda) ile Dipleri Tıraşlanmış ve Çömlekçi İşaretleri Bulunan Kaseler (Sağda).

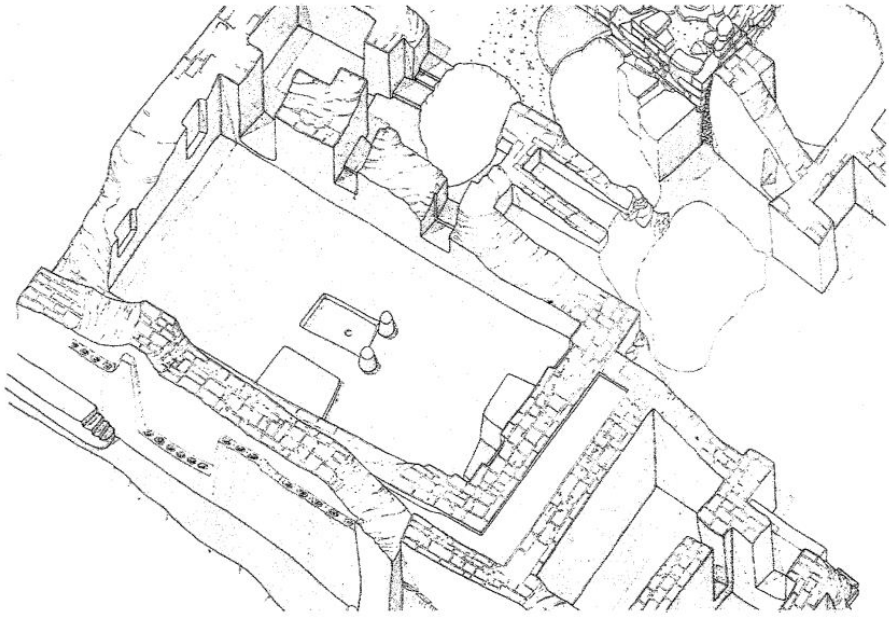
Kaynak: Frangipane, Non-Uruk, s.131 ve Frangipane, Components, s.145.

Şekil 32: Arslantepe 6A Tabakası Anıtsal Saray Yapısı.

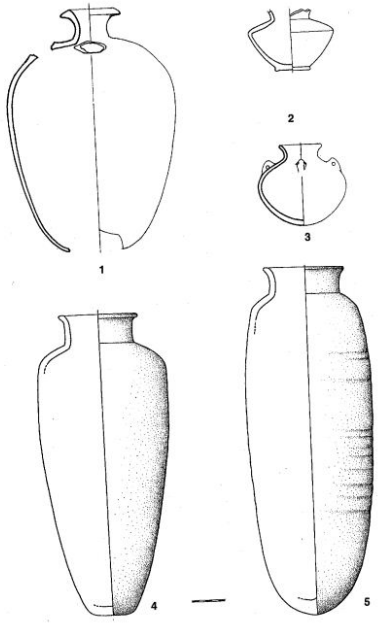
Kaynak: Frangipane, Non-Uruk, s.132.

Şekil 33: Arslantepe 6A Tabakası B Tapınağı.

Kaynak: Frangipane, Non-Uruk, s.133.

Şekil 34: Arslantepe 6A Tabakası Çanak Çömlekleri.

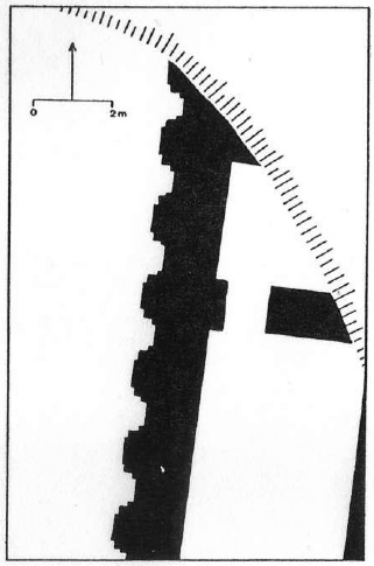
Kaynak: Frangipane, Non-Uruk, s.144.

Şekil 35: Arslantepe'de Bulunan Mezopotamya Sitilinde Üretilmiş Yerel Mühür.

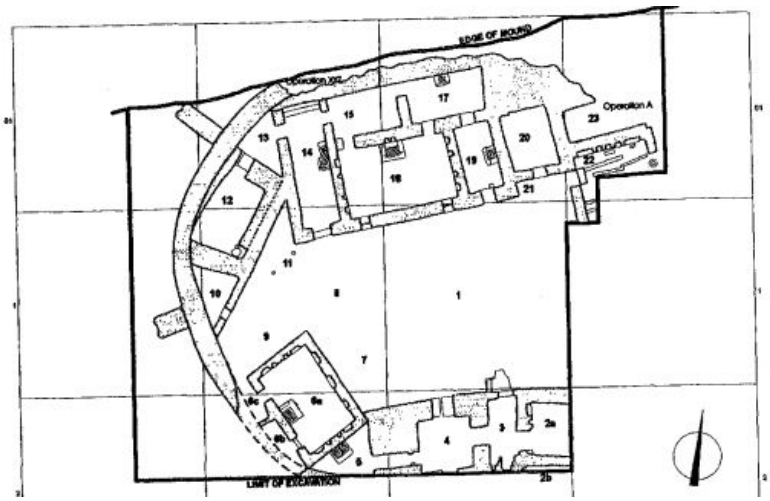
Kaynak: Liverani, First, s.91.

Şekil 36: Hammam Et-Turkman Yerleşiminden Tripartit Mimari Planı.

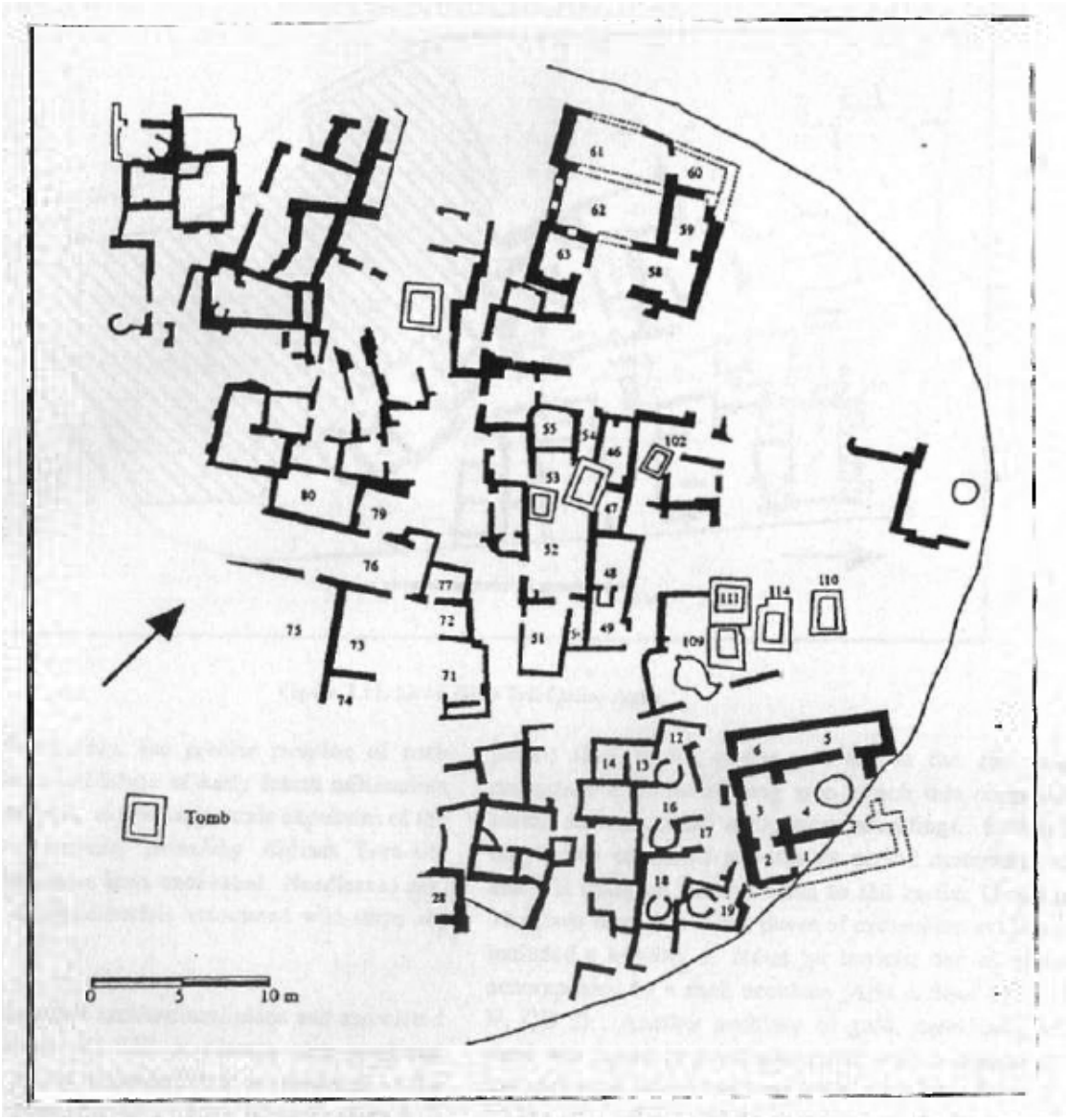
Kaynak: Algaze, World, s.100.

Şekil 37: Godin Tepe V. Tabaka Oval Kale Yapısının Planı.

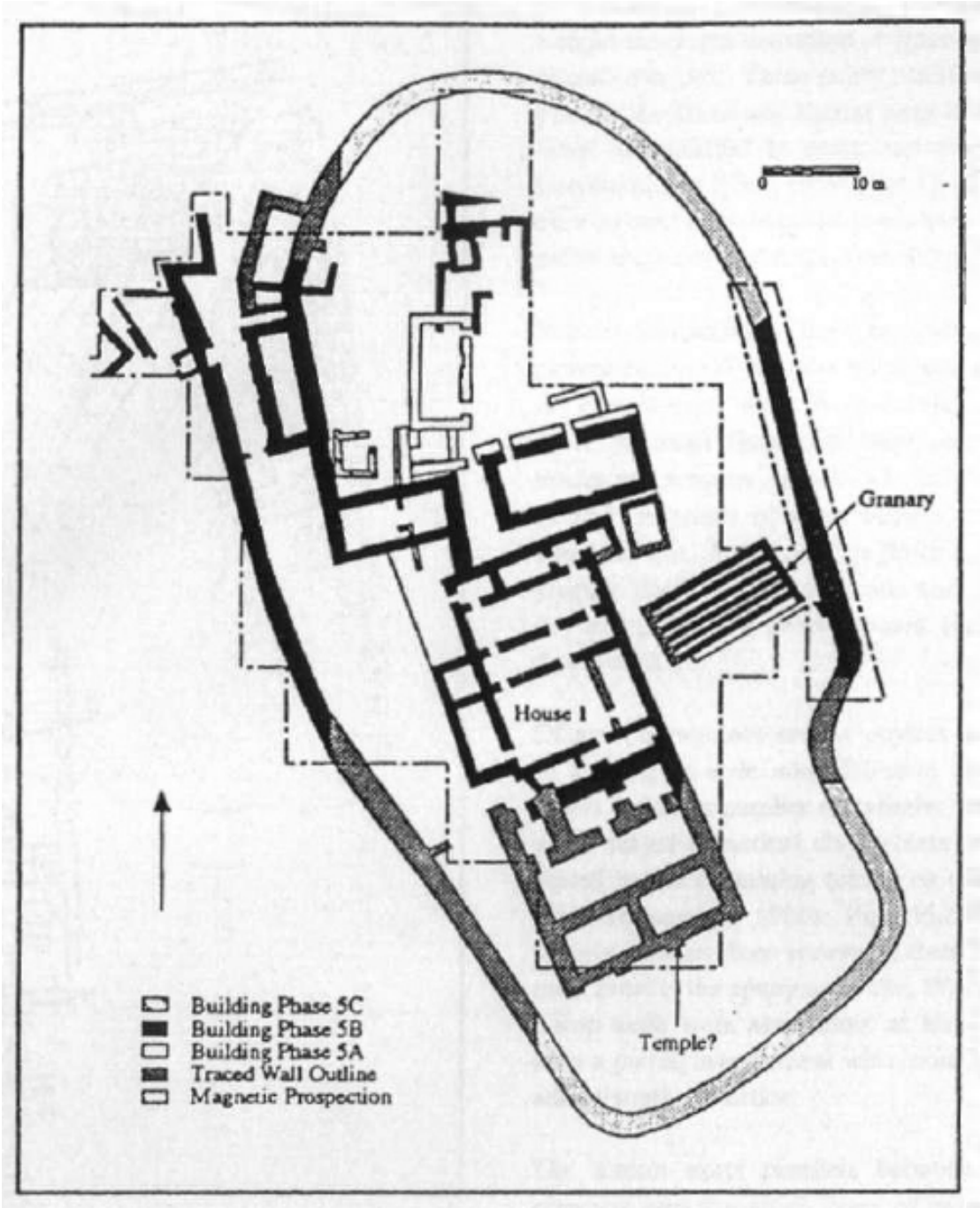
Kaynak: Badler, Godin, s.96.

Şekil 38: Tepe Gawra Yerleşimi XIA Tabakası Mimari Yapılarının Planı.

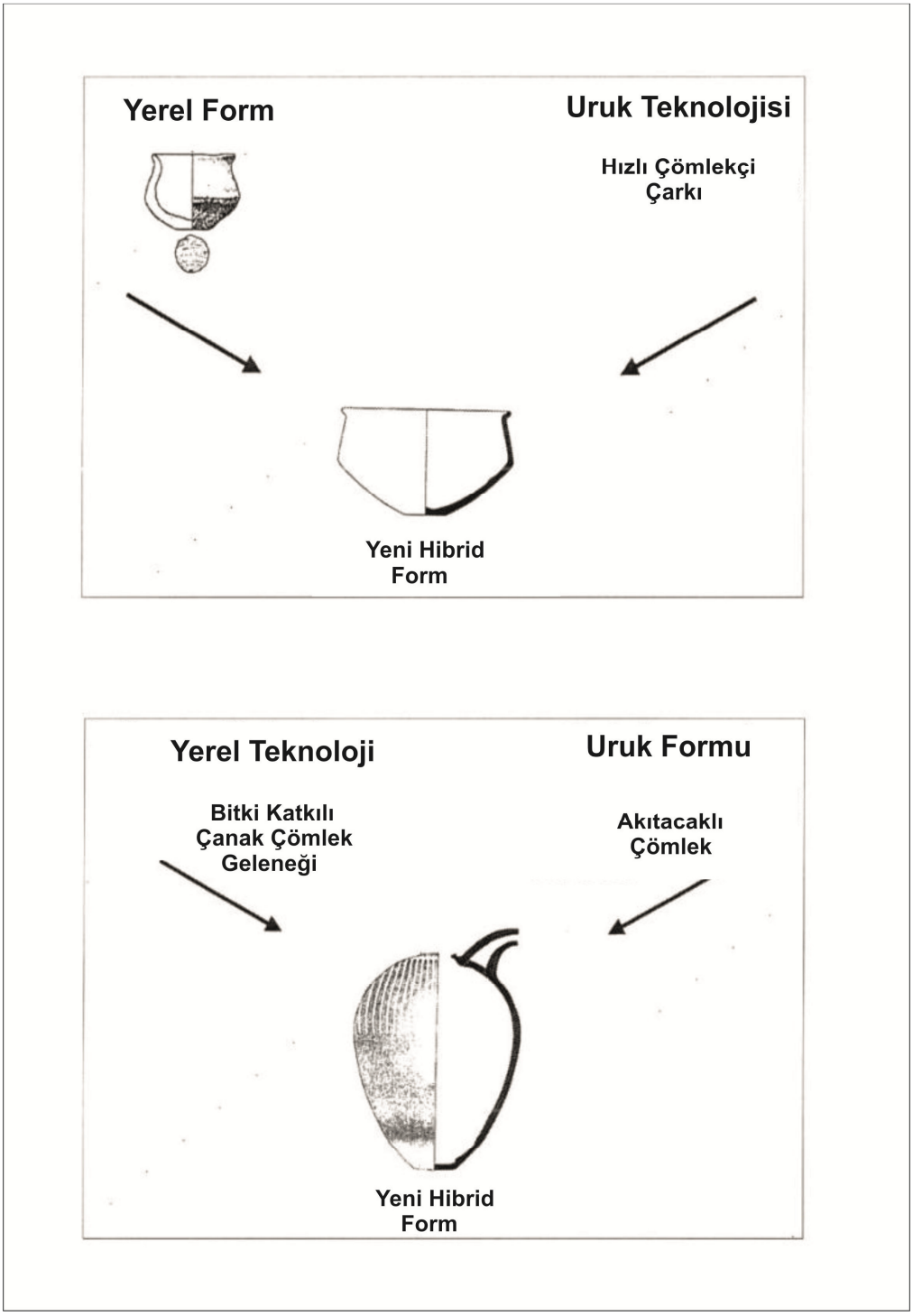
Kaynak: Lupton, Alan. Stability and Change – Sociopolitical Development in North Mesopotamia and South-East Anatolia 4000-2700 B.C., BAR International Series 627, 1996, (Stability), s.30.

Şekil 39: Hassek Höyük 5.Tabaka Mimari Yapılarının Planı.

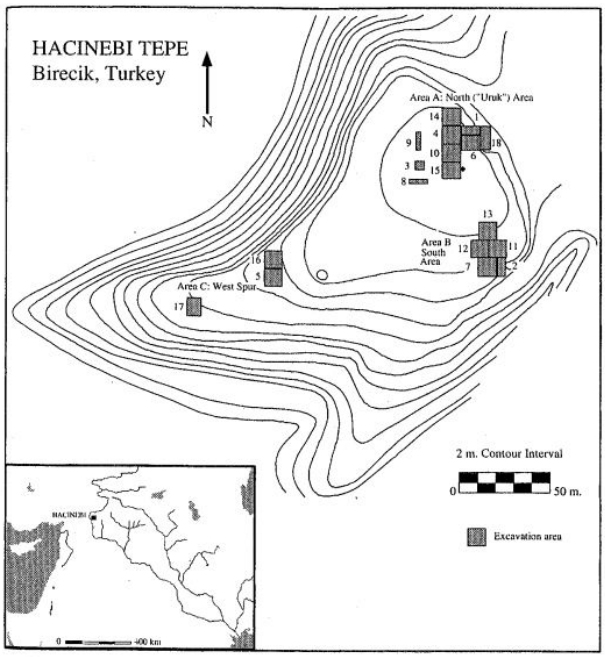
Kaynak: Lupton, Stability, s.60.

Şekil 40: Barbara Helwing'in Melez Kültürlerin Oluşumu İçin Kanıt Olarak Gösterdiği Melez Maddi Kültür Öğeleri.

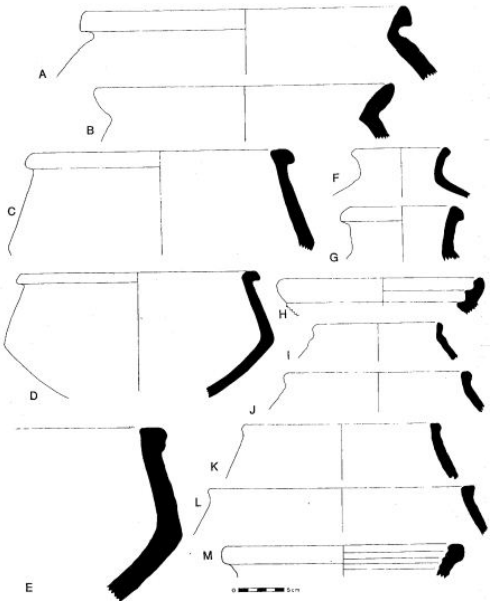
Kaynak: Helwing, Analysis, s.96. (Düz: Emrullah Kalkan)

Şekil 41: Hacınebi Yerleşimi Topografik Planı.

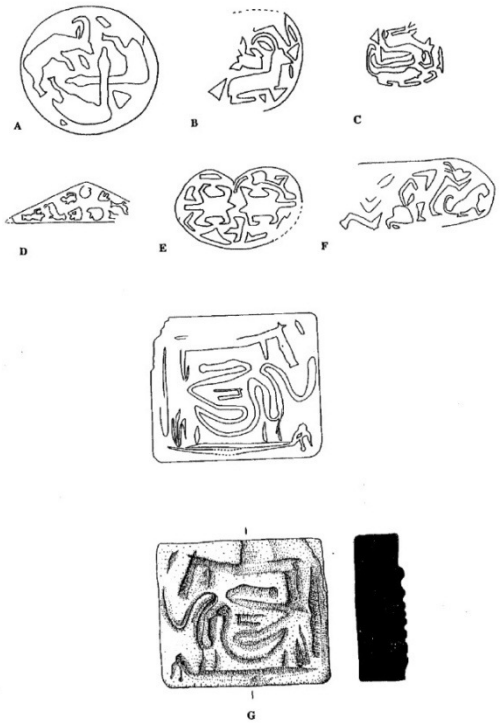
Kaynak: Stein, Host, s.157.

Şekil 42: Hacınebi Yerleşimi YGK Dönem Çanak Çömlekleri.

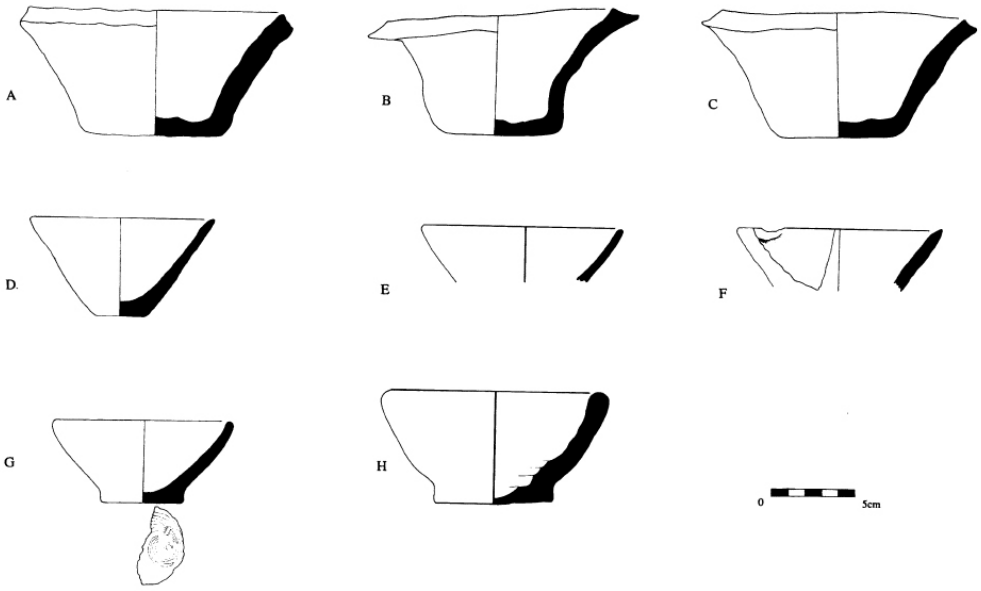
Kaynak: Stein, Host, s.160.

Şekil 43: Hacınebi Yerleşimi YGK Dönemi Damga Mühürleri.

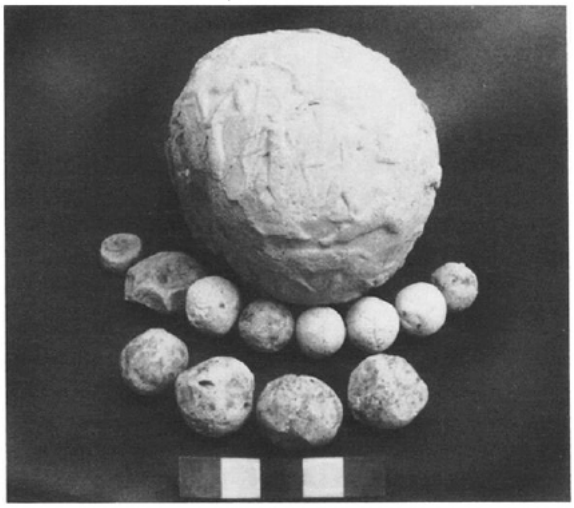
Kaynak: Stein, Host, s.169.

Şekil 44: Hacınebi Yerleşimi Uruk Tabakası Çanak Çömlekleri.

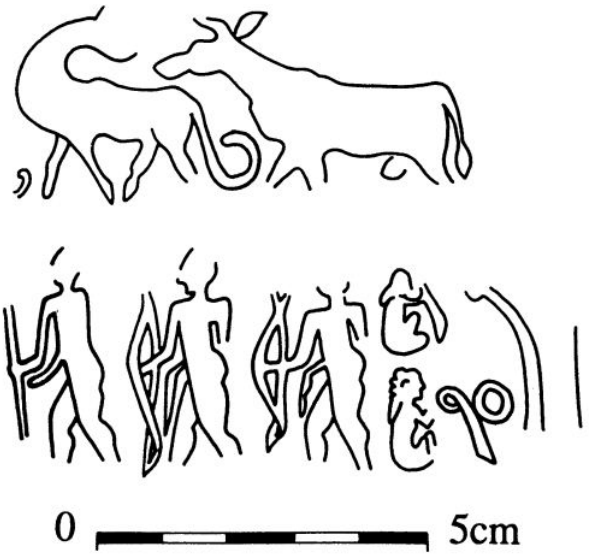
Kaynak: Stein vd., Colonies, s.236.

Şekil 45: Hacınebi Uruk Tabakasında Bulunan Bulla ve Tokenlar.

Kaynak: Stein vd., Colonies, s.231.

Şekil 46: Hacınebi Uruk Tabakasında Bulunan Bulla'nın (Şekil 45) Üzerindeki Silindir Mühür Baskısı.

Kaynak: Stein vd., Colonies, s.231.